HELIKO
ZSEBKÖNYVE

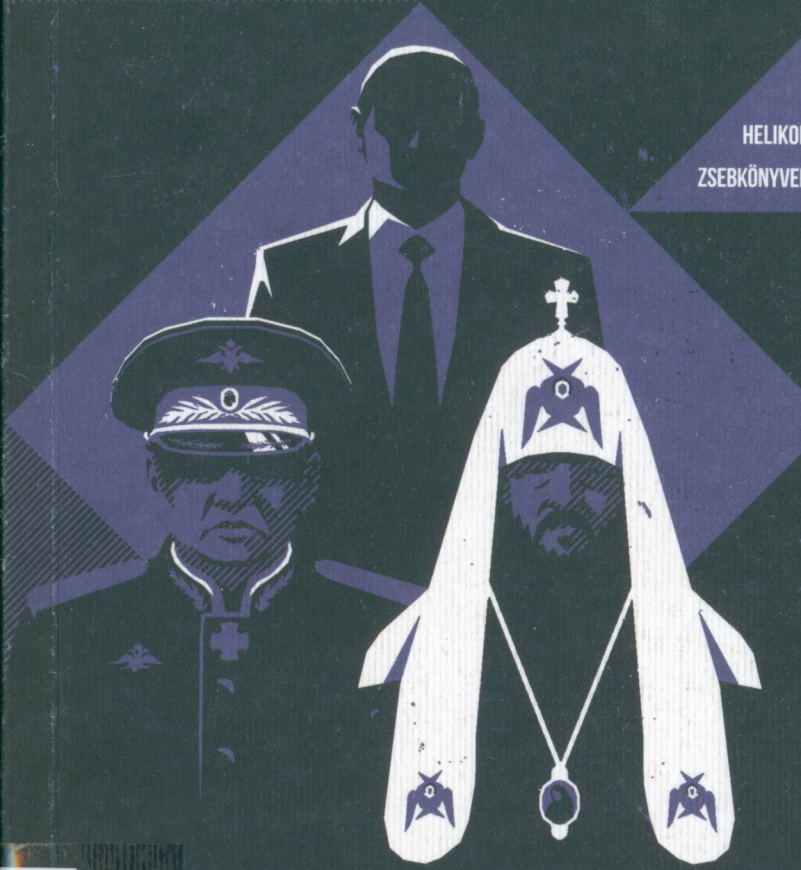

BENGT JANGFELDT

MI ÉS ŐK

HELIKON
ZSEBKÖNYVEK

BENGT JANGFELDT

MI ÉS ŐK

AZ OROSZ ESZME TÖRTÉNETE

Bengt Jangfeldt: *Vi och dom: om Ryssland som idé*

Originally published by Wahlström & Widstrand, Stockholm, 2017
This edition is translated from the updated English translation: *Us and Them – An Essay About „The Russian Idea"*

Fordította Bartók Imre

Borítóterv Szabó Levente

Helikon Zsebkönyvek 136.

327
J32
SOMOGYI KÖNYVTÁR
594959
1881
183
SZEGED
24
Somogyi-könyvtár, Szeged
S000813438

Copyright © Bengt Jangfeldt, 2017
Magyar kiadás © Helikon Kiadó, Budapest, 2024
Hungarian translation © Bartók Imre, 2024
Minden jog fenntartva

ELŐSZÓ

Az első előadásomat, melyet az orosz történelemről tartottam a Stockholmi Egyetemen, ezzel kezdtem: „Oroszország nem hasonlít egyetlen más országra sem." 1971-ben jártunk, én huszonhárom éves voltam akkor. Azóta is foglalkoztat Oroszország történelmi útjának és identitásának kérdése, olyannyira, hogy végül nem volt más választásom, mint hogy papírra vessem a gondolataimat. Így született ez az esszé.

Nagy Pétertől kezdve Vlagyimir Putyinig az ország uralkodóit, gondolkodóit és népét mindig is foglalkoztatta és megosztotta Oroszország Európához és az európai értékekhez való viszonyulásának kérdése. Újra és újra felbukkant az ország történetében az éles szembenállás az Oroszország egyetlen járható útjának a Nyugathoz való közeledést tartó gondolkodók, illetve azok között, akik a sajátos „orosz utat" hirdették.

Ugyanez a kettősség jellemzi Oroszország történelmének egy másik vonását, éspedig a vezetők és a nép közötti kapcsolatot. Oroszország történelmileg egyetlen fajta kapcsolatot ismer a vezetők és vezetettek között: a vertikálisat. A cári időkben a politikai hatalmat az egyeduralkodó, autokrata cár gyakorolta diktatórikusan, a szovjet érában a főtitkár által irányított kommunista párt, szintén diktatórikusan, a posztszovjet korszakban pedig a nagy hatalmú és kegyetlen politikai és gazdasági elit. A hatalom és az értelmiség *(intyelligencija)* közötti viszony, mely a 19. század kezdetétől „a költő és a cár" formulában nyert tömör kifejezést, ennek a viszonynak az alkategóriája. A nyugati demokráciáktól eltérően Oroszországban, rövid időszakoktól eltekintve, soha nem léteztek olyan kiegyensúlyozó tényezők, mint szabad sajtó, szabad választások, független igazságszolgáltatás stb.

Ebben az esszében a szó széles értelmében vett orosz kultúrát úgy tekintem át, mint alapvetően dualisztikus jelenséget, amelyben az, amit „harmadik útnak" lehet nevezni – ez a politikában liberalizmusként jelenik meg –, soha nem volt reális alternatíva.

Tisztában vagyok az efféle általánosítások veszélyével, ugyanakkor mélyen meg vagyok győződve ennek az értelmezési modellnek az igazolhatóságáról.

Olyan történelmi fejlődés helyett, amelyben az egyik szakasz többé-kevésbé organikusan vált át egy másikba, az orosz történelmet a felfordulás és a stagnálás, az elnyomás és az olvadás, a cenzúra és a nyitás, a reformok és az ellenreformok szakadatlan hullámai jellemzik. Ennek a ciklikus sémának a következményeképpen fordulhat elő, hogy nemzedékekkel ezelőtt megfogalmazott eszmék sohasem merültek teljesen feledésbe, hanem periodikusan újra és újra felbukkannak, és újult érdeklődést váltanak ki.

Ezen eszmék egyike arról szól, hogy Oroszországnak megvan a maga saját és különleges civilizációja, amely nemcsak különbözik a nyugatitól, hanem erkölcsileg fölötte áll. Majdnem kétszáz évvel ezelőtt fogalmazódott ez meg, I. Miklós uralkodása alatt. Újabban pedig, a Szovjetunió összeomlása után, és különösen a Putyin-korszakban, olyan reneszánszát kezdte élni „patriotizmus" álnév alatt, hogy felváltotta a kommunizmust az állami ideológia rangján.

„Orosz eszme", így nevezte ezt Dosztojevszkij. Erről az eszméről szól ez a könyv.

„Az orosz nép rendkívül polarizált nép, ellentéteket egyesít magában. Elvarázsolhat, és csalódhatunk benne, mindig okozhat meglepetést, hatalmas képessége van arra, hogy intenzív szeretetet és intenzív gyűlöletet ébresszen maga iránt. A Nyugat népeit nyugtalanítja. [...] Az orosz lélek ellentmondásos és bonyolult jellege talán azzal függ össze, hogy Oroszországban találkozik és kerül egymással kölcsönhatásba Kelet és Nyugat, itt találkozik a világtörténelem két áramlata. Az orosz nép se nem tisztán európai, se nem tisztán ázsiai, Oroszország külön kontinens, egy hatalmas Kelet–Nyugat, két világot egyesít. És az orosz emberek lelkében mindig küzdött egymással a két alapelv, a keleti és a nyugati."*

Nyikolaj Bergyajev

„Ne áltassa magát. Mi nem olyanok vagyunk, mint önök. Csak hasonlítunk. De közben teljesen különbözünk. Csak külsőleg látszik úgy, hogy az oroszok nem különböznek az amerikaiaktól. Belül teljesen mások vagyunk. Tökéletesen mások az értékeink."

Vlagyimir Putyin
Joe Biden alelnöknek (2011)

„Soha nem szabad alábecsülni hajdani honfitársaim kisebbségi komplexusát."

Joszif Brodszkij a szerzőnek

* Nyikolaj Bergyajev: *Az orosz eszme.* Patkós Éva fordítása, Osiris, 2020, 9–10. o.

„Nem tudom, drága barátom, értesült-e már a házkutatásról, amellyel megtiszteltek. Minden feljegyzésemet lefoglalták. Így most csak a gondolataim maradtak meg: azok a szegény gondolatok, amik ezt a csodálatos akciót okozták. Máskülönben csak helyeselni tudom azt a dicséretes kíváncsiságot, mely a hatóságokat arra késztette, hogy megismerkedjenek az írásaimmal: teljes szívemmel kívánom, hogy hasznukra váljon."

Az idézet egy olyan levélből való, amelyet írhatott volna Alekszej Navalnij 2017-ben, Alekszandr Szolzsenyicin az 1970-es években, Andrej Szinyavszkij vagy Joszif Brodszkij az 1960-as években, Oszip Mandelstam (vagy jóformán bármelyik szovjetunióbeli író) az 1930-as években. És hogy mégis ki írta és mikor? 1836-ban egy olyan személy, akit rendszerint az első orosz filozófusnak tartanak: Pjotr Csaadajev (1794–1856).

A házkutatásra, amelyet 1836. október 29-én folytattak le Csaadajev szentpétervári lakásán, a nyolc részből álló, *Filozófiai levelek egy hölgyhöz* című írása első részének a *Tyeleszkop* című folyóiratban való közlése szolgáltatta az okot. Az eljárás drasztikusnak tűnhet, figyelembe véve, hogy a szöveg francia nyelven jelent meg, és a folyóiratnak legfeljebb nyolcszáz előfizetője volt. Miféle gondolatok voltak abban a „levélben", amik az orosz kormányt olyan gyors és határozott beavatkozásra ösztökélték?

Pjotr Csaadajev írásait két fő téma szőtte át: a vallástörténet és Oroszország történelmi útja. A *Tyelesz-*

*kop*ban közzétett levél Oroszországról szólt. A szerző az egyik kevésbé merész levelet szerette volna megjelentetni, de a folyóirat kiadója és szerkesztője, Nyikolaj Nagyezsgyin ragaszkodott hozzá, hogy az elsőt tegye közzé, jóllehet tisztában volt a benne rejlő robbanóerővel.

Ez a robbanóerő abból fakadt, hogy Csaadajev az egyetemes történelmi közösségen kívül álló országként írta le Oroszországot. Ellentétben azokkal a népekkel, amelyek átélték „nagy szenvedélyeiknek, nagy felindulásaiknak, nagy vállalkozásaiknak"* időszakait, mi, azaz Oroszország, „a legszűkebb jelenben élünk, múlt és jövő nélkül, teljes szélcsendben",** írta Csaadajev. „Nem tartozunk az emberi nem egyik nagy családjához sem; nem vagyunk sem nyugatiak, sem keletiek, és nem rendelkezünk egyikük hagyományaival sem. Minthogy az időn kívül állunk, bennünket nem érintett az emberi nem általános nevelődése."***

E történelmi kirekesztettség egyik következményeként „ami más népeknél szokás és ösztön, azt nekünk kalapácsütésekkel kell a fejünkbe vernünk"; mivel az orosz kultúra átvételen és utánzáson alapul, „nincs belső fejlődés, természetes haladás; az új eszmék elsöprik a régieket, mert nem következnek belőlük, s ki tudja, honnan pottyannak".****

* Pjotr Csaadajev: *Filozófiai levelek egy hölgyhöz.* Fränkel Anna fordítása, Magyar Helikon, 1981, 16. o.

** Uo. 17. o.

*** Uo. 14. o.

**** Uo. 18–19. o.

„A népek ugyanúgy morális lények, akárcsak az egyének – folytatja Csaadajev. – A századok nevelik őket, ahogy az embereket az évek. Bizonyos mértékig, mondhatni, hogy kivételes nép vagyunk. Azok közé a nemzetek közé tartozunk, amelyek nem látszanak az emberi nem szerves részeinek, hanem csak azért léteznek, hogy nagy leckéül szolgáljanak a világnak."* Mindabból, amit mások kigondoltak, írja Csaadajev, Oroszország „csak a haszontalan fényűzést, csalóka látszatokat" vette át.

Ilyen körülmények között nem lehet jó társadalmi rendet felépíteni. Csaadajev szerint ez csak a katolikus Nyugaton lehetséges, ahol a teológiai viták hagyománya a reneszánsz korban a megismerés más területeire is átcsapott. Egyetemeket alapítottak, újra felfedezték az ókor kultúráját, s azzal együtt a római jogot, fejlődött a filozófia, gondolatok cserélődtek, érvek hegyesedtek. „Az igazságot keresték, és rátaláltak a jólétre [és a szabadságra]",** írta Csaadajev, aki rokonszenvezett a katolicizmussal, bár soha nem tért át.

Az orosz ortodox (avagy pravoszláv) egyház más volt. Csaadajev szerint éppen az egyház volt a hibás abban, hogy Oroszország kimaradt a történelem fősodrából. Ennek történelmi háttere a következőképpen foglalható össze. Amikor a Kijevi Rusz felvette a kereszténységet 988-ban, annak a keletrómai (bizánci) változatát választotta. 1054-ben szakadás következett be a keletrómai és a nyugatrómai egyház között.

* Uo. 19. o.

** Uo. 32. o. A szögletes zárójelben lévő szavakat a cenzor kihúzta, így azok nélkül jelent meg a szöveg a *Tyeleszkop*ban.

Ezt a szakadást a mind a liturgiát, mind a doktrínát illető eltérő nézetek okozták. A bizánciak például azt akarták, hogy az áldozati kenyér kelesztett legyen, míg a nyugati egyház kelesztetlen kenyeret akart. Fontosabb volt ennél az a „betoldás" – *filioque* –, amellyel a nyugati egyház kiegészítette a 325-ben elfogadott niceai hitvallást. E szerint a Szentlélek mind az Atyától, mind a Fiútól ered; a latin *filioque* jelentése: „és a Fiútól".

A keletrómai egyház részben azért ellenezte ezt a betoldást, mert egyoldalúan döntöttek róla, anélkül hogy egyeztettek volna velük, egyszersmind kifejeződött ebben a keresztény dogmákkal kapcsolatos általában is konzervatívabb szemléletük. A dogmákat illető nézeteltéréseken túl ez az ellentét egy gondolkodásmódbeli különbséget is felfedett. Míg a nyugati ész a dogma érvényességét megerősítő válaszokat keresett – hogy honnan jött valójában a Szentlélek? –, a keleti egyház szerint ez nem olyan kérdés, amire az ember hivatott válaszolni.

A *filioque* teológiai gumicsont volt, de Oroszországban az egyház uralkodó szerepe miatt szélesebb kulturális jelentőségre tett szert. Ezzel plántálódott be az orosz kultúrába az a felfogás, hogy a Nyugat és a Kelet között alapvető különbségek feszülnek. És később majd megerősödik Oroszországban az a meggyőződés, hogy a nyugati egyház eretnek, és a nyugati civilizáció alapvetően rossz úton jár.

Miután Bizáncot 1453-ban meghódították a törökök, Moszkóvia lett az ortodox egyház központja. Ahogy a Filofej nevű orosz szerzetes fogalmazott

a 16. század első éveiben: „Két Róma elbukott, a harmadik áll, és negyedik nem lesz."* A Keletre néző orosz egyházban az istentiszteletet egyházi ószláv nyelven tartották, nem latinul, mint Nyugaton. A nyelvi csatornák, amelyek összekötötték Nyugat-Európát az antikvitással – az ógörög és a latin –, Oroszországban ily módon bezáródtak mind a papság, mind a hívek előtt.

Teológiai viták folytak az ortodox egyházban is, de ezek főként a korai egyházatyák által felvetett kérdéseket érintették, és nem olyan szellemi viadalok voltak, mint Nyugaton. „Végzetes sorsunkat követve, a nyomorult, a népek által mélyen megvetett Bizáncba mentünk keresni a nevelésünkre rendelt erkölcsi kódexet",** írja Csaadajev. A nyugati egyháztól eltérően a görögkeleti ortodox egyház belenyugvást, pietizmust, aszketizmus és lemondást hirdetett – csupa olyan tulajdonságot, ami nem serkenti az embert önálló gondolkodásra. Míg a katolicizmus progresszív volt, az ortodox egyház regresszív. Ennek egy példája volt a jobbágyság, ez a „rákos daganat", amely tönkretette Oroszországot, és amelyet az egyház szentesített.

Csaadajev filozófiai levelének közreadása súlyos büntetést vont maga után. „Értelmetlen zagyvaságok tömkelege, mely őrült elmére vall", jelentette ki I. Miklós cár. Ez volt az első (de messze nem az utolsó) olyan eset, amikor Oroszországban valakit

* Filofej szerzetes: *Levél a rossz napokról és órákról*. Sisák Gábor fordítása, *Aetas*, 1995/3, 130. o.

** P. Csaadajev: i. m. 26. o.

őrültnek bélyegezték a politikai nézetei miatt. Csaadajevet „orvosi megfigyelés" alá helyezték, éveken át doktorok és rendőrök írtak jelentéseket a mentális állapotáról, és soha többé nem engedték, hogy bármit is publikáljon. A kiadónak is meggyűlt a baja a hatalommal: a *Tyeleszkop*ot betiltották, Nagyezsgyint pedig kitoloncolták a fővárosból.

A hatóságok határozott fellépését az váltotta ki, hogy Csaadajev eszméi élesen szemben álltak az Oroszországban akkor, vagyis az 1830-as években uralkodó ideológiával. Hamarosan jött is a felelet. Közvetlen válaszként Csaadajev azon szavaira, hogy Oroszország, „a legszűkebb jelenben él, múlt és jövő nélkül, teljes szélcsendben", az orosz titkosszolgálat feje, Alekszandr Benkendorf kijelentette: „Oroszország múltja csodálatos, jelene több mint nagyszerű, ami pedig a jövőjét illeti, előrehaladását a legvadabb képzelet sem tudja elénk festeni."

Míg Csaadajev levele úgy hangozhatott a hatóságok számára, mint baljós vészharang, a kialakulóban lévő orosz értelmiség számára ébresztőként hatott. Az, hogy valaki, miként Csaadajev tette, szabad és merész történelmi elmélkedésekre szánhatja el magát, egészen új dolog volt Oroszországban, ebben a fiatal, minden filozófiai hagyomány híján lévő kulturális térben. Alekszandr Herzen filozófus és író a memoárjában ezt a levelet úgy jellemzi, mint „puskalövés a sötét éjszakában",* amely felébresztette a nemzedékét,

* Alekszandr Herzen: *Emlékek és emlékezések*. Kovács Péter fordítása, Európa Könyvkiadó, 1988, 260. o.

hogy próbálják megérteni az Oroszországban uralkodó tényleges állapotokat.

Oroszország államisága a 9. században gyökerezett, de az az állam, amelynek Csaadajev kihívást intézett a levelével, egy autokratikus birodalom volt, melyet modern formájában Nagy Péter (1672–1725) hozott létre éppen csak egy évszázaddal korábban. Péter különleges pozíciót töltött be mind az orosz történelemben, mind az orosz történelmi tudatban. Olyan vízválasztó, melyhez az orosz trón minden későbbi birtoklójának viszonyulnia kellett valamiképpen. Nagy Péternek és a tetteinek megítélése alapvető kérdés volt a Csaadajev-levelet követően folytatott vitákban is az orosz nemzeti identitásról. Nyikolaj Bergyajev a kérdést a következőképpen fogalmazta meg:

> „Vajon ugyanazt a történelmi utat járja-e Oroszország, mint Európa, vagyis az egyetemes progresszió és az egyetemes civilizáció útját, s Oroszország sajátosságát csupán elmaradottsága jelentené, vagy külön úton halad Oroszország, és más típusú az orosz civilizáció?"*

Nagy Péternek az orosz történelemben betöltött középponti szerepe az uralkodása alatt végrehajtott széles körű és messze ható reformokkal magyarázható. Amikor Péter a 17. század végén a trónra lépett, Oroszországot még meg sem érintette a Nyugat-Eu-

* Ny. Bergyajev: i. m. 49. o.

SOMOGYI KÖNYVTÁR
994959
1881
SZEGED

rópában a reneszánsz ideje alatt lezajlott szellemi fellendülés. Ez részben annak volt betudható, hogy az ország nagy részeit bő két évszázadon át, 1480-ig a mongolok uralták, de főként a keleti egyházhoz való kapcsolódásból fakadt. Az ország tizenötmillió lakosából csak félmillió tudott írni-olvasni, nem léteztek világi iskolák, főiskolák, egyetemek vagy akadémiák, nem voltak tudósok, se irodalom (száz évvel Shakespeare, négyszáz évvel Dante után!), gyakorlatilag semmiféle szellemi élet nem létezett. Mindemellett Oroszország semmi olyat nem termelt, amit exportálni lehetett volna, leszámítva az olyan nyersanyagokat, mint a vasérc, a len, a kátrány, a fa, a méz és a szőrmék.

Egy szó, mint száz, Oroszország erősen alulfejlett ország volt, amely messze elmaradt Nyugat-Európától majdnem minden területen: kultúrában, technológiában, közigazgatásban, katonai és gazdasági fejlettség tekintetében. Ha megnézünk egy 17. századi Európa-térképet, azt látjuk, hogy Oroszország lényegében ismeretlen terület volt: *terra incognita*. Jóformán egyetlen pontja sincs jelezve, leszámítva olykor egy-egy utazót, többnyire diplomáciai követeket, senki sem járt még ott. Oroszország szellemi és politikai elszigeteltsége jól kifejeződött abban, hogy az orosz cár, nehogy eretnek eszmék fertőzzék meg, megmosta a kezét, valahányszor egy külföldi látogatóval kezet fogott.

Volt ilyen-olyan kapcsolatfelvétel a Nyugattal a 15. és a 16 században is, de csak a Romanov-dinasztiának a 17. században való trónra kerülése után beszélhetünk *nyugati hatásról* Oroszországban. Az

orosz államot az vette rá a Nyugattal való intenzívebb kapcsolatok kiépítésére, hogy mindenképpen modernizálnia kellett a haderejét. A cél egy állandó hadsereg felállítása volt, és evégett nemcsak fegyvereket – ágyúkat, puskákat, hadihajókat – importáltak, hanem mérnököket, kiképzőtiszteket és katonákat is: a harmincéves háború idején zsoldosok hordái kószáltak Európában, és sokan közülük úgy döntöttek, hogy az orosz hadseregbe lépnek be.

A háztartások és a hadsereg számára Oroszországban is gyártottak vasárukat, de nem elegendő mennyiségben, és elavult technológiával. Így aztán nagy mennyiségben importáltak vasércet és külföldi szakértőket, főleg hollandokat. A külföldiek koncessziókat is kaptak, a későbbiekben híressé váló tulai vasműveket is egy holland alapította 1632-ben. Hamarosan más szakmák képviselői is megjelentek: építészek, vízmérnökök, üvegesek, papírgyártók, órakészítők, művészek.

A külföldi szakemberek és a külföldi eszmék beáramlása a 17. században azt jelezte, hogy Oroszország elszigeteltsége megszűnőben van. Ugyanakkor mindent megtettek, hogy minimalizálják a vallási és ideológiai hatásokat. A külföldieknek ezért saját letelepedési körzetet jelöltek ki Moszkva határában. *Nyemeckaja szlobodá*nak, „német telepnek" nevezték, és az egyszerű oroszok nem léphettek be a területére. A mai orosz nyelvben a *nyemeckij/nyemeckaja* melléknév azt jelenti: „német", akkoriban viszont még minden külföldit értettek alatta. Sőt, a németek még csak nem is alkottak többséget a telepen, ahol jórészt hol-

landok, angolok és skótok éltek – az utóbbiak jobbára olyan katolikusok, akik Oliver Cromwell puritán uralma elől menekültek.

A német telep lassacskán egy kis nyugat-európai várossá fejlődött, takaros utcákkal, háromszintes, holland stílusú téglaházakkal, kertekkel és terekkel, amiket szökőkutak díszítettek. A század vége felé háromezren éltek itt, vagyis Moszkva kétszázezres lakosságának másfél százaléka. Párizsban és Londonban készített, elegáns hintók gördültek azt utakon. A városrészben három lutheránus templom volt, egy kálvinista, míg a katolikusok kénytelenek voltak otthon gyakorolni a vallásukat.

A környező orosz társadalomtól való elszigeteltség folytán a telepen megőrződtek a nyugat-európai szokások és hagyományok. Mivel a lakók egy jelentős része levelezett az otthon maradottakkal, információ is áramlott be Nyugat-Európából. A gazdag koncert- és színházi élet láttán fölbuzdulva a szomszédos orosz településen színházat építettek. A darabokat a telep német templomának a lelkésze, Johann Gregorius írta. Az elsőt, a bibliai Eszter történetéről szóló tragikomédiát 1672-ben mutatták be, s ez lett az első színházi előadás Oroszország történetében. Minden darab bibliai témát dolgozott fel; még száz évnek kellett eltelnie, hogy világi témákról is születsenek darabok az országban, s azokat színre is vigyék.

A 17. század második felében a német telep a nyugati kultúra és a nyugati eszmék központja volt Oroszországban. Bár a hatása nem terjedt túl az orosz társadalom szűk elitjén, fontos szerepe volt a történe-

lemben. Az egyik olyan ember, aki vonzónak találta e protestáns enklávé atmoszféráját, a majdani orosz cár volt, a fiatal Péter, aki annyi időt töltött ott, amennyit csak tudott, részben politikai okokból, részben csak a társaság miatt. Itt került kapcsolatba egy olyan világgal, amely alapvetően különbözött a szűk látókörű és vallási dogmatizmusban élő orosz udvartól, s amelyben az emberek szabadon választhatták meg szokásaikat, és nyílt vitákat folytathattak. Péternek mindez elnyerte a tetszését.

A külföldiek némelyikével, például a skót Gordonnal és a svájci Leforttal – mindketten magas rangú tisztek voltak az orosz hadseregben – szoros ismeretséget kötött. Rajtuk keresztül hamarosan felismerte Oroszország elmaradottságát és a reformok fontosságát. Hogy minél jobban megismerje az Oroszországon kívüli világot, 1797–98-ban Péter *grand tour*on vett részt Európában, melynek során járt Szászországban, Hollandiában, Franciaországban, Angliában és Ausztriában. A német telep lakóival folytatott beszélgetései meggyőzték arról, hogy Oroszországnak radikális változásokra van szüksége. Személyes tapasztalatai arról a világról, amely minden területen – államigazgatásban, technológiában, katonai téren, oktatásban, kultúrában stb. – leírhatatlanul fejlettebb volt Oroszországnál, megerősítették Pétert a meggyőződésében, és hazatérte után példátlanul széles körű és intenzív – jóformán fanatikus – reformprogramba kezdett.

Péter reformjai az állam és a társadalom minden területét érintették. Megreformálták a közigazgatást,

jórészt svéd mintára, valamint hasonlóképpen megújították a jogrendszert is. Az országot kormányzóságokra *(gubernyija)* osztották fel. Különleges kincstári hivatalt állítottak fel, amelynek a korrupció elleni harc volt a feladata. Létrejött a cár közvetlen felügyelete alá tartozó titkosrendőrség. Az ortodox egyházat megfosztották függetlenségétől, és a Szent Szinóduson keresztül az államnak rendelték alá. Az országban élő külföldiek számára vallásszabadságot hirdettek, és engedélyezték az ortodoxok és a más keresztény felekezetűek közti házasságkötést. Főiskolák és akadémiák jöttek létre, az ifjú orosz nemeseket pedig külföldre küldték tanulni. Megalakult a haditengerészet és az állandó reguláris hadsereg, amelyek egyaránt nélkülözhetetlenek voltak a Péter uralkodása alatt Svédországgal vívott nagy északi háborúban.

A reformoknak, legyenek azok szerényebbek vagy jelentősebbek, volt egy közös pontja: mindegyik a Nyugathoz való felzárkózást célozta. És hogy Oroszország az európai civilizáció részévé válhasson, mindenekelőtt át kellett venni az európai normákat az élet gyakorlati területein. Az ortodox egyház által használt bizánci időszámítást („a világ teremtésétől kezdve") a nyugati keresztények körében megszokott kronológia („Jézus születésétől kezdve") váltotta fel. A 7208-as esztendőből például Kr. u. 1700 lett. Az archaikus (egyházi ószláv) ábécét modernizálták és egyszerűsítették, valamint bevezették az arab számokat.

A Péter reformtörekvéseit legmarkánsabban megtestesítő rendelet a szakáll és a bajusz betiltására

vonatkozott. Nehéz lett volna nagyobb kihívást elképzelni az ország számára, minthogy az orosz ortodox egyházban a szakáll viselése egyenesen kötelező volt. Mint azt Rettegett Iván kijelentette: „A szakáll lenyírása olyan bűn, amelyet még a mártírok vérével sem lehet lemosni." A szakállt az istenesség kifejeződésének tekintették, míg a borotválkozásban katolikus eretnekséget, hovatovább a homoszexualitás jelét látták.

A szakáll betiltása tehát szimbolikus kezdőpontja volt mindazon reformoknak, amelyek Péter hátralévő, huszonhét évig tartó uralkodását jellemezték. Péter 1698 augusztusában, a Moszkvába való visszatérése másnapján saját kezűleg lenyírta néhány udvari potentát szakállát, majd tíz nappal később kihirdették a szakáll és a bajusz tilalmára vonatkozó rendeletet, mely a város összes lakójára vonatkozott. Azokat, akik megtagadták a borotválkozást, megkorbácsolták, megkínozták, vagy akár még ennél is súlyosabb büntetést róttak ki rájuk.

A rendelet komoly ellenállást váltott ki a nép részéről, úgyhogy pár évvel később enyhítettek rajta: 1705-től kezdve azok, akik nem kívántak megválni az arcszőrzetüktől, egy különadó megfizetésével mentességet kaphattak a törvény alól. Az adó progresszív volt, vagyis mértéke a szakáll viselőjének társadalmi státuszától függött. A felmentést egy „szakálljegy", egy bajusszal és szakállal díszített érme jelképezte. A papok, az egyházszolgák, a szerzetesek teljes mértékben mentesültek az adó megfizetése alól, ahogyan a muzsikok is, bár nekik a város határának átlépése-

kor minden alkalommal egy kopejka szakállvámot kellett fizetniük.

Péter küzdelme az oroszok archaikusnak és elmaradottnak vélt megjelenésével szemben az öltözködésre is kiterjedt. A város kapuinál kihelyezett próbababákon szemléltették, mi számít „valódi" ruhának: ilyenek voltak például a szász és magyar kabátok és kalapok. Ha valaki hagyományos orosz nagykabátban kívánt a városba lépni, akkor az illetőt letérdeltették, majd a kabátját a talaj magasságában visszavágták.

A szakáll betiltása természetesen csak egyetlen mozzanatát képezte annak a jóval átfogóbb törekvésnek, amivel Péter radikálisan át kívánta alakítani az orosz társadalmat. A rendelet ugyanakkor ékes bizonyítéka annak, milyen kérlelhetetlenséggel és brutalitással kivitelezték a péteri reformokat. Hogy a szakálltilalom hosszú időn keresztül kiemelt szimbolikus jelentőséggel bírt, azt mi sem jelzi jobban, mint hogy Péter után egyetlen utódja sem engedhette meg magának a szakállkérdés figyelmen kívül hagyását. Az utolsó szakállas cár Péter apja, az 1676-ban elhunyt Alekszej Mihajlovics volt. Az ő halálától számítva több mint kétszáz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy Oroszország élén ismét szakállas uralkodó álljon.

A szakálltilalomnál összehasonlíthatatlanul nagyobb horderejű, de nem kevésbé szimbolikus lépés volt Szentpétervár megalapítása, amely nem csupán az orosz, de az egész európai történelem alakulására hatással volt. A Néva folyó torkolata körüli területet a

svédek mintegy száz éve tartották ellenőrzésük alatt, amikor Péter csapatai 1703. május 1-jén elfoglalták Nyenskans erődjét. Néhány héttel később megalapították Szentpétervárt, amelyet 1712-ben megtettek az új orosz fővárosnak. A város alapítása katonai és gazdasági szempontból is alapvető jelentőséggel bírt, minthogy Oroszország ezáltal tett szert balti-tengeri kikötőre; korábban az Európával folytatott kereskedelmet Arhangelszken és a Jeges-tengeren keresztül bonyolították. Péter számára az új város – ez az „ablak Európára", ahogyan Alekszandr Puskin nevezte – a Nyugattal való mélyrehatóbb kulturális és politikai kapcsolatok kiépítésének lehetőségével is kecsegtetett.

Mint azt a „szent" jelző is egyértelműsíti, a várost nem Péter cárról, hanem Péter apostolról nevezték el – habár az a körülmény, hogy a cár és az apostol névrokonok voltak, természetesen nem tekinthető véletlennek. Amennyiben Szentpétervár megalapításában az apostol a vallási aspektust jelképezte, úgy a politikai és birodalmi modellt Nagy Konstantin szolgáltatta – hasonlóan ahhoz, ahogy az első keresztény császár idején az új korszak kezdetét jelezve a Boszporusz melletti, hamarosan Konstantinápolyra átnevezett Bizáncba helyezték át a Római Birodalom fővárosát, az Orosz Birodalom hajnalát is Szentpétervár fővárossá tétele szimbolizálta. Péter cár négy évvel a halála előtt, 1721-ben *Imperator*rá, Oroszország első császárává nevezte ki magát.

Péter számára kiemelt jelentőséggel bírt, hogy Szentpétervár ne hasonlítson az általa olyannyira

gyűlölt Moszkvára, a barbár és elmaradott Oroszország szimbólumára. A mintaképet Amszterdam, a tengerparton, racionális elvek mentén kialakított város szolgáltatta. A gyúlékony faházakból álló Moszkvával szemben az új fővárost már elsődlegesen kőből tervezték felépíteni, és a nemesség külön parancsba kapta, hogy emeljen kőépületeket a Néva torkolatánál. Ahogyan Péter reformtörekvései általában, úgy a mocsaras folyóparton kialakítandó új főváros terve is kivételes ambíciókról és eltökéltségről árulkodott.

Szentpétervár alapítása valóban ablakot nyitott a Nyugat felé, ugyanakkor Moszkva és annak ősi hagyományai számára komoly kihívást jelentett. Az új főváros létrejötte éket vert a társadalomba: az egyik oldalon voltak a felsőbb rétegek tagjai, a másikon pedig a szélesebb néptömegek és az egyház. Teológiai berkekben Szentpétervárt nem csupán Moszkva, de egyenesen az „igazi Oroszország" antitézisének tekintették. A főváros áthelyezése istenkáromlással ért fel, hiszen szembement a régi eszmével, miszerint Moszkva a „harmadik Róma"; emiatt aztán egyre szélesebb körben emlegették a cárt az Antikrisztus megtestesüléseként.

Péter projektje azonban a széles körű tiltakozás ellenére is sikeressé tudott válni. Száz évvel a megalapítása után Szentpétervár a Baltikum vezető metropoliszává, egyúttal Európa egyik legnagyobb, nyüzsgő és eleven nemesi udvarral rendelkező városává vált. Szentpétervár volt a jelképe mindannak, amire Péter valaha törekedett: ez a város testesítette meg a Nyugat-Európához való felzárkózást, illetve

Oroszország csatlakozását a nyugat-európai civilizációhoz. Az egyes reformjai mellett ez az európai orientáció alkotja Péter legfontosabb örökségét.

Mindeközben persze Moszkva sem merült feledésbe, és mind az orosz tudatban, mind a valóságban meghatározó metropolisz maradt: vagyis ettől kezdve Oroszországnak lényegében két fővárosa volt, az egyik északon, a másik délen. Szentpétervár reprezentálta az új, megreformált Oroszországot, míg Moszkva megmaradt az eredeti, „igazi" Oroszországnak, az ortodoxia központjának. Az orosz cárok és cárnék továbbra is Moszkvában házasodtak, és ott is koronázták meg őket. Mindazok számára, akik Péter reformjaival szembesülve „istenkáromlást" és „oroszellenességet" kiáltottak, és akik az orosz identitás elárulását látták a törekvéseiben, továbbra is Moszkva testesítette meg Oroszországot. A Szentpétervár és Moszkva, illetve a két várost övező mítoszok közötti ellentét vezérmotívumként vonul végig az orosz történelmen, egyúttal hűen tükrözi a Péter reformjai által az orosz tudatban teremtett általános dualizmust. Mint azt Nyikolaj Bergyajev megjegyzi: „A péteri reform óta tart az Oroszország és az orosz nép sorsát mélyen jellemző dualizmus – ilyen fokú dualizmust nem tapasztaltak a nyugati népek."*

Az 1722-es trónöröklési rendelet lehetővé tette, hogy a mindenkori cár maga jelölje ki utódját; ezt azonban Péter egészen 1725-ben bekövetkezett váratlan halá-

* Ny. Bergyajev: i. m. 23. o.

láig elmulasztotta megtenni. A jog szerinti trónörökös a fia, Alekszej lett volna, őt azonban összeesküvés vádjával már hét évvel korábban halálra kínoztatta. A következő harmincöt évben Oroszországot régensek irányították, akiknek elsődleges feladata abban állt, hogy biztosítsák a Romanov-dinasztia fennmaradását. A sorban az első Péter özvegye, (I.) Katalin, a baltikumi svéd tartományokból származó egykori szolgálólány volt, aki néhány évig volt hatalmon. Utána következett a szintén Péter névre hallgató unokája, aki 1727-ben, mindössze tizenegy esztendősen került a trónra II. Péter néven, hogy aztán alig három évvel később elvigye a himlő; halálával a Romanov-dinasztia férfiága is sírba szállt. II. Pétert Anna, Péter bátyjának, Ivánnak a lánya követte. Ő 1730-tól a haláláig, 1740-ig uralkodott. Péter és Katalin lánya, Erzsébet 1741-ben egy puccsot követően került hatalomra, és az ő uralkodását már bizonyos fokú stabilitás jellemezte; a cárnő húsz évig vezette az országot.

Erzsébet már a trónra lépését követő első évben kinevezte az utódját a német Karl Peter Ulrich (Károly Péter Ulrik) herceg személyében. Ő nem más, mint a cárnő nővérének, Annának a Karl Friedrich von Holstein-Gottorppal kötött házasságából származó fia, maga Karl Friedrich pedig XII. Károly unokaöccse volt. 1745-ben Karl Peter Ulrich feleségül vette Sophie Friederike Auguste von Anhalt-Zerbst (Zsófia Auguszta Friderika) német hercegnőt. Miután Erzsébet 1761-ben elhunyt, III. Péter néven Karl Peter Ulrich lett az orosz uralkodó. Hivatalos titulusában

szerepelt a megállapítás, miszerint az új uralkodó „Nagy Péter unokája". Mind a névválasztás, mind pedig a rokoni kapcsolat hangsúlyozása dinasztikus legitimációt hivatott kölcsönözni az új uralkodónak, aki végső soron mégiscsak negyedrészt német, negyedrészt pedig svéd származású volt.

Nagy Péter megkezdte országa európaizációját, majd a halálát követően a családja maga is európaivá kezdett válni. Mivel III. Péter felesége száz százalékban német volt, trónra kerülésével az orosz cári család javarészt németnek mondhatta magát, és mellette még némi svéd vér is csörgedezett az ereikben. Ettől kezdve az összes további orosz cár külföldi – elsősorban német – hercegnőkkel lépett frigyre, ami azt eredményezte, hogy a cári családban idővel olyannyira felerősödött a nem orosz elem, hogy a dinasztiát a Birodalom 1917-ben bekövetkezett bukásakor már csak névlegesen lehetett Romanovnak tekinteni.

De nem csupán az uralkodócsalád ment keresztül az európaizálódás folyamatán. Péter merész reformokat valósított meg, de adta magát a kérdés: ki gondoskodik arról, hogy ezeket a reformokat valóban végig is viszik? Ki fogja betölteni a fontos állami és kormányzati pozíciókat? Ki építi meg a csatahajókat? Ki tervezi meg az új főváros palotáit? Ki fog tanítani az iskolákban és az akadémiákon? Enyhe kifejezés volna azt mondani, hogy a korabeli Oroszország híján volt a képzett szakembereknek, ekkoriban ugyanis számos területen egyáltalán nem beszélhetünk hazai munkaerőről. Igyekeztek hát szerte Európából építészeket, tanárokat, mérnököket és mesterembereket csábítani

az országba. A becsvágyó célkitűzések és a valóság között tátongó szakadéknak jó példáját szolgáltatta az 1724-ben alapított Orosz Tudományos Akadémia esete, amelynek fennállása első évtizedeiben nemcsak a tanárokat, de még a diákokat is külföldről kellett importálni.

A külföldi hatás a politikában is jelentősnek volt mondható; Anna cárnő alatt a kormányt elsősorban német, illetve balti német származású miniszterek és tisztviselők alkották. A Vesztfáliában született Heinrich (oroszul Andrej) Ostermann orosz külügyminiszter egyike volt azoknak, akik 1721-ben tető alá hozták a svédekkel között nystadi békét; a fia, Iván később sok éven át Nagy Katalin külügyminiszteréként szolgált. Az idősebb Ostermann még Nagy Péter hívására költözött át az országba. Ugyanez volt a helyzet az Oldenburgi Nagyhercegségben született Christoph von Münnich vízmérnökkel, a Ladoga-csatorna és még számos további infrastrukturális fejlesztés felelősével, aki az évek során egészen a tábornagyi rangig vitte. A legbefolyásosabb pozíciót Kurföld hercege, a mai Lettország területén lévő Semgallenből származó Ernst Johann von Biron mondhatta a magáénak, aki olyan jelentős hatással volt Oroszország politikájára, hogy Anna cárnő tízéves uralkodását egyenesen róla nevezték el *(bironovscsina)*. Az évszázad későbbi évtizedeiben, illetve a 19. században számos balti tartományokból származó német töltött be meghatározó szerepet az orosz közigazgatásban, mind regionális, mind pedig központi szinten. Sokan közülük alig, vagy egyáltalán nem beszéltek oroszul. Mindannyian ahhoz a nemzetközi arisztokráciához tartoztak, amelynek tagjai inkább voltak lojálisak saját osztályukhoz és státuszukhoz, mint a hazájukhoz, és leginkább a felajánlott juttatásokat mérlegelve választottak maguknak munkáltatót.

Az orosz felvilágosodás magvait Nagy Péter vetette el, ugyanakkor jó néhány évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy ezek a magvak szárba is szökkenjenek. A problémát az jelentette, hogy az orosz uralkodók a tudást majdnem kizárólagosan annak gyakorlati használhatósága szempontjából értékelték. Az elképzelés, miszerint a tudás és a műveltség önértékkel bírhat, és valódi felvilágosodásra nem kerülhet sor átfogó társadalmi és politikai reformok nélkül, láthatóan nem volt túlságosan vonzó a számukra, már ha megfordult egyáltalán a fejükben. Ennek fényében inkább csak II. Katalin (1762–1796) uralkodásától kezdve beszélhetünk valódi orosz felvilágosodásról.

Sophie Friederike Auguste von Anhalt-Zerbst Stettinben született, majd 1744-ben Oroszországba költözött, ahol áttért a pravoszláv hitre, és a keresztségben a Jekatyerina Alekszejevna nevet kapta. Egy évvel később kötött házasságot Karl Peter Ulrichhal, megkapva ezzel az Oroszország nagyhercegnője címet. Erzsébet cárnő 1762 januárjában bekövetkezett halála után III. Péter foglalta el a trónt, Katalinnak azonban nem sokáig kellett beérnie a cár hitvesének pozíciójával, ugyanis fél évvel a férje hatalomra

kerülése után megszabadult tőle (feltehetőleg meggyilkoltatta), majd néhány hónappal később cárnővé koronáztatta magát. Kettős puccsról van tehát szó: Katalinnak egyszerre sikerült megszabadulni a férjétől és megtagadni a trónt a jog szerinti örököstől, saját nyolcéves fiától, Páltól.

III. Péter éretlen, gyenge akaratú személy volt, akihez feltehetően még egy oroszországinál jóval szerényebb trón sem lett volna illő. Katalin azonban teljességgel más szintet képviselt. Nagyhercegnőként tizenhét évig átfogó tanulmányokat folytatott, többek közt elsajátította az orosz nyelvet, amit idővel folyékonyan beszélt ugyan, de olyan felületességgel, hogy azon olykor még maga is tréfálkozott. Tisztában volt vele, hogy a német származása hátrányt jelent számára az udvarban, így aztán az orosz történelemben és hagyományokban is alaposan elmerült. Katalin igazi könyvmoly volt, eleinte elsősorban regényeket olvasott, később azonban a filozófiai és történeti munkákba is belevetette magát. Miként egy történész fogalmazott: „Éppolyan nehezére esett könyvek és toll nélkül léteznie, mint amennyire I. Péternek nehezére esett nélkülöznie a baltát és az esztergapadot." Katalin azonkívül maga is írt, művei összesen tizenkét kötetet töltenek meg; találhatóak köztük moralizáló gyerekkönyvek, politikai pamfletek, pedagógiai útmutatók, önéletrajzi jegyzetek, fordítások (többek közt Plutarkhosz-írásoké), és nem utolsósorban drámák és operák is. A tehetségét tekintve nem volt sem kiemelkedő, sem pedig túlzottan eredeti; mindenesetre szomjazott a tudásra, jó emlékezőtehetséggel bírt, azonkívül széles körben tájékozódott a legkülönfélébb – régi és kortárs – forrásokból.

A legfontosabb kortárs forrása Voltaire volt. Az ő műveivel való megismerkedés igazi revelációt és fordulópontot jelentett Katalin számára – attól kezdve már semmit sem akart olvasni, ami ne lett volna legalább ilyen remekül megírva, és ne lett volna ilyen hasznos a számára. Lelkesedését magával a francia filozófussal is megosztotta, akivel intenzív levelezést folytatott. Voltaire-en kívül a felvilágosodás további meghatározó gondolkodóival, többek közt d'Alembert-rel, Diderot-val és Friedrich Melchior Grimmmel is élénk kapcsolatot ápolt. Az utóbbi kettő meg is látogatta a cárnőt Szentpétervárott, és a német származású Grimm rövid ideig hamburgi orosz követként is tényked edett. Katalin felesküdött a felvilágosodás eszméire, és ígéretet tett rá, hogy azokat Oroszországban is meg fogja valósítani. Amikor a *Francia Enciklopédia* kiadása nehézségekbe ütközött Franciaországban, felajánlotta, hogy a köteteket Oroszországban nyomtassák ki. „Micsoda időket élünk! – jelentette ki Voltaire az egyik Diderot-nak címzett levelében. – Franciaországban üldözik a filozófiát, míg a szkíták a védelmére sietnek."

A „szkíták" szó használata azt sugallja, hogy Nyugat-Európában úgy tekintettek Oroszországra, mint provinciális és civilizálatlan vidékre – ami meg is felelt a korabeli valóságnak. Az a tény azonban, hogy az ország elmaradott volt, önmagában nem jelentett akadályt a reformok előtt. A német filozófus Leibnizhez hasonlóan, aki Nagy Péter tanácsadójaként

is működött, Diderot is előnyként tekintett Oroszország fejletlenségére. Franciaországban a régi törvények és földszabályozások a változás útjában álltak, Oroszországban azonban, ahol nem voltak efféle jogi hagyományok, minden adva volt a sikeres reformok megvalósításához. „Mily boldog a nemzet, ahol még semmit sem végeztek el!", írta az egyik Katalinnak címzett levelében.

Katalin trónra lépésének idején az oroszországi jogi helyzet – sok más országéhoz hasonlóan – tisztázatlan és zűrzavaros volt. Ezekben az években még mindig az 1649-es törvénygyűjtemény volt hatályban, amelyhez azonban időközben számos olyan rendeletet, törvényt és kitételt hozzáfűztek, amelyek sokszor ellentmondásban álltak egymással. Katalin úgy döntött, hogy felállít egy Jogalkotó Bizottságot, amelynek tevékenységét és irányítását 1767-ben vázolta a hatszázötvenöt cikkelyből álló *Nakaz*ban *(Utasítás)*. A *Nakaz*t franciául szövegezték, és nagyrészt Montesquieu *De l'esprit des lois (A törvények szelleméről)* című művén alapult, amelyben a szerző az „igazi monarchia" mellett foglal állást, ahol „az uralkodó megalapozott, kétségbevonhatatlan törvények mentén uralkodik". Egy ilyen ideális társadalomban a törvényhozó, a végrehajtó és az igazságszolgáltató hatalom el van választva egymástól. Katalin elképzeléseihez a további inspirációt az olasz filozófus és büntetőjogi szakértő Cesare Beccaria szolgáltatta, aki 1764-es *Dei delitti e delle pene (A bűnökről és a büntetésekről)* című művében elveti a bűnelkövetőkkel szemben megszokott brutális megtorlásokat, és

a kínzás, valamint a halálbüntetés eltörlése mellett foglal állást.

Más szóval a *Nakaz* teljes egészében a felvilágosodás filozófiájának eszméiből táplálkozott. „Mint láthatja, akár a mesebeli varjú, én is pávatollakkal ékeskedem – írta a cárnő II. Frigyes porosz királynak, a felvilágosodás másik nagy korabeli uralkodójának. – Ebben a munkában csupán a keretek és néhol egy-egy sor vagy szó származik tőlem." Ez így is van: a cikkelyek közül kétszázkilencvennégy egy az egyben Montesquieu-től, körülbelül száz Beccariától, míg a többi pedig a *Francia Enciklopédiá*ból származik. Katalin nem is szándékozott titkolni a forrásait; ellenkezőleg, szerette volna minél világosabban megmutatni egész Európának, hogy milyen szellemben kívánja irányítani Oroszországot.

A cárnő ígéretet tett rá, hogy Oroszországban olyan törvény lesz az úr, amely a minden embert megillető természetes jogokat tiszteletben tartja. Megvalósul a törvény előtti egyenlőség, az igazságszolgáltatás pedig emberséges lesz. „Isten látja lelkem – írta a cárnő –, hogy e rendeletek bevezetése után egyetlen ország sem lesz a világon, amely igazságosabb és virágzóbb volna Oroszországnál." Egy döntő ponton azonban Katalin eltért Montesquieu elveitől, aki az alkotmányos monarchiát tekintette az ideális államformának: Katalin *Nakaz*ának értelmében ugyanis az uralkodó teljhatalommal bír – ezt többek között az ország méretei is indokolták. A hatalmas terület megkövetelte az abszolút hatalmat: „Bármilyen más kormányzati forma nem egyszerűen

káros, de egyenesen végzetes volna Oroszország számára."

A Jogalkotó Bizottság 1767-ben jött létre, és közösen alkották a nemesség, a városlakók, az állami intézmények, a kozákok, a nem orosz etnikumhoz tartozók és az állami parasztság képviselői. A népesség döntő többségét alkotó jobbágyok nem kaptak helyet a testületben; az ő helyzetük egyébként is csak tovább romlott azzal, hogy egy törvény megfosztotta őket annak lehetőségétől, hogy panaszt tegyenek a gazdájuk ellen, akinek viszont bármikor jogában állt Szibériába toloncoltatni őket. A jobbágyság intézményét nem igazán lehetett összeegyeztetni a felvilágosodás eszméivel, mindenesetre a földbirtokos nemesség támogatásának megszerzése érdekében Katalinnak ebben a kérdésben szembe kellett mennie a saját meggyőződésével.

A Jogalkotó Bizottságot alig egy év után feloszlatták. Erre hivatalosan az 1768-ban az Oszmán Birodalom ellen megindult háború miatt került sor, amelynek orosz részről az elsődleges tétje a Fekete-tengerhez való közvetlen hozzáférés volt. A testület feloszlatása miatt a törvényeket sosem kodifikálták. A Jogalkotó Bizottság egyedüli hivatalos eredményét az jelentette, hogy megajánlották a cárnőnek a „Nagy", illetve „A Szülőföld Bölcs Anyja" megnevezések használatát – mindkettő közvetlenül utalt az illusztris elődre, aki 1721-ben római mintára szintúgy felvette a „Nagy" és „A Szülőföld Bölcs Atyja" titulusokat.

Katalin ambíciója, miszerint hazájából olyan országot kívánt teremteni, ahol mindennél inkább

érvényre jut a jogállamiság és a törvény tisztelete, hiába volt kétségkívül őszinte, nem érte el a célját. Amint ugyanis a társadalom alapjai, illetve a saját, abszolút hatalommal bíró uralkodóként élvezett pozíciója veszélybe kerültek, rögtön visszavonulót fújt. Alapvetően két esemény ébresztett benne kétségeket a felvilágosodás projektjével kapcsolatban. Az első az 1773–74-es, a doni kozák Jemeljan Pugacsov vezette parasztfelkelés volt, amely rövid úton valódi fenyegetéssé vált a kormányzatra nézvést. A felkelés széles néptömegek támogatását tudhatta maga mögött, akik a „földek, mezők és erdők" mellett még a szakállviselés engedélyezésére is ígéretet kaptak. A hatóságok kezdetben alábecsülték az események súlyát, miután azonban Pugacsov jelentős területek felett szerzett ellenőrzést, a felkelést eltiporták, vezetőjét pedig kivégezték. Könyörületességének bizonyságául Katalin előbb lefejeztette, és csak utána négyeltette fel Pugacsovot – nem pedig fordítva, mint az a korban megszokottnak számított.

A második, meghatározóbb eseményt az 1789-es francia forradalom jelentette, amelynek hatására a cárnő immár végérvényesen letért a felvilágosodás kijelölte útról. A francia filozófusok büsztjeit eltávolították az Ermitázsból, a *Francia Enciklopédiát* pedig, amelynek kinyomtatására egykor ő maga tett ajánlatot, többé nem árusították az országban. A belpolitika feletti ellenőrzés is szigorúbbá vált. A közíró és szabadkőműves Nyikolaj Novikovot, aki korábban hosszú időn át élvezhette a cárnő bizalmát, és a brit Addison és Steele stílusában számos szatirikus újság-

cikket publikált, letartóztatták és „külföldi titkos társaságokkal" (értsd: szabadkőműves páholyokkal) való kapcsolattartással vádolták meg. Egy másik bajba keveredett értelmiségi Alekszandr Ragyiscsev volt, aki az *Utazás Pétervárról Moszkvába* című művében dühödt támadást intézett a Katalin által csak tovább erősített jobbágyság intézményével szemben. Katalin számára Ragyiscsev „rosszabb zendülő volt, mint Pugacsov". A könyvet betiltották, szerzőjét pedig halálra ítélték, de végül megúszta szibériai száműzetéssel.

Mindezen fejlemények tükrében kézenfekvő volna politikai kudarcnak tekinteni Katalin országlását. Igaz, hogy az önkényuralmi pozícióját fenyegető valósággal találkozva feladta korábbi reformtörekvéseit, ugyanakkor nem szabad alábecsülnünk azt sem, hogy sokáig milyen elkötelezett volt a felvilágosodás eszméi iránt, és személyes kapcsolatot is ápolt annak számos francia szószólójával. Még akkor is, ha törvényhozói törekvései megfeneklettek, Katalin szándékai példaként álltak a jövő nemzedékei előtt, és fél évszázaddal később, II. Sándor alatt meghozták gyümölcsüket.

Katalin uralkodása alatt került sor arra a szellemi fejlődésre is, amely a nyugat-európaihoz képest talán szerénynek mondható, mindazonáltal megteremtette a később kibontakozó független orosz gondolkodás alapjait. Engedélyezték a független nyomdák és kiadók működését. Felépült a moszkvai Bolsoj és a pétervári Ermitázs Színház (amelynek legtöbb darabját a cárnő maga írta). Katalin uralkodása alatt több jelentős író bukkant fel a színen: a költő Gavrila Gyerzsavin, a meseíró Ivan Krilov, a drámaíró Gyenisz Fonvizin, valamint a regény- és történetíró Nyikolaj Karamzin. Számos művelődési intézményt hoztak létre, többek közt egy orvosi egyetemet és a nemesi családok kisasszonyainak szánt Szmolnij Intézetet – ez volt Oroszország első, kifejezetten lányok számára alapított oktatási intézménye.

Amíg az oktatás és a kultúra területén Katalin az európai mintát szem előtt tartva igyekezett eljárni, addig a külügyeket kifejezetten az orosz nemzeti szellem jegyében intézte – III. Pétertől eltérően, aki II. Frigyest és Poroszországot tekintette példaképének. Keleten az uralkodása alatt Oroszország két sikeres háborút vívott meg a törökök ellen, amelyek során elfoglalták a Krímet. Oroszország megerősítette pozícióját az ortodox kisebbség védelmezőjeként az Oszmán Birodalomban, beleértve a Balkánt. Katalin legszívesebben az egész Oszmán Birodalmat bukni látta volna, hogy egy újjászületett bizánci-keresztény államalakulat jöjjön létre a helyén, ez azonban megmaradt vágyálomnak, amelyet csupán a konstantinápolyi Hagia Szophia bazilika kicsinyített mása fejezett ki, amit Szentpétervár szomszédságában állítottak fel az orosz győzelmek emlékére. Katalin számára különösen fontos volt annak demonstrálása, hogy német és protestáns származásúként hajlandó a végsőkig harcolni az orosz cárnőként magáévá tett hitért. Amikor Lengyelországot felosztották Oroszország, Poroszország és Ausztria között, akkor a lépés indoklásának fontos elemét alkotta az ország görög ortodox lakosságát illető aggodalom. Ez a

vallási (vagy pszeudovallási) érv – az Oroszország területén kívül élő ortodox szlávok oltalmazása – a későbbiekben is hangsúlyosan felbukkan az orosz külpolitikában.

A Katalin-féle *Nakaz* legelső cikkelye leszögezi, hogy „Oroszország európai birodalom". Ez a geopolitikai állítás alapvető jelentőséggel bírt. A cárnő 1796-ban bekövetkezett halálakor a kijelentés mind a külpolitika, mind pedig az intellektuális fejlődés szempontjából igaznak volt tekinthető, belpolitikai és társadalmi értelemben azonban az ország majdhogynem ugyanolyan elmaradottnak mutatkozott, mint Katalin uralkodásának kezdetekor. A hatalmi struktúrák változatlanok maradtak. Oroszország a szinte korlátlan előjogokkal rendelkező nemesség támogatását élvező autokráciaként működött. A lakosság többsége rabszolgaságra emlékeztető viszonyok között tengődött.

Katalin öröksége tehát meglehetősen ellentmondásos. A kor számos európai uralkodójához, többek közt unokatestvéréhez, III. Gusztáv svéd királyhoz hasonlóan ő is „felvilágosodott despota" kívánt lenni, és végső soron az is volt. Tekintettel a Katalin uralkodását végigkísérő kezdeményezésekre – függetlenül attól, hogy azokat nem vitték végig –, a jelző indokoltnak tűnik. Katalin alatt Oroszország fejlődése kétségkívül Európa irányába mozdult el. Csakhogy az európaizálódás folyamatát ugyanazok a problémák kísérték, amelyek már Nagy Péter idején is érzékelhetőek voltak: a föllendülés valójában csak egy szűk társadalmi elitet érintett, ami hozzájárult ahhoz, hogy

az orosz társadalom két „civilizációra" vált szét – a művelt, nyugati orientációjú felső osztályra, illetve az írástudatlan és elnyomott néptömegekre. Az ellentmondás a *Nakaz*ban is tetten érhető, a két kijelentés ugyanis, miszerint az ország egyrészt európai birodalom, másrészt abszolút monarchia, kölcsönösen kizárja egymást.

Katalint 1796-ban bekövetkezett halála után a fia, Pál követte a trónon. A kettejük közti viszony meglehetősen feszültnek volt mondható, aminek szerteágazó okai voltak. Az egyik, hogy Pál származását bizonytalanság övezte, a szóbeszéd szerint ugyanis nem III. Péter, hanem Katalin egyik kegyeltje és szeretője volt az apja; a pletykát maga Katalin is szította, ugyanis ki akarta zárni fiát a trónöröklésből. Ami pedig Pált illeti, őt elsősorban a hadsereg és a katonáskodás foglalkoztatta: gatcsinai kastélyában saját, porosz mintára kiképzett regimentje volt. Anya és fia minden elképzelhető tekintetben különböztek egymástól, úgyhogy ennek fényében nem meglepő, hogy Pált még azután is igyekeztek távol tartani az államügyektől, hogy elérte a nagykorúságot.

Ennek eredményeképpen Pál fokozatosan meggyűlölte az anyját, a későbbiekben pedig egész uralkodását átjárta a bosszúvágy. Már cárrá való kinevezése első napján visszaadta szabadságát az elítélt szerzőknek, a száműzött Ragyiscsevnek és a bebörtönzött Novikovnak, noha személy szerint ő sem értett egyet az eszméikkel – ennél azonban fontosabbnak bizonyult, hogy szembeszegüljön az anyja akaratával.

Ugyanezen okból Katalin számos reformját visszavonták, és helyette a néhai cárnő eredeti elképzeléseivel ellentétes törvényeket fogadtattak el. Betiltották például a külföldi könyvek importját – nem csupán a politikai tárgyú irodalom, de Goethe, Schiller, Swift és számos további szerző művei is tiltólistára kerültek. A független nyomdákat és kiadókat, amelyeket Katalin engedélyeztetett, szintén bezáratták.

Pál uralkodása rövid életűnek bizonyult, örökségének megítélése pedig csaknem egyöntetűen negatív. Csökönyös despotának szokás tekinteni, akinek politikája következetlen volt, és döntései mögött számos esetben személyes motivációk álltak. Egyedül az 1797-es trónöröklési rendelet szól a javára, amely eltörölte a regnáló uralkodó azon jogát, hogy saját maga jelölje ki az utódját. Katalin 1762-ben még puccs útján került hatalomra, és az új törvény – amelynek értelmében a trónt a legidősebb fiúgyermek örökli – volt hivatott megakadályozni, hogy a történelem megismétlődjön.

Ennek ellenére a következő uralkodóváltás körülményei igencsak hasonlítottak arra, ahogyan Pál anyja trónra lépett, hiszen ezúttal is palotaforradalomra került sor. 1801 márciusában néhány magas rangú tiszt rontott Pál hálószobájába, hogy rábeszéljék a lemondásra. Az ok a cár szeszélyességét illető széles körű elégedetlenség volt – a kiszámíthatatlanság kétségkívül egyaránt jellemezte Pál bel- és külpolitikáját. Amikor megtagadta a hivatalnokok kérését, azok megverték, majd egy kendővel megfojtották. A halál hivatalos okaként az agyvérzést nevezték meg. Máig

tisztázatlan, hogy a trónt megöröklő Sándor tudott-e az összeesküvésről, vagy sem.

Pál négy évig tartó regnálása lényegében átmenetnek tekinthető két korszak, illetve két olyan uralkodó között, akikben jóval több közös volt. Nagy Katalin, habár uralkodásának vége felé hátat fordított a felvilágosodás eszméinek, alapvetően mégis ennek a szellemi áramlatnak a követője volt, és ebben a szellemben nevelte az unokáját is. Sándor legbefolyásosabb tanítója Frédéric-César de La Harpe, egy svájci jogász volt, aki szintúgy a felvilágosodás – illetve az ahhoz köthető filozófusok – elkötelezett hívének, egyúttal ízig-vérig köztársaságpártinak számított. 1783-ban érkezett a szentpétervári udvarba, és 1794-ben hagyta el Oroszországot, vagyis Sándor ifjúságának meghatározó éveiben, hattól tizenhét éves koráig volt a cárevics nevelője.

De La Harpe filozófiára is okította Sándort. Ő ismertette meg vele az emberek közti egyenlőség ideáját, a despotizmus hitványságát, a köztársasági államforma előnyös mivoltát, továbbá a politikai és társadalmi szabadság gondolatát, vagyis lényegében mindazt, amire egy felvilágosult uralkodónak törekednie kell. De La Harpe tanítása azonban merőben elméleti szinten maradt. Vaszilij Kljucsevszkij 19. századi orosz történész szerint de La Harpe egy „két lábon járó, fecsegő liberális prédikátor" volt, akit kevéssé foglalkoztattak a valóság rideg tényei, és még kevésbé volt tisztában az oroszországi realitásokkal. Sándor tehát idealista nevelésben részesült, és közben kevés tudomást szerzett arról, hogy egy napon

miféle ország irányítását fogja átvenni; a jobbágyság felettébb érzékeny problémáját például egyáltalán nem tárgyalták. A Sándor és a nép között tátongó szakadék egyik további jele volt, hogy a leendő cár jobban tudott franciául, mint oroszul; az utóbbi nyelven soha nem is tanult meg olyan fokon, hogy képes lett volna összetettebb gondolatmenetek kifejezésére. (Sándor állítólag jobban tudott franciául, mint a korzikai Napóleon...)

A trónörökös jellemét nem csupán de La Harpe tanítása, de a családi helyzet által meghatározott konkrét életkörülmények is befolyásolták. Sándor gyermek- és ifjúkora két udvar közötti ingázással telt – a „nagyobb" volt a nagyanyjáé Szentpétervárott, a „kisebb" pedig az apjáé Gatcsinában. Az előbbit a Katalin szalonjaira jellemző felvilágosult társalgás, az utóbbit apja katonai parádéi és gyakorlatozásai határozták meg. Sándor megnyerő jelenség, ugyanakkor introvertált, érzelmileg bizonytalan és gyanakvó természet volt, aki hamar megtanulta a képmutatást és a hízelgést. Sokan tanúsították Sándor jellemének ezen kettősségét: Napóleon szerint például az orosz cár bölcs, kellemes, művelt személy, ugyanakkor azonban „igazi bizánci", akiben nem szabad megbízni.

Sándor hatalomra kerülését komoly lelkesültség és várakozás övezte, és nem csupán Oroszországban. Thomas Jefferson amerikai elnök az irodájában tartotta a büsztjét, és a cárnak írt levelében beszámolt róla; élete egyik legkellemesebb pillanataként tartja számon, hogy „egy olyan uralkodót láthatott trónra kerülni, akinek leghőbb szenvedélye a népe boldogságának és gyarapodásának elősegítése". Sándor uralkodása sok tekintetben valóban ígéretesen kezdődött. Első kiáltványában kijelentette, hogy „bölcs nagyanyja, Nagy Katalin törvényei és szíve szerint" kívánja irányítani országát. Visszavonta az apja által nemrégiben foganatosított törvényeket és rendelkezéseket; éppúgy, ahogy korábban Pál is tette Katalin intézkedéseivel. Szabadon engedték a politikai elítélteket: tizenkétezer hivatalnok, tiszt és katona térhetett haza a száműzetésből, azoknak pedig, akik menekülni kényszerültek az országból, amnesztiát hirdetett. Ismét engedélyezték a független nyomdák és kiadók működését, újra lehetővé vált a külföldi könyvek importálása, és a cenzúra is enyhült.

Habár mindez egyelőre csak a korábbi tiltások visszavonását jelentette, az intézkedések reményt keltettek az átfogóbb reformok ügyében is. Az említett kiáltvány szerint Oroszország legnagyobb problémáját „az államforma önkényessége", továbbá a „jogszerűség hiánya" jelentette. Olyan sarkalatos törvényekre volt tehát szükség, amelyeknek Oroszország mind ez idáig híján volt. Ennek érdekében Sándor egy tehetséges, a felvilágosodás szellemében nevelkedett, harminc–negyven év közötti fiatalemberekből álló testületet állított fel; a cár maga huszonnégy esztendős volt. A bizottság tagjai éveken át rendszeresen találkoztak és tanácskoztak informális körülmények között.

A reformtörekvések azonban hamarosan elakadtak, miután Oroszország 1805-ben csatlakozott a Napóleon elleni koalícióhoz. A háborúk 1807-ben a tilsiti békével értek véget, ahol Sándor elismerte Fran-

ciaország nyugat-európai érdekeltségeit, Napóleon pedig cserébe szabad kezet adott Oroszországnak Keleten. Ez többek közt azt jelentette, hogy Oroszország elfoglalhatja Finnországot a svédektől, míg Európa tetemes része Napóleon ellenőrzése alá került.

Sándor azonban nem adta fel az Oroszország megújításával kapcsolatos szándékait. Rögtön a békeszerződés aláírása után megbízta Mihail Szperanszkijt (1772–1839) egy törvénytervezet kidolgozásával, amely alapjaiban volt hivatott átformálni az orosz társadalmat. Szperanszkij, aki egy falusi pap fiának született, a kor egyik legélesebb elméje, egyúttal zseniális közhivatalnok volt. Szperanszkij szerint ahhoz, hogy elkerüljenek egy franciaországihoz hasonló forradalmat, mielőbb reformokra van szükség – valódi reformokra, nem egyszerűen kiigazításokra, ugyanis „rég elmúlt annak lehetősége, hogy egyedi intézkedésekkel orvosoljuk a gonoszságot". Még azelőtt meg kellett menteni tehát az autokratikus uralmat, mielőtt túl késő lenne.

1809 októberében Szperanszkij bemutatta az arra vonatkozó elképzeléseit, hogy miként kellene bevezetni az új jogköröket az egyes osztályok szerint. Ennek értelmében politikai és polgári jogokkal egyaránt csak a nemesség rendelkezhetett, míg a kereskedők, a városlakók és az állami parasztok politikai jogai a bevételüktől függtek. A „dolgozók" kizárólag polgári jogokkal rendelkezhettek, akárcsak a parasztok, akiket a tervezet jobbágyként ír le. A törvényhozó, végrehajtó és az igazságszolgáltatói hatalmakat Montesquieu elvei szerint szét kell választani egymástól.

A legmagasabb politikai testület az Államtanács, amelynek tagjait a cár nevezi ki; egyúttal ő az, aki személyesen dönt az összes javaslatról és indítványról. Szperanszkij tervezete tehát – amennyiben elfogadják – nem veszélyeztette volna a cár abszolút hatalmi pozícióját.

Sándor „kielégítőnek és hasznosnak" ítélte a tervezetet, azonban néhány minisztere és más magas rangú tisztviselő túl radikálisnak találta a reformjavaslatokat. Miután a nemesség jogkörei Szperanszkij néhány rendeletét követően szintén csorbát szenvedtek, ők is ellene fordultak. Szperanszkijnak ettől kezdve számos intrikával és áskálódással kellett szembenéznie; többek közt azzal is megvádolták, hogy Franciaországnak kémkedik. Végül lemondásra kényszerítették, és elüldözték a fővárosból. Sándor meg volt győződve ugyan az ártatlanságáról, de végül feláldozta annak érdekében, hogy megbékéltesse a lázongó nemességet, ahol bizonyos körökben már a cár megbuktatásáról suttogtak. Egy olyan uralkodó számára, aki az apja és a nagyapja elleni palotaforradalmak árnyékában nőtt fel, az efféle fenyegetések komor emlékeztetőként szolgáltak az orosz politika valóságára vonatkozóan.

Mihail Szperanszkij volt az orosz történelem első jelentős társadalmi-politikai gondolkodója, ha úgy tetszik, az első „liberális", aki elsősorban Franciaország és Anglia, illetve általában véve a nyugat-európai politika irányába igyekezett tájékozódni. A korabeli orosz környezetben olyannyira radikálisnak számítottak az elképzelései, hogy nem csupán a

hatalom birtokosai között, de még bizonyos értelmiségi körökben is felzúdulást keltettek. Sándor húga, Katalin nagyhercegnő egytől egyig olyan figurákkal vette körbe magát, akik mély kétségeket tápláltak a cár, illetve Szperanszkij reformtörekvéseivel szemben. Az egyikük a történetíró Nyikolaj Karamzin (1766–1826) volt, aki *A régi és új Oroszországról, politikai és polgári vonatkozásaiban* című művében összegezte mindazokat a vélekedéseket, amelyek a konzervatív Oroszországban az előirányzott reformokat övezték. A memorandum nem nyerte el a cár tetszését, ugyanakkor a felismerés, miszerint a reformokkal szemben ilyen széles körű tiltakozás mutatkozik, hozzájárulhatott Szperanszkij menesztéséhez.

Karamzin írása az orosz történelmi konzervativizmus első kiáltványának is tekinthető. A szerző nyíltan nacionalista álláspontot képvisel: „Világpolgárok lettünk, de bizonyos esetekben megszűntünk Oroszország polgárai lenni", panaszolja Karamzin. „Idegenek kezébe került a nevelés; az udvar elfelejtette az orosz nyelvet",* folytatja, alig leplezett utalással magára a cárra. Mindez Karamzin meggyőződése szerint Nagy Péter hibája. Anélkül, hogy leírná Szperanszkij nevét, bírálja a jobbágyság helyzetének javítását célzó – és egyébként nagyon óvatos – javaslatokat: „Az állam stabilitásának érdekében kevésbé veszélyes elnyomni az embereket, mint szabadsággal

* Nyikolaj Karamzin: *A régi és új Oroszországról, politikai és polgári vonatkozásaiban.* Szabó Tünde fordítása, *Aetas,* 2003/1, 102., 105. o.

felruházni őket." Ami a tervezett intézményi reformokat illeti, Karamzin véleménye szerint azokat akár a francia jakobinusok is szövegezhették volna: „A mi politikai elveinket nem egy Párizsban kiadott enciklopédia, hanem egy végtelenül régebbi inspirálta: a Biblia." Oroszországot nem intézményeknek és alkotmányoknak, hanem egy szuverén uralkodónak kell irányítania, akinek „szent személye a Szülőföld megtestesülése". Karamzin szerint Oroszországban az uralkodó „az élő törvény", amely „védelmezi a jót, és megbünteti a gonoszságot".

Mihail Szperanszkijt 1812-ben menesztették pozíciójából. Nem sokkal később Napóleon megtámadta Oroszországot, és a reformokkal kapcsolatos elgondolások a partvonalra kerültek. Ez volt a két évig tartó honvédő háború kezdete, amely végül Franciaország súlyos vereségével ért véget. 1814-ben a szövetséges csapatok – Oroszország, Ausztria és Poroszország – elfoglalták Párizst, és először Elba, majd Szent Ilona szigetére száműzték a császárt.

Sándor számára a Napóleon felett aratott győzelem hatalmas sikert jelentett. Anglia mellett Oroszország bizonyult a háború legnagyobb nyertesének. Amikor a cár bevonult Párizsba, a fővárosban éljenző tömegek köszöntötték. Az orosz hadsereg volt az, amely Franciaország felé haladva felszabadította Európa megszállt területeit; igaz, erre más országok csapatainak közreműködésével került sor, a hadvezetés mindenesetre oroszokból állt. Szintén Oroszország szenvedte el a háború alatt a legsúlyosabb veszteségeket.

Az 1814–15-ös bécsi kongresszus tárgyalásai alatt döntés született róla, hogy Európában a legitimitás elvének kell érvényesülnie. Ez azt jelentette, hogy az egykori uralkodócsaládok trónjaikat visszakapják, az országhatároknak pedig, amennyire csak lehetséges, vissza kell térniük a francia forradalom előtti állapotokba. Mindazonáltal a politikai térkép jelentősen átrajzolódott. Norvégia például perszonálunióra lépett Svédországgal, Finnország pedig az Orosz Birodalom nagyhercegségévé vált. Lengyelország jelentős része szintén orosz felügyelet alá került – ez volt a Kongresszusi Lengyelország –, míg az ország többi területét a poroszok és az osztrákok ellenőrizték. Ezzel egy időben Anglia konszolidálta vezető szerepét a világ első számú tengeri és gyarmati hatalmaként.

1815-ben I. Sándor kezdeményezésére létrejött az Oroszország, Ausztria és Poroszország közti Szent Szövetség, amelyhez a későbbiekben más államok is csatlakoztak. A csoportosulás onnan kapta a nevét, hogy az egyezményt aláíró három uralkodó a kereszténység három legfontosabb ágát – a katolicizmust, a protestantizmust és az ortodoxiát – képviselte. Az egyezmény szövegét, amely I. Sándor kézjegyét viseli magán, markánsan keresztény nyelven fogalmazták. Mind a fejedelmeknek, mind az alattvalóiknak jóindulattal és szeretettel kell fordulniuk egymás felé, és egyazon keresztény nemzet tagjaiként kell tekinteniük magukra, amelynek „nincs más ura, kivéve az Egyetlent, akié minden hatalom, hiszen egyedül benne találhatóak meg a szeretet, a tudás és a végtelen bölcsesség kincsei, Istenben, Szent Megváltónkban, a Mindenható szaváiban, az Élet szavában". Az alapító okirat nyelvezete a Sándort magával ragadó vallási fanatizmussal magyarázható. A cár számára az elsődleges inspirációt Juliane von Krüdener bárónő, a swedenborgiánus misztikus jelentette, akinek a máskülönben józan elmékre kifejtett delejező hatását talán azzal lehet a leginkább magyarázni, hogy miután a francia forradalom és a napóleoni háborúk oly súlyosan megtépázták a felvilágosodás eszméit, sokan kezdték kutatni azok alternatíváit.

A Szent Szövetség nevezetű konzervatív társulás Európa biztonságát volt hivatott biztosítani, és legfontosabb feladata a bécsi kongresszuson kijelölt országhatárok védelme volt. Annak érdekében, hogy megelőzzék a franciaországihoz hasonló forradalmak kitörését, az egyezményben részt vevő országok jogot kaptak az egymás belügyeibe való beavatkozásra, amennyiben valamelyik szövetségesnél veszélybe került a fennálló rend. Ezzel a joggal aztán éltek is: az 1821-es nápolyi és piedmonti felkelést osztrák csapatok verték le, a két évvel későbbi spanyol lázongásokat pedig a francia erők tiporták el. Az orosz cár és az egyezmény többi aláírója által tisztelt Isten – az orosz–francia életrajzíró és történész, Henri Troyat szavaival élve – rendőruniformist viselt.

Sándor uralkodásának a napóleoni háborúk után következő utolsó tíz esztendejét az egyre súlyosbodó ájtatoskodás jellemezte. Néhány éven keresztül a cár egy Photius névre hallgató tanulatlan szerzetes befolyása alá került; az állítólagos csodatevő mintegy megelőlegezte a száz évvel később színre lépő

Grigorij Raszputyint. A cár környezetét, beleértve de La Harpe-ot, megdöbbentette, ahogyan Sándor a liberális eszmék bajnokából önjelölt hittérítővé válik, aki egyetlen beszédet sem tudott megtartani anélkül, hogy ne hivatkozott volna Istenre és a Gondviselésre.

A reformok nem maradtak teljességgel félbe, csak éppen megvalósításukat külföldre helyezték át. A lengyelek kapták meg azt az alkotmányt, amelyet Sándor megtagadott a saját népétől, Livóniában, Kurföldön és Észtországban pedig megvalósult a jobbágyok felszabadítása, igaz, nem minden megkötés nélkül. Az elképzelés az volt, hogy amennyiben a reformok jól sikerülnek, úgy azokat idővel Oroszországban is életbe léptetik. Erre azonban nem került sor. Ellenkezőleg, Sándor egyre konzervatívabb belpolitikát folytatott, amelyet továbbra is a vallási miszticizmus, illetve a rend és a fegyelem sajátos ötvözete határozott meg. A földbirtokosoknak továbbra is jogában állt Szibériába deportálni az ellenszegülő jobbágyokat. Felállítottak egy titkosrendőrséget, amelynek a katonaság megfigyelése volt a feladata – egy további titkosrendőrség pedig ennek a titkosrendőrségnek a tevékenységét ellenőrizte. A szabadkőműves páholyokat és a további, nem ortodox „szektákat" azon az alapon tiltották be, hogy azokat egy párizsi szabadgondolkodókból álló „központi bizottság" irányítja, amelynek csápjai egész Európát behálózzák. Visszaállították a külföldi könyvek importjára vonatkozó tilalmat. Az egyetemekről eltávolították a problémásnak ítélt professzorokat, az egyetemi könyvtárakból pedig kivonták a „káros tendenciákat" mutató műveket. Kezdetben Sándor még támogatta a liberális Szperanszkijt, uralkodásának végén azonban Alekszej Arakcsejev tábornok volt a főtanácsadója, akinek reakciós vezetésére *arakcsejevscsina*ként emlékszik a történelem.

Úgy is mondhatjuk, hogy Sándor végső soron a nagyanyja, Nagy Katalin cárnő nyomdokaiba lépett, elvégre ugyanazt az utat járta be a felvilágosodás eszméitől az elnyomó autokráciáig. Ez a pályaív, mint azt Alain Besançon francia történész megfigyelte, lényegében az összes orosz cárra jellemző volt, és ez vezetett oda, hogy az orosz társadalom sosem tanulta meg az önszerveződést, és kizárólag az abszolút monarchia, illetve a rendőrállam keretei között megvalósuló változásokat volt képes elfogadni. Amint az autokrácia legitimitását veszély fenyegette, Oroszország vezetői rögtön sutba dobták a reformokkal kapcsolatos ambíciókat.

„Sándor hódolata egyik tárgyától csapódott a következőig, egyik vallástól a másikig, miközben mindent összezavart, de semmit sem hozott létre", hangzott az osztrák külügyminiszter, Metternich herceg verdiktje. Egy külső szemlélő, aki Katalin regnálása alatt, majd Sándor uralkodásának végén is ellátogatott Oroszországba, feltehetően nem sok különbséget vett volna észre a két korszak között. A francia író, François-René de Chateaubriand szerint – aki egyébként szintén von Krüdener bárónő köreihez tartozott – Sándor „nagy lélekkel bírt, de gyönge jellem volt", aki „elvetette ugyan a civilizáció magvait, de aztán saját maga igyekezett eltaposni

a hajtásokat". Európában a cárt találóan az „Észak Szfinxje" néven emlegették.

Sándort 1825 novemberében, egy dél-oroszországi út során érte a váratlan halál. Mivel nem voltak gyerekei, így aztán az öccse, Konsztantyin volt a legközelebb a trónhoz. Konsztantyint azonban nem érdekelte a lehetőség. Sándor halálakor Konsztantyin az Orosz Birodalom részét alkotó Lengyelország cári helytartójaként Varsóban élt, morganikus házasságban egy lengyel asszonnyal. Egy 1823-as írásos megállapodás szerint döntés született róla, hogy Sándort másik öccse, Miklós fogja követni az ország élén, ám ezt az egyezményt titokban tartották, így amikor a cár halálhíre elért Szentpétervárra, kitört a zűrzavar. Miklós végül csak azután foglalhatta el a trónt, hogy Konsztantyin kétszer is lemondott a trónigényéről, majd hűségesküt tett neki.

Miklós hatalomra lépését 1825. december 13-án jelentette be. Másnap, vagyis december 14-én (az Oroszországban 1918-ig használatban lévő julián naptár szerint; a gregorián naptár szerint a dátum december 26.) harminc tiszt vezetésével mintegy háromezer katona megtagadta az eskütételt az uralkodónak, és helyette a Szenátus térre masíroztak, hogy új alkotmányt, továbbá Konsztantyin cárként való beiktatását követeljék. Miklós gyorsan és határozottan cselekedett – a felkelők közül hetvenen vesztették életüket a kartácstűzben. Néhány nappal később hasonló puccskísérletre került sor Ukrajnában, ám azt is leverték.

Az utóbb dekabrista felkelésnek nevezett tiltakozást (a kifejezés eredete az orosz *dekabr,* december szó) olyan tisztek vezették, akik egytől egyig a társadalom legfelsőbb rétegeihez tartoztak. Néhányan közülük – mint Szergej Trubeckoj és Szergej Volkonszkij – az orosz arisztokrácia elitjéből kerültek ki. Fiatalok voltak, többségük még a harmincat sem töltötte be. Az a tény, hogy a nemesség – illetve a nemesség gyermekeinek nemzedéke –, amely hagyományosan a birodalom legmegbízhatóbb támogatójaként lépett fel, most ilyen árulásra szánta el magát, komoly sokkot jelentett Miklós számára.

A fiatal tiszteket elsősorban a napóleoni háborúk során szerzett tapasztalataik inspirálták, amikor is az orosztól jelentősen eltérő elvek alapján működő társadalmakkal kerültek kapcsolatba, amelyeket az Oroszországból teljes mértékben hiányzó szellemi szabadság és filozófiai kultúra jellemzett. Nem mintha ez a kultúra mindenestül idegen lett volna számukra, de egészen addig csak a könyvekből ismerhették. A cárjukhoz hasonlóan őket is külföldi tanítók nevelték fel, és szívesebben fejezték ki magukat franciául, mint oroszul. Az apáik Nagy Katalin nemzedékéhez tartoztak, amely generáció számára kiemelt jelentőséggel bírtak a felvilágosodás eszméi. Amíg azonban az apák szabadgondolkodása kimerült a pétervári szalonokban folytatott diskurálásban, addig a fiaik már jóval konkrétabb célokat tűztek ki maguk elé – az észbe vetett hit mellé, ami már az apáikban is megvolt, erőteljes idealizmus és személyes tettvágy is társult. Mindazt, amit a filozófiáról

olvastak és amit az Európában töltött idejük alatt megtapasztaltak, szenvedélyesen át akarták ültetni az orosz viszonyok közé. „Az apák oroszok voltak, akik szenvedélyesen szerettek volna franciák lenni, míg a fiúk franciák voltak, akik szenvedélyesen szerettek volna oroszá válni", fogalmazott találóan Vaszilij Kljucsevszkij történész.

Miután ezek a fiatalemberek a Napóleon felett aratott győzelmet követően hazatértek Oroszországba, az orosz társadalom átalakítására irányuló törekvések jegyében több titkos filozófiai társaságot is alapítottak. Alapvető követeléseik közé tartozott a jobbágyság eltörlése, a szólás-, a sajtó- és a gyülekezési szabadság, a tulajdonjog, a független jogrendszer, a törvény előtti egyenlőség, és még egy sor további, a felvilágosodásból eredeztethető elképzelés. Ami nézeteik radikalitását illeti, a társaságok között már voltak különbségek: a pétervári „Északi Társaság" az alkotmányos monarchia mellett foglalt állást, míg az ukrajnai „Déli Társaság" köztársaságpárti volt, és általában kevésbé mutatkozott kompromisszumkésznek. Ők többek közt azt javasolták, hogy a szükséges változtatások életbe léptetésének érdekében egy tízéves átmeneti időszakra van szükség, amikor a hatalmat egy diktatórikus hatalommal felruházott ideiglenes kormány gyakorolná. A „Déli Társaság" tagjai lényegében az orosz jakobinusoknak, egyúttal a bolsevikok ideológiai elődjeinek is tekinthetőek; utóbbiak száz évvel később már nem csupán álmodozni fognak ezekről az eszmékről, de hozzáfognak, hogy a gyakorlatba is átültessék azokat.

A dekabrista felkelés ugyanolyan tisztek vezette puccskísérlet volt, amely Oroszországban Nagy Péter óta majdnem minden uralkodóváltásnak elmaradhatatlan velejárója volt. Lényeges különbség azonban, hogy korábban egyetlen ilyen lázadás sem tűzte zászlajára az új társadalmi rend megteremtésének szükségességét. Habár a dekabristákat leverték, a felkelés idővel ugyanolyan emblematikus jelentőségre tett szert az orosz történelemben, mint az 1917-es októberi forradalom.

Ami az újonnan beiktatott uralkodót illeti, számára a puccskísérlet komoly következményekkel bírt. I. Miklós hatalomban töltött első napját máris harc és vérontás jellemezte. Bátyjához és elődjéhez hasonlóan ő sem feledhette, hogy mi történt az apjával és a nagyapjával, és hogy kis híján ő is a sorsukra jutott. A dekabristákkal szemben lefolytatott, hat hónapig tartó per volt az orosz történelem első jelentős politikai tárgyalása. A kétszáznyolcvankilenc elítéltből ötöt – a titkos társaságok vezetőit – felakasztottak, míg a többiek életfogytig tartó börtönt kaptak, Szibériába száműzték vagy lefokozták őket.

Miklósnak szemernyi kétsége sem fűződött ahhoz, hogy a dekabristákat a nyugat-európai eszmék befolyásolták, mindazonáltal nem tudott szemet hunyni afölött sem, hogy a dekabristák nagyon is létező hazai problémák miatt tették kockára a karrierjüket és az életüket, úgyhogy maga is alaposan tanulmányozni kezdte az elképzeléseiket. A legfontosabb kérdés a parasztság helyzetére vonatkozott. Az ország ötvenkétmillió főre rúgó népességének mintegy 80%-a

jobbágyként tengődött, és vagy egy földesúr, vagy az állam szolgálatában állt. Miklós maga is tisztában volt vele, hogy a jobbágyság fenntartása emberi és gazdasági szempontból egyaránt súlyos negatív következményekkel jár, ennek ellenére nem tekintette lehetségesnek annak eltörlését. A gyakorlati nehézségek mellett az elődjeihez hasonlóan ő is megriadt a birodalom egyik legfontosabb tartóoszlopát alkotó földbirtokosok ellenállásától. „Kétségtelen, hogy a jobbágyság a mai formájában még erősebben és nyilvánvalóbban a gonosztól való, ám *ebben a pillanatban* katasztrófa volna megbolygatni", vezette elő az érvet, amely a történész Andrej Zorin szerint az egész orosz történelemben „végtelenül hasznosnak" bizonyult: „Egy nyilvánvaló politikai rákfenét azért nem lehet rendbe tenni, mert attól félünk, hogy emiatt alapjaiban rendülne meg az állam."

Ugyanez volt érvényes a szükséges reformokra. Miklós, mivel tisztában volt az ország problémáival, számos reformot támogatott, amelyek azonban sosem léptek életbe. Tisztelte Nagy Pétert, mindent elolvasott, ami csak fellelhető volt róla, de csupán fenntartásokkal lehetne kijelenteni, hogy a nyomdokaiba szegődött volna. Átvette a cár és az állam Péter-féle azonosítását, ugyanakkor távol tartotta magát a felvilágosodás azon eszméitől, amelyek Pétert vezették. Az orosz társadalom I. Miklós vezetésével nem a megújulás útjára lépett, hanem markánsan konzervatív irányba tolódott el. Emögött annak szándéka állt, hogy a politikai és társadalmi stabilitást mindenáron biztosítani kell. I. Miklós szeme előtt

egy olyan társadalom víziója lebegett, amelyet a rend és a fegyelem vezérel, amely „modern és szervezett". Apjához és Konsztantyin öccséhez hasonlóan ő is a katonaság megszállottja volt, és imádta a parádékat, az uniformisokat és a gyakorlatozásokat; elsősorban ebből merített ihletet és ezt tekintette példaértékűnek. Az államapparátus működését katonás fegyelem jellemezte, a miniszterek többsége a hadsereg magas rangú tisztjeinek soraiból került ki.

Az Orosz Birodalom hatalmas volt, és mindig is erőteljes központi irányítás alatt állt. Ez az adottság Miklós uralkodása alatt még inkább meghatározóvá vált. Hatalmas bürokratikus és rendőri apparátust hoztak létre, amelynek feladata a társadalmi élet minden területének felügyelete volt. A politikai és adminisztrációs feladatokat minisztériumok és ügynökségek helyett titkos tanácsok intézték. A már Miklós hatalomra kerülésének idején is óriási bürokrácia a cár uralkodása alatt egyenesen kezelhetetlen méretűre nőtt. 1842-ben például becslések szerint a birodalomban harminchárommillió lezáratlan hivatalos ügy várt elintézésre.

Az abszolút monarchia vertikális struktúrája szintén megerősödött Miklós uralkodása alatt. Az államapparátus teljes mértékben a cár személyes irányításának volt alárendelve, és hatékonyságának fokozása érdekében Miklós létrehozott egy testületet, amely az összes többi fölé tartozott. Amíg az úgynevezett Őfelsége Személye Körüli Kancellária az elődje alatt még csupán titkári teendőket intézett, Miklós idején már öt ügyosztályt foglalt magába, amelyek a

titkos tanácsokhoz hasonlóan egyedül neki tartoztak számadással. A legfontosabb ezek közül a harmadik, vagyis a titkosrendőrség, illetve a jogi ügyeket kezelő második ügyosztály volt.

Ezt a második ügyosztályt a hatalom kegyeibe visszafogadott Mihail Szperanszkij irányította, és Miklós megbízását követően mindössze három év alatt 45 kötetbe gyűjtötte a valaha Oroszországban életbe léptetett törvényeket. A történeti projekt igencsak elnyerte a cár tetszését, amikor azonban Szperanszkij azt javasolta, hogy hasonló módon állítsák össze a jelenlegi törvényeket is, Miklós határozottan visszautasította.

A hírhedt harmadik ügyosztályt Alekszandr Benkendorf gróf, az orosz közigazgatásban dolgozó „németek" egyike vezette. A titkosrendőrség feladata volt az országban uralkodó közállapotok és hangulat felmérése, továbbá a könyvkiadás és a sajtó, a politikailag megbízhatatlan figurák és az ország területén élő külföldiek megfigyelése, a „hamis szóbeszédek" terjesztőinek leleplezése, a magánlevelezések átolvasása és így tovább. A szervezet elvileg az államapparátuson belüli önkény és korrupció ellen is hivatott volt fellépni. Az 1840-es években felállítottak egy titkos szervezetet, amelynek a külföldön tartózkodó oroszok megfigyelése volt a feladata.

A harmadik ügyosztályhoz tartozott egy hatezer gárdistából álló rendőri hadtest is, amelyet szintén Benkendorf irányított. Maga Benkendorf, aki egyébként művelt és a kor viszonyaihoz képest még viszonylag toleráns ember hírében állt, egy további,

igencsak különleges feladatkörrel is rendelkezett. Oroszország legnagyobb költője, Alekszandr Puskin, hogy elkerülje a deportálást, beleegyezett, hogy személyesen a cár legyen a cenzora – és szövegeinek tényleges felülvizsgálatát nagyrészt Benkendorf végezte el.

Miklós az általa megvetett „szabadgondolkodókra", vagyis az értelmiségiekre gyanakodott a leginkább. Ha a dekabrista felkelés volt az első figyelmeztető jel, úgy az 1830-as párizsi forradalom és lengyel lázadás újfent nyilvánvalóvá tették, milyen veszedelem is rejlik a felvilágosodás eszméiben. A lengyel felkelést vérbe fojtották, az egyetemeket bezárták, és több ezer lengyelt deportáltak Szibériába, illetve kényszerítettek száműzetésbe. Ez volt az első alkalom, hogy Oroszország elnyomó erőit a cári birodalom határain túl, egy európai ország területén vetették be.

A párizsi és varsói események új jelentőséget kölcsönöztek a dekabrista felkelést is inspiráló eszméknek, így azok ismét gyakori témává váltak a szalonokban és az értelmiségi berkekben, nem utolsósorban az egyetemi ifjúság köreiben. A hatóságok minderre elnyomással és cenzúrával válaszoltak. Az „ingatag keresztény hit" jellemezte cikkeket és könyveket, amelyekben például a monarchiát bírálták, vagy amelyekben alkotmányos reformokról esett szó, betiltották. Az 1830-as években egymás után tiltották be az irodalmi folyóiratokat. Miután 1837-ben Puskin egy párbajban szerzett sérülés következtében meghalt, Miklós úgy döntött, hogy a

zavargások elkerülése végett inkább titokban temetteti el a nagy költőt.

1848–49-ben Európán újabb forradalmi hullám söpört végig. 1848 februárjában felkelés tört ki Franciaországban, majd a tavasz során Németországban, Ausztriában, Olaszországban, valamint az Ausztria részét alkotó Magyarországon is. Ezek az események még az 1830-as párizsi és varsói felkeléseknél is jobban megrémítették Miklóst. Bátyjához hasonlóan ő is elkötelezett támogatója volt a Szent Szövetség eszméinek, és felajánlotta, hogy orosz csapatokat küld a lázadók leverésére. A franciaországi intervencióhoz nem kapott támogatást, 1849 májusában viszont egy kétszázezer főt számláló sereg sietett a százezres osztrák katonaság segítségére, hogy együttesen eltiporják a magyar forradalmat.

Az orosz csapatok tehát alig húsz esztendő leforgása alatt immár másodszor vettek részt egy európai felkelés leverésében. Miklós politikája Európa-szerte erős oroszellenes érzületeket keltett mind a baloldaliak, mind pedig a liberálisok és a nacionalisták részéről. Miként azt Martin Malia amerikai eszmetörténész megfogalmazta: „1848-ban és az utána következő években az Európát bejáró kísértet nem Marx kommunizmusa, egy akkoriban lényegében teljességgel ismeretlen mozgalom, hanem Miklós és a kozákjai voltak." Amíg I. Sándort az „Észak Szfinxjeként" emlegették, addig Miklós ragadványneve hamarosan az „Európa csendőre" lett.

Otthon, Oroszországban az 1848–49-es események az értelmiség fokozódó elnyomásához vezettek.

A pétervári szocialista Petrasevszkij-kört feloszlatták, tagjait pedig – köztük Dosztojevszkijt – bebörtönözték. A cenzúra szigorodott. Titkos tanácsot állítottak fel azon könyvek felülvizsgálatára, amelyek már átmentek az előzetes cenzúrán és nyomdába kerültek. Az a cenzor, akiről kiderült, hogy „megbízhatatlan" művet hagyott jóvá, letartóztatásra vagy az állása elvesztésére számíthatott, de rosszabb esetben akár deportálhatták is – ennek hatására a cenzorok szélsőséges mértékben éltek (illetve éltek vissza) a hatalmukkal.

Ezzel egy időben számos olyan intézkedés született, amelyek eredményeképpen Oroszország kezdett elszigetelődni a külvilágtól. A külföldiek számára gyakorlatilag lehetetlenné vált az országba való beutazás, ahogy az oroszok sem távozhattak többé egykönnyen külföldre. Miklós rendelkezései, amelyek az „ideológiai fertőzéstől" való félelméből fakadtak, az egyetemi életet is alapjaiban befolyásolták. A hallgatók számát megnyirbálták, a felettük, illetve a professzoraik felett gyakorolt ellenőrzést szigorították. A Miklós által gyűlölt államjog és filozófia oktatását megszüntették; az intézkedés hatására az oktatási miniszter Szergej Uvarov először tiltakozott, majd lemondott a posztjáról.

Uvarov utódja azt követelte, hogy a professzorok „ne spekulációkra, hanem a vallási igazságokra" alapozva folytassák tevékenységüket. Ez a követelés Miklós nézeteit visszhangozta: szerinte nem csupán a nyugati, európai eszmék álltak a dekabrista felkelés

mögött, hanem egy egész „hamis oktatási rendszer" is. Miklós már az 1826. július 1-jei kiáltványában figyelmeztette az orosz fiatalságot az „önérdek vezérelte gondolkodás", illetve a „felületes oktatás ártalmas luxusának" veszélyeire. Amíg Katalin és Sándor pártfogolta a humanista nevelődést, addig Miklós velük ellentétben kizárólag fenyegetést látott benne, és a humaniórák helyett a társadalom javát közvetlenül szolgáló diszciplínák, többek közt az orvoslás és a mérnöki tudományok oktatása mellett állt ki.

Miklós ennek fényében az egész oktatási rendszert „társadalmilag konzervatív szellemben" kívánta megreformálni. Ennek ideológiai bázisát a cári titkosrendőrséget irányító Benkendorf a következőképpen határozta meg: „Az erkölcsnek, a rendíthetetlen szolgálatnak és az eltökéltségnek minden esetben az éretlen, erkölcstelen és hasztalan felvilágosultság előtt kell járnia." Az orosz oktatás megfelelő pályára állításával Szergej Uvarovot (1786–1855), a kor egyik legbefolyásosabb, egyúttal legellentmondásosabb figuráját bízták meg. Uvarov a görög antikvitás nemzetközileg elismert szakértője volt, azonkívül ott találjuk az 1815-ben létrejött Arzamasz irodalmi kör alapítói között; a társaság az archaikus és idejétmúlt stilisztikai eszmék elleni küzdelmet tűzte zászlajára, és többek közt Puskin is a tagjai közé tartozott. A Tudományos Akadémia elnökeként, illetve Szentpétervár egyik kerületi tanfelügyelőjeként Uvarov érte el, hogy a fővárosnak 1825-re saját egyeteme legyen. Mindemellett keresztül-kasul bejárta Európát, és a kor számos vezető gondolkodójával szoros kapcsolatot ápolt.

Mindez azonban Uvarov életrajzának csupán egyik oldala. A megítélése ugyanis nem az ifjúkorát meghatározó liberális eszméken vagy a tudósként elért érdemein, hanem a későbbi, konzervatív ideológiai fejlődésén nyugodott. Ez volt az oka, hogy 1832-ben I. Miklós őt nevezte ki oktatásügyi miniszterhelyettesnek, majd a következő évben megtette a szóban forgó minisztérium vezetőjévé. Hogy megvédjék a diákokat a forradalmi gondolatoktól, Uvarov szerint „szinte észrevétlenül kell vezetni az ifjú elméket" addig a pontig, ahol az oktatás „összefonódik az ortodoxiára, az autokráciára és a népre vonatkozó igaz orosz elvekbe vetett melegszívű hittel és mély meggyőződéssel, amelyek együttesen biztosítják megmaradásunkat, továbbá garantálják szülőföldünk nagyságát és erejét".

Szergej Uvarov az „ortodoxia, autokrácia, népiség" hármas egységével biztosította helyét a történelemkönyvek lapjain. Amit eredetileg csupán az oktatási reformok receptjének szánt, idővel az állami ideológia státuszára emelkedett. Uvarov maga tíz évvel később a következőképpen foglalta össze a fogalomhármas történetét: „Tekintettel a vallási és civil intézmények Európa-szerte tapasztalható hanyatlására, a pusztító gondolatok széles körű terjedésére és a minket minden oldalról körülvevő sajnálatos eseményekre, szükségesnek bizonyult, hogy hazánk igazgatását biztos alapokra helyezzük, amivel lehetségessé válik a nép gyarapodása, megerősödése és élete, mint ahogyan szükségesnek bizonyult az is, hogy megtaláljuk mindazon elveket, amelyeknek Oroszország a kivé-

telességét köszönheti." Az érv annak a páneurópai konzervatív elképzelésnek volt a helyi variánsa, ami a francia forradalomra, a napóleoni háborúkra és az azokat követő, az egész kontinensen végigsöprő felkelésekre adott válaszként jelentkezett: ezen reakciós, legitimitáspárti gondolat szerint a rendnek minden körülmények között győzedelmeskednie kell a forradalmak, a változás és a zűrzavar felett.

Nem véletlen, hogy a három fogalom között az *ortodoxiát* is ott találjuk. Az orosz történelemben az egyház mindig is kitüntetett pozícióval bírt. Az egyház szószólói az önmegtagadást és az Istennek, illetve a politikai hatalomnak való önkéntes alávetettséget hirdették, továbbá azon meggyőződésüket, miszerint az ortodoxia jelenti a kereszténység egyetlen hiteles értelmezését; I. Miklós még „orosz Istenről" is beszélt. Az Uvarov-féle fogalomhármas lényegében a francia forradalom által meghonosított másik hármasra – „szabadság, egyenlőség, testvériség" – adott válaszként született meg, és az olyan eszmékkel szemben jött létre, amelyek fenyegetést jelentettek az orosz nép hitére az autokrácia isteni eredetét illetően. A felvilágosodás elképzelését, miszerint az embernek az észre támaszkodva jogában áll megváltoztatni és alakítani a társadalmat, Pál apostol kinyilatkoztatása váltotta fel, miszerint: „Minden lélek engedelmeskedjék a felettes hatalmaknak, mert nincs hatalom mástól, mint Istentől, ami hatalom pedig van, az az Istentől rendeltetett."* (*Római levél,* 13:1)

* A Magyar Biblia Tanács fordítása.

Uvarov szerint a hármas második eleme, az *autokrácia* szolgáltatja „az oroszországi politikai élet elsődleges feltételét". Az autokrácia az alapzat, amelyen „az orosz kolosszus nyugszik". Az autokrata lényegében Isten földi helytartója, avagy a költő Vaszilij Zsukovszkij szavaival: „A keresztény világban az autokrácia testesíti meg a hatalom legmagasabb szintjét; ez az utolsó kapocs az ember és az isteni hatalom között." Az emberek egy olyan cár alattvalói, aki *pater familias*ként a népe legjobb érdekei mentén cselekszik.

A harmadik elem, a *népiség (narodnoszty)* elsősorban a német romantika nemzetet és nemzeti szellemet, a nemzeti önbecsülést és egyediséget, patriotizmust, valamint a szokásokat és a hagyományokat illető elgondolásaiból ered. Az alapvető elképzelés szerint Oroszországban különleges szövetség áll fenn az emberek és a kormány között, amelyet a legpontosabban éppen a *narodnoszty* fogalma ír le. Az ország történelmi útja eltér a többi országétól: Oroszország továbbra is „mélyen hisz a rá jellemző vallási, morális és politikai elképzelésekben", minthogy „a *narodnoszty* eme szent maradványaiban rejlik önnön jövője". A hármas harmadik eleme tehát az előző kettő összegzéseként is értelmezhető: az ortodoxia és az autokrácia együttesen teremtik meg az orosz nép egyediségét. Amit Csaadajev még Oroszország rákfenéjének tekintett, az Uvarovnál pozitív előjelű dogmává válik.

A *narodnoszty* szót nem könnyű más nyelven visszaadni. A szó gyökét képző *narod* „népet" vagy

„nemzetet" jelent, úgyhogy a leggyakrabban „nemzetiségnek" (*nationality, nationalité* stb.) fordítják, csakhogy ez még akkor is félreértés, ha a „náció" *(nation)* szó eredetileg a nép szinonimája volt. Németül szerencsésebb a helyzet, a *narodnoszty* ugyanis eredetileg a német *Volkstum* fordításaként született meg; ez a fogalom „a nép életében és kultúrájában kifejezésre jutó egyediségre" utal.*

Uvarov szerint az orosz nemzet egy népi közösség, amelyet az egyház és a nemzet gyarapodásának végső zálogát jelentő cár iránti határtalan elköteleződés tart össze. „A cár akarata kifejezi népének gondolatát, a nép akarata pedig a cár gondolatává válik", ahogyan Vaszilij Kljucsevszkij fogalmazott.

Ideológiai értelemben az Uvarov által bevezetett fogalomhármas Karamzin *A régi és új Oroszországról, politikai és polgári vonatkozásban* című művéhez, továbbá számos hivatalos dokumentumhoz, többek közt I. Miklós cár koronázási kiáltványához nyúlik vissza, amennyiben azokhoz hasonlóan az autokrácia és a jobbágyság szükségszerűsége mellett érvel. Uvarov saját hozzájárulása elsősorban magában a *narodnoszty* fogalmában érhető tetten. A három fogalomban kifejezésre jutó nemzeti eszme idővel az *oficialnaja narodnoszty* megnevezést kapta, amit nagyjából „hivatalos nacionalizmusnak" lehet fordítani. A történészek „dinasztikus nacionalizmusnak" is szokták hívni. Miklós cár Oroszországa Európa utolsó *ancien régime*-je volt; a többinek már az előző évszázad során leáldozott.

* Érdekes módon a *Volkstum* kifejezés eredetileg a francia *nation* fordításából származik, és 1810-ben használta először Friedrich Ludwig Jahn német pedagógus *Deutsches Volkstum* című könyvében. Joggal feltételezhetjük, hogy Uvarov, aki jártas volt a német filozófiában, ismerte Jahn munkáját.

Az Oroszország történelmi identitására vonatkozó kérdés nem csupán a dinasztikus nacionalista gondolkodókat, de a többi értelmiségit is élénken foglalkoztatta; utóbbiakat a különbségeik ellenére összekapcsolta az állami ideológiával szemben gyakorolt kritikájuk. Mint arról korábban már esett szó, Herzen számára Csaadajev *Filozófiai levelei* nem kevesebbet jelentettek, mint „sötét éjszakában eldördülő puskalövést", egyúttal vízválasztót: „Egy fuldokló akarta így felhívni magára a figyelmet? Vészjelzés volt, segélykiáltás? Híradás a közelgő hajnalról vagy arról, hogy nem virrad fel többé? Lett légyen akármi, ébredni kellett."* Pontosan ez is történt: a *Levelek* közzétételének hatására az orosz értelmiség megértette, hogy szükség van az ország nemzeti identitásának meghatározására. A kérdés a következő évtizedek intellektuális diskurzusainak középpontjába került, így meghatározó volt az 1838–1848 közötti időszakban is, amelyet egy korabeli irodalomtörténész és -kritikus, Pavel Annyenkov utóbb „kivételes évtizednek" keresztelt el:

> „Nagyjából ekkorra tehető, hogy mindenki, akinek a legcsekélyebb tehetsége is volt az önálló gon-

* A. Herzen: i. m. 260. o.

dolkodáshoz, az éhenkórász értelmiségiek mohóságával igyekezett meghatározni az oroszországi élet tudatos és racionális alapjait, hogy ebből kiindulva elhelyezhessen bennünket Európa népei között, és kiötölhesse, miként is kell nevelnünk és definiálnunk magunkat ahhoz, hogy büszkék lehessünk hazánkra. Minden mozgásba lendült. Mint tudjuk, a kutatást két ellentétes pontból kiindulva kezdeményezték, aminek következményeképpen a két tábor végül óhatatlanul összeütközött egymással."

A két ellentétes kiindulópont, amelyre Annyenkov utal, nem más, mint a „szlavofil", valamint a „nyugatos" *(zapadnyik)* megközelítés. Eredetileg mindkét megnevezés a szóban forgó csoportok ellenfeleitől származik, és pejoratív jelentéssel bírt, idővel azonban a táborok maguk is elfogadták azokat (noha a szlavofilek inkább „ruszofilként" hivatkoztak magukra, ami jobban megfelelt a filozófiai irányultságuknak). Csaadajev volt az első, aki először alaposabban megkísérelte végiggondolni, hogy milyen történelmi úton jár Oroszország, és őt követve most írásművek tömkelege látott napvilágot a témában. Nyikolaj Bergyajev szerint lényegében az egész orosz történelemfilozófia kísérlet a híres Csaadajev-levélben feltett kérdések megválaszolására: „A Kelet és a Nyugat ügye [...] Oroszország legfontosabb kérdése, amely nem csupán az orosz filozófia történetét, de magát az orosz történelmet is alapjaiban meghatározza."

Uvarovhoz és a dinasztikus nacionalizmus támogatóihoz hasonlóan a szlavofileket és a nyugatosokat is erőteljesen befolyásolták a nyugat-európai filozófiai áramlatok. Mindannyian részei voltak a kontinens felett a 19. század első felében átsöprő romantikus mozgalomnak, amely elsősorban az észt és a logikát hangsúlyozó felvilágosodásra, illetve annak problematikus politikai következményeire adott reakcióként született meg. A romantikusok úgy vélték, hogy az embernek olyan spirituális táplálékra van szüksége, amelyet a puszta intellektus önmagában nem adhat meg a számára.

Oroszországban elsősorban a német romantikus filozófia vált a szellemi inspiráció forrásává – hatása hatalmas és azonnali volt. Az ok, amiért a német gondolkodók eszméi ilyen hamar gyökeret verhettek az orosz talajban, alighanem az oroszok hatalmas tudásszomjában, intellektuális nyitottságában, naivitásában, kínzó lelkiismeretében és a társadalmi változás utáni sóvárgásában keresendő. Az orosz értelmiséget leginkább Hegel azon gondolata ragadta magával, amely szerint a történelem egy hatalmas folyó, amelynek irányát az egyének nem befolyásolhatják. Nem kevésbé jelentős volt számukra Schelling természetfilozófiája, amelynek értelmében a világon minden – a legkisebb részecskétől az emberig és a nemzetekig – organikus egészet alkot. Ez a megközelítés remekül illeszkedett az orosz mentalitáshoz, amely előszeretettel nyúlt az efféle átfogó hasonlatokhoz és univerzális modellekhez – nagyjából Ivan Akszakov állításával összhangban, miszerint: „A világon

egyetlen nemzet sem tekinthető olyan harmonikus organizmusnak, mint az orosz, és egyetlen nemzet sem kapott örökül ilyen kincset érő lehetőségeket."

Az ok, amiért a nemzet kérdése a német történelemfilozófiában is központi jelentőségre tett szert, abban keresendő, hogy ekkoriban nem létezett német nemzet: a 17. század vallásháborúit követően a német kultúra Poroszországra, Ausztriára, valamint néhány *Freistadt*ra (szabad városra) és kisebb tartományra esett szét. Bárki, aki történetesen németül beszélt és német környezetben nevelkedett, elvileg a német kulturális nemzethez tartozott, függetlenül attól, hogy éppen milyen uralkodó alattvalójának mondhatta magát, vagy milyen országhatárok között élt. A szlavofilekre különösen nagy hatást gyakoroltak a német helyzettel kapcsolatos viták, többek közt Johann Gottlieb Fichte *Beszédei a német néphez,* amelyek során kijelentette, hogy egy nemzet csak akkor juthat az isteni tudás birtokába, ha „saját egyediségének fényében fejleszti és alakítja önmagát".

A szlavofilek számára a legfontosabb kérdést ugyanis pontosan Oroszország történelmi identitása, illetve a Nyugathoz való viszonya jelentette. A kérdés, mint azt Nicholas Riasanovsky, I. Miklós cár korának szakértője írja, „igencsak összetett, és számos vallási és politikai, filozófiai és személyes aspektussal bír, ezeket a különböző aspektusokat azonban ugyanaz az alapvető megközelítés jellemzi: Oroszország mindig is »Mi« vagyunk, a Nyugat pedig mindig is »Ők«; márpedig »Ők« a felelősek a világ összes bűnéért".

Oroszország ezeréves állam volt, egy lényeges tekintetben ugyanakkor különbözött Nyugat-Európa országaitól: semmiféle viszonyt nem ápolt az antikvitással. Csaadajev ezt a körülményt végzetesnek tekintette az ország fejlődésének szempontjából, a szlavofilek azonban, éppen ellenkezőleg, pozitív előjellel látták el ezt a hiányosságot. A római civilizáció a racionalizmus és a jog örökségét hagyta Európára, amely „a tiszta, pőre, önmagában elegendő ész diadalát jelentette, amely ész semmit sem ismer el önmaga felett vagy önmagán kívül". A racionális gondolkodás még az egyházat – először a katolikust, majd a protestánst – is maga alá gyűrte. Mindez olyan társadalmat eredményezett, amelyben az individualizmus, a versengés, a viszály és a hódítás vált meghatározóvá.

Oroszország mindettől alapvetően különbözött. „Oroszországnak sosem kellett ízelítőt kapnia a küzdelmekből, a hódításból, a véget nem érő háborúkból és egyezményekből; nem véletlenek sokaságából, hanem egy eleven, organikus fejlődés eredményeképpen született meg; nem konstrukció, hanem természetes növekedés eredménye", írja az egyik vezető szlavofil, Alekszej Homjakov (1804–1860). Ez volt tehát a szlavofilek egyik központi állítása – hogy az orosz állam nem hódítással vette kezdetét, hanem békésen jelent meg a világ színpadán. Ebben a történelemfilozófiai konstrukcióban Oroszország alapításának története kiemelt jelentőségre tesz szert. A lényeges nem az a körülmény volt, hogy az első orosz államot a 9. században a varég vezér, Rurik alapította a két fivérével, hanem hogy az orosz nép *behívta* őket, *alá-*

zattal és *szeretettel* fordult feléjük. Mihail Pogogyin, a Moszkvai Egyetem történészprofesszora, egyúttal a szlavofilekhez sok szempontból kapcsolódó dinasztikus nacionalizmus híve szerint ebben a történetben az uralkodók és az alattvalóik közti szoros kapocs, vagyis az orosz autokrácia egyik meghatározó támpillére fedezhető fel. „Mindaddig, amíg ez a szövetség szent és sérthetetlen marad, az országban béke és boldogság fog uralkodni – amint azonban a szövetség valahol meginog, úgy rövid úton kitör a zűrzavar és eluralkodik a félelem."

A nép és az uralkodó közti kapocs az – mint arra a *narodnoszty* fogalma is utal –, amely megkülönbözteti Oroszország történelmét Nyugat-Európáétól, ahol a nemzetállamok ismeretes módon viszályok és hódítások útján születtek meg. „A mi államunk alapját a szeretet képezi, a nyugati államokét azonban a gyűlölet", mint Pogogyin fogalmaz. Az orosz nép teljességgel különbözik a nyugat-európaitól, már csak a geográfiai sajátosságok okán is: „Mifelénk más az éghajlat, mint Nyugaton, más a táj, a hőmérséklet, a jellem, a vér, a fiziognómia, a tekintet, máshogy gondolkodunk, mások a doktrínáink, a reményeink, a vágyaink, az örömeink, a kapcsolataink, mások alkotják életünk és történelmünk feltételeit, egyszóval minden tekintetben mások vagyunk."

A szlavofilek gyöngének és törékenynek, sőt egyenesen hanyatlónak látták Nyugat-Európát: az 1860-as években ők kezdtek először Nyugat-Európa „romlottságáról" és „rothadásáról" beszélni; ez a meggyőződés aztán széles körben elterjedtté vált. Ennek az eltűnőben lévő civilizációnak az ellenpontját maga Oroszország jelenítette meg, amely a hanyatlással szemben erőt és magabiztosságot sugárzott. Az oroszok nyugodt természetűek, és bizonyosak az önazonosságuk felől, amelynek elsődleges támpontjait a közösség és az összetartozás alkotják. Ezek az erények megtalálhatóak az ortodox egyház tanításában, ahogyan azt a *szobornoszty* fogalma is kifejezi („*szobor* – gyűlés", illetve „*szobiraty* – összegyűlés/egyesülés") – a *szobornoszty* lényegében olyasféle szabad lélekközösségre utalt, amely a katolikus egyházban elképzelhetetlen lett volna. A hithű katolikus nem egy testvériség részének, hanem az egyházi hierarchia puszta elemének érzi magát.

Nem így áll a dolog az ortodoxiában, ahol nincs pápa. „Semmiféle egyházfőt, sem egyházit, sem világit nem ismerünk el – írja Alekszej Homjakov, a *szobornoszty* ideológusa. – Az egyház feje Krisztus: más nem is lehet."* Oroszország küldetése tehát, hogy megmutassa az emberséghez, egyúttal az igaz testvériséghez és igaz egységhez, vagyis a *szobornoszty*hoz vezető utat.

Hasonlóképpen, a szlavofilek társadalmi ideálja is egyfajta „falusi közösség", illetve „falusi tanács", vagyis egy olyan középkorban gyökerező szociális képződmény, amely a parasztok közös földhasználatán, valamint a kölcsönös bizalmon és a kollektív felelősségvállaláson *(krugovaja poruka)* alapul.

* Alekszej Homjakov: *Egy pravoszláv keresztény jegyzetei a nyugati hitvallásokról.* In: *A megváltó Oroszország.* Kiss Ilona fordítása, Századvég, 1992, 262. o.

A középkorban ezekben a kisközösségekben a falusi tanács hozta meg a döntéseket, illetve tett pontot a vitás ügyekre a szokásjogra támaszkodva. Az adókról és az egyéb közterhekről szintén a tanács döntött. Fontos megjegyezni, hogy ezt a közösséget maguk a parasztok *mir*nek nevezték, ami „békét", „őszinteséget", „harmóniát" is jelent. Ez a rendszer különböző változatokban a jobbágyság idején is fennmaradt, ugyanakkor a szlavofileket a falusi közösség annak történeti formájában izgatta – nem utolsósorban azért, mert a vonatkozó konkrét ismeretek hiánya remek lehetőséget teremtett a falusi közösség idealizálására.

A szlavofilek számára a falusi közösség az orosz nemzeti karakter természetes kifejeződése volt, amelyet elsősorban az ortodox egyház és annak közösségre vonatkozó elképzelései határoztak meg. A nyugati földtulajdoni viszonyok ismeretlenek voltak Oroszországban, ahol történelmileg mindig is másképp tekintettek a magántulajdon intézményére. „A falusi közösség olyan emberek szövetsége, akik feladták önzésüket, individualitásukat, és ennyiben az egység kifejeződéseként értelmezhető", írja Konsztantyin Akszakov. „Ez a közösség a szeretet megnyilvánulása, nemes keresztényi cselekedet, morális kórusmű, és ahogyan a kórusban sem vész el egyetlen hang sem, hiszen tovább zeng az együttesen megteremtett harmóniában, ugyanúgy az egyén sem vész el a falusi közösségében, csupán feladja saját kizárólagosságát a közjó érdekében." A falusi közösség a szlavofilek számára általában véve is mintaként szolgált ahhoz,

hogy miként kellene irányítani Oroszországot – olyan közösségként, amelynek élén a cár áll, és amelyet a hit, a föld és a hagyományok kovácsolnak össze. „Az emberek alávetettsége már önmagában véve *un acte de souveraineté* (a függetlenség kifejeződése)", írja Alekszej Homjakov, szóvá téve, hogy a Nyugat mindezt nem hajlandó megérteni és elfogadni.

A szlavofilek felfogása szerint a közösségről alkotott sajátos orosz elképzelés nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az oroszok szabad emberekként élhetnek – szemben az európaiakkal, akiket viszont béklyóba vernek a törvényeik és a szabályaik, illetve elnyomás alatt tart az ész zsarnoksága. Az érv különösnek hathat annak fényében, hogy az orosz történelemben milyen csekély szerepet tölt be a szabadság, csakhogy a szlavofilek valójában a szabadság egy felettébb speciális fogalmáról beszélnek. Konsztantyin Akszakov megkülönbözteti egymástól a „belső" és a „külső" igazságot. A belső igazság az egyénben a lelkiismeret hangját, míg a társadalomban az azt egyesítő erők – a vallás, a hagyományok, a szokások stb. – összességét jelenti. A külső igazságot az állam és a törvény jeleníti meg. Akszakov szerint a szabadságnak semmi köze ahhoz, amit a nyugatiak így neveznek; valójában a politikától és a politikai felelősségtől való szabadság a lényeges. A cár azért kapott teljhatalmat, hogy a népnek ne kelljen részt vennie az államügyekben, és így kapcsolatba léphessenek a külső igazsággal. Másfelől viszont az embereknek jogukban áll kifejezésre juttatniuk a véleményüket az Országos Gyűlésen *(zemszkij szobor)* keresztül; a szlavofilek ebben az

SOMOGYI KÖNYVTÁR
994959
1881

intézményben a nyugati típusú parlament orosz alternatíváját látták. Az állam és a nép közti viszonyt a kölcsönös be nem avatkozás elve mentén kell kialakítani. Más szóval a szlavofilek jogértelmezése alapvetően különbözött a formális észre épült római jogtól, és azzal szemben a hagyományon, a szokásokon és az összehangoltságon alapult.

A romantikus filozófiában a nyelv központi szerepet tölt be a nemzetalkotás folyamatában; a néplélek ugyanis a nyelvben találja meg leghűbb kifejeződését. Oroszország kivételességének legelkötelezettebb hívei úgy vélték, hogy az orosz nyelv újabb bizonyítéka az országot megkülönböztető belső harmóniának, a *szobornosztynak*. Sztyepan Sevirjov irodalomtörténész szerint – aki Pogogyinhoz hasonlóan a szlavofil eszmék támogatója volt, noha ténylegesen nem tartozott a táborukhoz – az orosz nyelv tökéletes összhangban áll az orosz nép jellegzetességeivel, és ennyiben eltér a racionálisan felépülő újlatin nyelvektől, amelyek idővel eltávolodtak népi gyökereiktől. Az orosz ugyanis élő nyelv, ahol csupán egyetlen igeidő számít: a jelen. Az imperfektum és a jövő az absztrakt (értsd: nyugati) gondolkodás szférájába tartoznak. Az orosz nyelv eleven természetének további példája, hogy a feltételes módnak nincs benne igazán domináns szerepe; Sevirjov úgy véli, ebben az oroszok ellenérzése mutatkozik meg a törvények és írott megállapodások behatárolt, betű szerinti értelmezésével szemben (ami tehát értelemszerűen jellemző a nyugatiakra).

A „Mi" és az „Ők" szlavofil koncepciójából összességében az következik, hogy az oroszoknak rögtön két ellenséggel is szembe kell nézniük: a valódi Nyugattal, továbbá azzal a Nyugattal, amely Nagy Péter reformjai után magán Oroszországon belül jött létre; ebből következően a szlavofilek ezeket a reformtörekvéseket végzetes bűnnek tekintik. Hasonló gondolatot fogalmaz meg Nyikolaj Karamzin, illetve előtte Jean-Jacques Rousseau is, aki 1762-es *Du contrat social (Társadalmi szerződés)* című munkájában azzal vádolta meg Nagy Pétert, hogy németeket és angolokat akart faragni az oroszokból ahelyett, hogy először igazi oroszokat csinált volna belőlük: „Az ő hibája volt, hogy alattvalói sohasem lehettek azzá, amivé lehettek volna, amennyiben elhitette velük, hogy már azok, amik még nem voltak."*

A szlavofilek meg voltak győződve róla, hogy a Nagy Péter előtti Oroszországot a harmónia és az organikus egység jellemezte, ahol nem léteztek osztálykülönbségek, demokrácia és felvilágosodás, vagyis mindazok a jelenségek, amelyek megmételyezték a Nyugatot. Nagy Péter zsarnok volt, aki a reformjaival feltartóztatta Oroszország természetes fejlődését, megfosztotta az országot a világtörténelemben betöltött szabad szerepétől, és Nyugat-Európa függelékévé igyekezett azt megtenni. Mivel a reformok kizárólag a népesség felsőbb rétegeit érintették, így aztán azok szerte az országban csak megosztottságot szültek, ami világosan kifejeződik a bürokratikus és formalista Szentpétervár, a „külső igazság városa", illetve

* Jean-Jacques Rousseau: *Társadalmi szerződés*. Radványi Zsigmond fordítása, Phönix, 1947, 57. o.

Moszkva, a nép, vagyis „a belső igazság városa" között. Tekintve, hogy az utóbbiban még volt helye annak, hogy továbbfejlődhessenek az élet spirituális jellegzetességei, a szlavofilek amellett foglaltak állást, hogy a fővárost mielőbb vissza kell helyezni Moszkvába.

A történészek a szlavofileket gyakran konzervatív és a múltba révedő, excentrikus figurákként írják le. Ebben van igazság, ugyanakkor ez csupán az igazság egyik fele. A szlavofilek élesen ellenezték a jobbágyrendszert, amely összeegyeztethetetlen volt a történelemszemléletükkel és a vallásukkal. Még az önkényuralommal, illetve I. Miklós cárral szemben is kritikusak voltak, akinek bürokratikus államszervezetében a Nagy Péter-féle reformok logikus következményét látták. A „belső igazsággal" kapcsolatos elképzeléseiknek megfelelően a háborítatlan szólásszabadság elkötelezett hívei voltak. A történészek a rezsimet támogató dinasztikus nacionalistákkal szemben „romantikus nacionalistáknak" nevezik őket. Mindazonáltal Miklós számára, aki fanatikus tisztelettel viseltetett Nagy Péter felé, a szlavofilek még így is összehasonlíthatatlanul vonzóbbnak mutatkoztak a dekabristáknál, noha ez sem akadályozta meg abban, hogy többször is eltiltsa őket a publikálástól.

A szlavofilek ideológiai ellenfeleit a nyugatosok alkották. Mint a nevük is utal rá, ez a csoportosulás – Csaadajevhez hasonlóan – a nyugat-európai eszmék és intézmények átvételében látta Oroszország egyetlen esélyét a fejlődésre és a haladásra. Ideológiai különbségeik ellenére a nyugatosok nagy tisztelettel viseltettek a szlavofilekkel szemben, akik számos fontos kérdés felvetésével és napirenden tartásával járultak hozzá az oroszországi értelmiségi élet fellendüléséhez. Ami azt illeti, mindkét csoport egyaránt szenvedélyesen igyekezett meghatározni Oroszország történelmi identitását. „Olyanok voltunk, mint Janus vagy mint a kétfejű sas: más irányba néztünk, de *egy szívünk volt*",* írta Alekszandr Herzen (1812–1870), a nyugatosok egyik vezéregyénisége.

Tekintettel az általuk elővezetett eszmék hatására, könnyen azt hihetnénk, hogy az egyes csoportok egyúttal jelentős szellemi irányzatokat is fémjeleztek, ez azonban nem felel meg a valóságnak. A vezető, aktív szlavofilek száma valójában nem volt több ötnél, és ők is szoros családi kapcsolatban álltak egymással: Ivan és Szergej Kirejevszkij, Konsztantyin és Ivan Akszakov, illetve Alekszej Homjakov, akinek az anyja Kirejevszkaja néven látta meg a napvilágot. Mind az öten régi, jó nevű és művelt nemesi családból származtak, kiválóan beszéltek nyelveket, világlátottnak és olvasottnak mondhatták magukat, és jól ismerték az Európát foglalkoztató gondolati áramlatokat. Paradox módon filozófiai eszköztáruk éppen abból a Nyugat-Európából származott, amit egyébként oly markánsan elutasítottak.

A nyugatosok sem voltak sokan, és a szlavofilekhez képest jóval kevésbé alkottak homogén csoportot, ha az esetükben egyáltalán beszélhetünk csoportról. Az európai gondolat meghatározó szószólói közé

* A. Herzen: i. m. 256. o.

tartozott Herzen mellett Visszarion Belinszkij, „az orosz irodalomkritika atyja", a történészprofesszor Tyimofej Granovszkij, továbbá a jogtudós Konsztantyin Kavelin. Néhány tisztán filozófiai kérdésben eltérő álláspontra helyezkedtek ugyan, így például másképpen értelmezték a Hegel-féle „valósággal való megbékélést", mindenesetre összekötötte őket a szembenállás a szlavofilekkel. A nyugatos irányzat eleve a szlavofileknek az orosz történelemről alkotott értelmezésére, illetve a Nyugatról mondott ítéletére adott közvetlen reakcióként született meg.

Amíg a szlavofilek úgy vélték, hogy Európa a múlté, és nem győzték hangsúlyozni Oroszország kivételességét és lehetőségeit, addig a nyugatosok az emberiség történelmi fejlődésének egyetemességéből indultak ki. Mivel Nyugat-Európa bizonyos történelmi okokból kifolyólag előrébb tart ebben a fejlődési folyamatban, a többi országnak – köztük Oroszországnak is – minden oka megvan rá, hogy okuljon a tapasztalataiból. A nyugatosok eszménye a francia vagy brit stílusú parlamentarizmus volt. Amíg a szlavofilek számára Oroszországban egy olyan civilizáció öltött alakot, amely idővel legyőzi és meghaladja Európát, addig a nyugatosok arra törekedtek, hogy az országuk utolérje Európát, és lépést tudjon vele tartani. Számukra nem létezett önálló „orosz út"; egyedül az európaiságnak lehettek különböző, de közös irányba tartó útjai.

A nyugatosok élesen kritizálták a szlavofilek vallásról és az autokráciáról alkotott elképzeléseit. Amíg a szlavofilek az ortodox egyházat tekintették az orosz

nemzetépítés alapjának, addig a nyugatosok nem tulajdonítottak neki kiemelt jelentőséget, és egyedül a babonák terjesztőjét, illetve az önkényuralom legerősebb tartóoszlopát látták benne. „Tanaikban valami új szent olajat láttunk, amellyel a cárt kenték be, egy új láncot, amelyet a gondolatra húztak, a lelkiismeret újfajta alávetését a szolgalelkű bizánci egyháznak",* emlékszik vissza Herzen.

Végül, de nem utolsósorban a nyugatosokat Nagy Péter uralkodásának pozitív megítélése is összekötötte egymással. Szemben azzal, hogy a szlavofilek szerint az orosz elit és a szélesebb néprétegek közti szakadék Péter reformjainak eredménye, Belinszkij amellett érvelt, hogy ezek a különbségek történelmileg elkerülhetetlenek, és csak türelemmel és a haladás elősegítésével válnak majd áthidalhatóvá; nem azzal, ha az egész társadalmat megpróbáljuk visszakényszeríteni „a nép szintjére", hanem úgy, hogy a népet emeljük fel a társadalom rangjára. Belinszkij hajlott a markáns véleménynyilvánításra, és ennek egy ékes példájaként évődött azon a nézeten, miszerint „az igazi orosz illatot csak a parasztguba, a bocskor, a bundapálinka és a savanyú káposzta árasztja".**

Az 1848–49-es forradalmi éveket követő időszakot Oroszországban az egyre fokozódó reakciós politika

* A. Herzen: i. m. 256. o.

** Visszarion Belinszkij: *Jevgenyij Anyegin (a „cikkek Puskinról" nyolcadik és kilencedik része).* In: *Puskinról, Lermontovról, Gogolról.* Lukács Györgyné fordítása, Magyar Helikon, 1979, 257. o.

és elnyomás jellemezte. Miklós külpolitikai pozíciója azonban erősebb volt, mint valaha. Meggyőzően és kellő erőt demonstrálva védte meg a monarchikus elveket, és mind Oroszországban, mind pedig Európában alaposan kivette a részét a felkelések és forradalmak elfojtásából. Ha az európai szabadságharcosok a kontinens gyűlölt csendőrét látták benne, akkor a nyugati uralkodócsaládok számára afféle új Napóleonnak tűnhetett.

Ugyanakkor az, hogy Miklós és az elődjei haboztak, avagy eleve képtelenek voltak megvalósítani számos szükségesnek mutatkozó hazai reformot, hamarosan már mindenki számára érezhető következményekkel járt. A Nyugat-Európában páratlan gazdasági fellendüléshez vezető ipari forradalom Oroszországban nem mehetett végbe, az ország ugyanis nem rendelkezett valódi középosztállyal, a potenciális munkaerő – a parasztság – pedig továbbra is röghöz volt kötve. Katonai tekintetben Oroszország szintén egyre elmaradottabbá vált, minthogy legnagyobb erejét még mindig az ágyútöltelékként bevethető emberanyag szolgáltatta; technikai értelemben az orosz hadsereg kétségkívül alacsonyabb szinten állt a riválisokhoz képest. Ennek a gyengeségnek az 1853–56-os krími háborúban fizették meg az árát; a fegyveres konfliktus ürügyét az Oszmán Birodalom fennhatósága alá tartozó Palesztina katolikus és ortodox szent helyeivel kapcsolatos francia–orosz vita szolgáltatta, de a háború valódi tétje sokkal inkább a Boszporusz feletti ellenőrzés volt. Az egyesült francia és a brit erők súlyos vereséget mértek

az orosz csapatokra, mindezt ráadásul Oroszország saját földjén, a Krím területén. A büszke hadsereg, amely negyven évvel korábban legyőzte Napóleont, egyszeriben reménytelenül elavultnak tűnt, és teljességgel esélytelennek bizonyult a jól felszerelt nyugati szövetségesekkel szemben. A vereség hűen tükrözte a mögötte álló diszfunkcionális államapparátus kudarcát. A krími háborút követően Oroszország többé már nem jelentett közvetlen fenyegetést a nyugat-európai érdekszférára, és lényegében 1917-ig az összes fegyveres konfliktusban megalázó vereséget szenvedett.

I. Miklós cár 1855-ben, még a háború lezárulása előtt meghalt, miután harminc éven át vasszigorral irányította az országát. A legtöbb értelmiségi megkönnyebbülten sóhajtott fel a halálhíre hallatán; néhányan egyenesen fennhangon ünnepeltek. Herzen, aki sokáig londoni emigrációban élt, megnyitotta legjobb pezsgőjét, és dalra fakadt örömében. Konsztantyin Kavelin kijelentette: „Ez a harminc évig tartó zsarnokság esztelenségét, kegyetlenségét, valamint az általa okozott nyomorúság mértékét illetően is teljességgel példátlan." Alekszandr Nyikityenko, egy liberális meggyőződésű irodalomprofesszor és (több alkalommal bebörtönzött) cenzor mondta ki a legpusztítóbb, egyúttal legelegánsabb verdiktet: „I. Miklós cár uralkodásának legnagyobb problémája, hogy az egész nem volt több egyetlen, hatalmas tévedésnél."

A tévedés abban állt, hogy abban a harminc esztendőben, amit a reformok megvalósítására és az

ország modernizálására lehetett volna fordítani, egyedül az önkényuralom legrosszabb tulajdonságait sikerült megszilárdítani: a jobbágyrendszert, a törvénytelenséget, a korrupciót, a bürokráciát, a cenzúrát és a gazdasági elmaradottságot. Mint azt az 1839-ben Oroszországba látogató Astolphe de Custine márki megállapította, ezen „a hazugsággal bemázolt lapályon, hamisággal leleplezett mocsáron",* vagyis a földesurak és a jobbágyok világában valójában senki sem lehetett szabad. A parasztok gazdái is csak azért nevezhetik magukat szabadnak, mert rabszolgáik vannak, sőt maga a cár sem szabad, hiszen állandó félelemben kell élnie – egyszerre kell aggódnia a népéért, és féltenie saját magát egy esetleges forradalomtól.

Vaszilij Kljucsevszkij történész szerint Miklós cár uralma annak a fejlődési folyamatnak a logikus folytatásaként értékelendő, amely még Nagy Katalin halálával vette kezdetét: Pál, Sándor és Miklós nem tettek mást, mint hogy a saját dinasztikus érdekeik kielégítésére használták fel Oroszországot, és közben nem értették, sőt nem is igyekeztek megérteni a nép valódi szükségleteit. Kljucsevszkij szerint tehát nem harminc, hanem majdnem kétszer annyi év ment veszendőbe.

Miklós uralkodása kétségkívül a modern orosz történelem legsötétebb időszakai közé tartozik; egy olyan kor, amelyet különösebb képzelet vagy intellektuális erőfeszítés nélkül is elutasíthatunk és elítélhetünk, egy kor, amelyet a reakciós politika, az elnyomás és az általános szűklátókörűség jellemzett. Ezzel együtt ez az időszak sem mentes az ellentmondásoktól. Alekszandr Nyikityenko a fentebb idézett naplóbejegyzése után a következőket írja: „Miklós huszonkilenc éven át hadakozott a gondolkodással, csakhogy ahelyett, hogy kioltotta volna, sikerült megtennie saját ellenzékének." A mindent megbénító cenzúra ellenére hatalmas kulturális fejleményekre került sor; ebben az időszakban szökött szárba az orosz irodalom, az orosz történelemfilozófia és általában véve az orosz *intyelligencija*. A Nyugat felől érkező kulturális hatások továbbra is jelentősek maradtak, nem lehet feltartóztatni őket – még a szabad szellemet korlátozni igyekvő, elnyomó államapparátus sem volt képes meggátolni az embereket a gondolkodásban. Miklós kora – Herzen szavaival élve – „furcsa időszak volt, amely a külsőségek tekintetében elnyomást, belül azonban felszabadulást hozott".

Az orosz irodalom ezekben az esztendőkben végbemenő fejlődésének tüzetesebb vizsgálata túlnőne ennek az esszének a kereteit. Elegendő itt annyit megjegyezni, hogy a legnagyobb 19. századi orosz írók mind I. Miklós cár idején voltak aktívak: Alekszandr Puskin, Mihail Lermontov és Nyikolaj Gogol életműve teljes egészében ezekre az évekre esik, de Ivan Turgenyev, Lev Tolsztoj és Fjodor Dosztojevszkij is fontos prózai művekkel jelentkeztek az 1840-es és 1850-es években, noha a legjelentősebb regényeiket később írták. A paradox igazság tehát az, hogy az

* Marquis de Custine: *Oroszországi levelek*. Pelle János fordítása, Nagyvilág, 2004, 144. o.

orosz irodalom születése időben egybeesett egy olyan rezsimmel, amely minden tőle telhetőt megtett azért, hogy megnehezítse a létrejöttét.

Ugyanez áll az orosz történelemfilozófiára is, amely a szlavofilek és a nyugatosok közti viták során bontakozott ki. Könnyű volna ironikusan viszonyulni a szlavofilek történelemszemléletéhez és általános társadalmi konzervativizmusához, illetve a „kivételes évtized" vitái alatt felmerült kérdésekre adott, nem ritkán bizarr válaszaikhoz, mindenesetre nekik köszönhető, hogy ezekre a vitákra egyáltalán sor került. „A szlavofilek voltak az első oroszok, akik képesek voltak a független gondolkodásra – vonja le a következtetést Nyikolaj Bergyajev. – Az európai kultúra csúcsán álltak, és nem csupán magukba szívták azt, de megpróbálták kreatív módon hozzátenni a magukét is." Nagy Péter és Katalin óta adottnak volt tekinthető, hogy Oroszország európai nemzetként pozicionálja magát és képzeli el a jövőjét. Csaadajev volt az első, aki felvetette, hogy talán mégsem így áll a dolog, és a szlavofilek voltak azok, aki első ízben kijelölték az alternatíváját, az úgynevezett „orosz utat".

„Senki, még Csaadajev sem láthatta előre, hogy ezek a nyilvánvalóan excentrikus figurák szélesebb körben is el tudják fogadtatni a kivételesség mítoszát, amelynek köszönhetően halhatatlanná válnak az utókor számára – írja Alekszandr Janov orosz történész. – Az Uvarov-féle »Oroszország nem Európa« formula az ő műveiknek köszönhetően válhatott össznemzeti eszmévé." Ekkor, vagyis Miklós uralkodása alatt született meg tehát az „orosz eszme", vagyis

azon elképzelés, miszerint Oroszország és a Nyugat valójában ellenpólusok, Oroszország történelmi útja kivételes, továbbá Oroszország olyan civilizáció, amely lényegileg különbözik nyugat-európai szomszédaitól, egyúttal felsőbbrendű azokhoz képest.

Az orosz civilizáció egyediségének képzete összefügg az orosz történelmen végigvonuló, vagyis az Oroszország és a Nyugat, a „Mi" és az „Ők" között húzódó két ellentét egyikével: ezt nevezhetjük „horizontális ellentétnek". Létezik egy másik, „vertikális ellentét" is, amely az uralkodó és a nép kapcsolatára vonatkozik, és amely az Uvarov-féle hármasban („ortodoxia, autokrácia, népiség") fejeződik ki. Ezeket az ellentéteket majdnem kétszáz éve, I. Miklós harmincéves önkényuralmának idején kodifikálták – de, mint látni fogjuk, a mai napig ugyanúgy meghatározzák az ország életét, mint egykor.

Az 1848–49-es felkeléseket követően egyfajta ideológiai kiengesztelődésre került sor a dinasztikus és a romantikus nacionalisták képviselői között, és megszületett az igazi, örök, a Nyugattól érintetlen Oroszország eszméje – nem az orosz államé, hanem az országé, az orosz földé *(zemlja):* ez volt a „Szent Oroszország". (A Szentföld mellett talán ez az egyetlen példája annak, hogy egy régióhoz ez a jelző társuljon.) A krími háború idején született egyik levelében a szlavofil Konsztantyin Akszakov kijelentette, hogy egy új kor hajnala köszöntött be, mégpedig „a világtörténelem legnagyobb korszakáé", amelynek során nem csupán a Balkánt és Konstantinápolyt

fogják felszabadítani és beolvasztani Oroszországba, de mellette még a többvallású Ausztriában élő ortodox szláv közösséget is. Ezt követően „az egész szláv világ könnyebben lélegezhet majd Oroszország oltalma alatt, miután az eleget tett keresztényi és testvéri kötelességének". Más szóval, az Isten által kiválasztott Oroszország a népek, nem pedig az államok szövetségében fogja egyesíteni a szlávokat és az ortodoxokat.

Ez az elgondolás azonban nem igazán nyerte el I. Miklós cár tetszését, ő ugyanis bűnös elképzelésnek tartotta a szlávok efféle unióját. Politikai értelemben Szentpétervár közelebb állt Bécshez és Berlinhez, mint szláv hittestvéreihez, akik nem mellesleg olyan államokban éltek, amelyekhez Oroszországot nemzetközi egyezmények, valamint az orosz cár családi kötelékei is fűzték. A dinasztikus és legitimációs fogalmak mentén gondolkodó uralkodó számára bármiféle olyan intézkedés elfogadhatatlannak bizonyult, ami fenyegette volna Európa stabilitását. Ezzel együtt azt a szlavofil gondolatot Miklós is osztotta, miszerint Oroszországnak a keresztény hit védelmezőjeként kell fellépnie, és az apósának, IV. Frigyes Vilmos porosz királynak írt levelében panaszkodott is róla, hogy milyen keserves feladat egyedül megvívni ezt a harcot:

> „Hát valóban egyedül kell küzdenem a Szent Kereszt lobogója alatt, miközben mások, akik kereszténynek nevezik magukat, valójában *a félhold alatt gyülekeznek, hogy a keresztények ellen indul-*

> *janak?* [...] Nem maradt más lehetőségem, mint hogy harcoljak, akár győzni fogok, akár becsülettel elbukni, *mint szent hitünk mártírja*, és amikor ezt mondom, akkor azt *egész Oroszország nevében* teszem." (A kiemelések a cártól származnak.)

A krími háborút követően az ideológiai inga a másik irányba mozdult el. Oroszország kínos veresége világossá tette, hogy az ország sürgős reformokra szorul, ha más miatt nem, hát katonai és gazdasági versenyképességének javítása érdekében. A Miklós által gyakorolt önkényuralmi vasszigor, amelynek Nagy Péter volt az előképe, többé már nem mutatkozott életképes kormányzati formának. „Többé már nem áltathatjuk magunkat – jelentette ki Konsztantyin nagyherceg. – Gyengébbek és szegényebbek vagyunk az első vonalbeli nemzeteknél – és nem is csupán anyagi, de intellektuális értelemben véve is szegényebbek, különösen a közigazgatást illetően." Az országnak liberalizálásra és iparosításra volt szüksége ahhoz, hogy ne veszítse el nagyhatalmi státuszát. A háborút Isten és Oroszország nevében vívták ugyan, ám a rá következő évtizedek már a nyugatosok elképzelései szerint alakultak.

Konsztantyin nagyherceg annak a II. Sándornak az öccse volt, aki 1855-ben követte a trónon apját, Miklóst. Az elmúlt százötven év során ez volt az első uralkodóváltás, amelyre nem valamiféle puccs keretei között került sor – ezt a körülményt a többség máris biztató előjelnek tekintette. Sándor személyisége gyökeresen különbözött az atyjáétól: az új elképzelé-

sekre nyitott elmének ismerték, ugyanakkor nem volt mentes a bizonytalanságtól és a habozástól. Ebben a tekintetben inkább a bácsikájára, I. Sándorra hasonlított. Az apjától eltérően ő már születésétől kezdve készült a trónra. Kitűnő nevelésben részesült, többek közt a kiváló költő, Vaszilij Zsukovszkij, Puskin egyik mentora is tanította. Paradox módon Miklós, aki a maga részéről mindent megtett azért, hogy elejét vegye a felvilágosodáshoz köthető eszmék oroszországi terjedésének, végső soron maga biztosított olyan oktatást a fiának, amelynek köszönhetően az felvilágosult uralkodóvá vált. Elődjeitől eltérően Sándornak katonai kiképzésben sem kellett részt vennie.

„Mindannyian mélyen meg voltunk győződve afelől, hogy a jelenlegi társadalmi rendszer nem maradhat meg ugyanilyennek, és hogy új idők közelegnek – a szabadság és az általános felvilágosultság kora! Ez a gondolat oly kedves volt a számunkra, hogy szavakkal nem is lehetett kifejezni" – így emlékezett vissza a matematikus Szofja Kovalevszkaja a II. Sándor trónra kerülésének idején tapasztalható közhangulatra.

Kovalevszkaja lelkesedése jellemző volt arra a támogatásra, amelyet II. Sándor gyakorlatilag az orosz társadalom minden szeglete felől élvezett. Első lépéseként a szokásoknak megfelelően az új cár is visszavonta elődje számos intézkedését. A dekabristák például, akik még mindig szibériai száműzetésben sínylődtek, kegyelmet kaptak, és hazatérhettek. Az egyetemeken újraindult a filozófia és a logika oktatása, az újságok és könyvek cenzúráját pedig jelentős mértékben enyhítették. Mindez hatalmas ösztönzést

jelentett a szabad eszmecserének, előidézve az orosz irodalom további fellendülését, amely II. Sándor alatt érte el a nemzetközi áttörést. Ekkor használták először az „olvadás" kifejezést – amely később Hruscsov 1960-as reformkorszakával kapcsolódott össze – Oroszország önkényuralomtól való elmozdulásának metaforájaként.

II. Sándor uralkodása alatt a felvilágosodás számos olyan eszméjét sikerült megvalósítani, amelyet még Nagy Katalin vezetett be a nyilvánosságba, és aztán – legalábbis egy időre – I. Sándor is felkarolt. Egy évvel a krími háborút követően az új uralkodó kijelentette, hogy „jobb fentről eltörölni a jobbágyrendszert, mint arra várni, hogy majd önmagától, alulról megszűnik". Öt évvel később, 1861-ben a nevezett intézményt valóban eltörölték – ugyanakkor ez a reform is felemásra sikeredett. A parasztok felszabadultak ugyan, és polgárjogokat kaptak, de továbbra is fizetséggel tartoztak a földesuraknak a földjük megműveléséért, amely tehát ezután is az ő tulajdonukban maradt.

A reform felvizezése azt a célt szolgálta, hogy mindkét fél elégedett legyen: a parasztok úgy érezhették, hogy a helyzetük végre javult, ugyanakkor a földbirtokosok gazdasági érdekei sem sérültek. Az intézkedés ebben a formájában az autokrácia tovább élését, nem pedig beszüntetését szolgálta, vagyis a fennálló rend továbbra sem forgott veszélyben. Az eredmény hosszú távon a várttal ellentétes lett: mivel kevés parasztnak volt lehetősége megvásárolni a szabadságát, így aztán továbbra is lehetetlennek

bizonyult a független orosz parasztság megjelenése, aminek viszont a későbbiekben katasztrofális politikai következményei lettek.

Mindazonáltal a reform még így is mérföldkőnek bizonyult az orosz történelemben. Nem volt tökéletes, de mégiscsak azt jelentette, hogy megváltozik a földbirtokosok – a hatalom elsődleges támogatói – és a parasztok közti viszony. Az intézkedést követően a társadalom más területein is reformokra került sor, így például megalakultak a *zemsztvó*nak nevezett helyi önkormányzatok. A nyilvános bírósági eljárások, az esküdtszékek és a pozíciójukból elmozdíthatatlan bírók megjelenésével a jogrendszer is megújult.

A jobbágyság eltörléséhez hasonlóan ezek a reformok is a múlttal való végleges szakítást jelképezték. A helyi önkormányzati testületek és bíróságok számos szakembert vonzottak be, többek közt orvosokat, ügyvédeket, közgazdászokat, mezőgazdasági mérnököket és másokat, és a következő évtizedekben afféle liberális fészkekké váltak, amelyek gyakran összetűzésbe kerültek az államapparátussal. A reformok a meglévő bürokrácia csökkentéséhez, egyúttal új hatalmi központok megjelenéséhez vezettek, amely utóbbiak később aláásták a rezsim működését.

Abban a társadalmi közhangulatban, ahol ideológiai értelemben a nyugatosok lettek a befutók, a szlavofilek eszméi háttérbe szorultak, mindazonáltal a hatásuk nem szűnt meg. A krími háborúban elszenvedett megalázó vereség Európa politikai és katonai felsőbbségének kényszerű elismeréséhez vezetett, ugyanakkor a romantikus nacionalisták köreiben

erős bosszúfantáziákat ébresztett. A szlavofil ideológia így aztán a már említett, Konsztantyin Akszakov által megjelölt irányba fejlődött tovább: megjelent a *pánszlávizmus* eszméje és az azt övező mozgalom, amely arra akarta rávenni a mindenkori orosz kormányzatot, hogy a korábbiakhoz képest jóval soviniszt ább és terjeszkedőbb külpolitikát folytasson.

Ennek az elképzelésnek a célja egy orosz vezetés alatt létrejövő szláv föderáció volt. Az első pánszláv kongresszusra 1848-ban került sor Prágában, a másodikra 1867-ben Moszkvában. Egyik találkozó sem vezetett konkrét eredményekre, ami részben azzal magyarázható, hogy a szlávok sosem alkottak összefüggő politikai vagy kulturális entitást. Ebben különböztek a németektől, akik szintén egy nemzet égisze alatt kívántak egyesülni, ám ebben a törekvésükben az is segítette őket, hogy ezer éven keresztül a Német-római Birodalom részesei voltak, továbbá közös nyelvet beszéltek. A szláv népek közül egyedül az oroszok mondhattak a magukénak saját államot, a többiek ellenben mind más, nagyobb országok részei voltak. A szlávok küzdelmei többnyire negatívak voltak, vagyis mindig valamivel *szemben* zajlottak: az Oszmán Birodalom, illetve Poroszország és Ausztria ellen. A nemzetek közti konfliktusok, például a katolikus lengyelek és az ortodox oroszok közti ellentét tovább bonyolította a helyzetet: a lengyelek semmiféle orosz uralom alatt létrejövő szláv államot nem akartak, az oroszok pedig annak örültek volna, ha a lengyelek inkább a Nyugat felé fordulnak. A pánszlávizmus mindezen nehézségek miatt sosem tett szert

számottevő, gyakorlati értelemben vett politikai jelentőségre, ugyanakkor ideológiaként mind a mai napig fennmaradt – ezért is tűnik indokoltnak egy kissé hosszabban elidőzni ennél az irányzatnál, illetve annak legjelentősebb képviselőinél.

Nyikolaj Danyilevszkij (1822–1885) természetbúvár és társadalomtudós volt, aki taxonomikus elvek alapján tekintett a történelemre, és különböző típusokba sorolta a civilizációkat. Danyilevszkij osztotta a szlavofilek elgondolását Oroszország kivételességéről, az ország történelmi útját illetően azonban más véleményen volt. A szlavofilek úgy gondolták, Oroszország küldetése „az igazi keresztény értékek", illetve az igazi orosz életmód megőrzése, amellyel szemben az államot afféle szükségszerű rossznak tekintették; Danyilevszkij szerint viszont a cél maga a minél erősebb orosz állam, illetve abból kiindulva az orosz felügyelet alatt megvalósuló szláv föderáció létrehozása. Emiatt aztán a szlavofilektől eltérően korántsem negatívan ítélte meg Nagy Pétert: az a tény, hogy Nagy Péter nyugatról importálta a reformjait, sokkal kisebb jelentőséggel bírt, mint az a jóval pozitívabb fejlemény, hogy azokat egy birodalom alapjaivá tette meg.

Danyilevszkij szerint nem léteznek „egyetemes értékek", sem keresztények, sem másmilyenek. Sőt, a keresztény erkölcs egyáltalán nem olyasmi, amit alkalmazhatnánk a politikára, erkölcsről ugyanis csak egyének összefüggésében beszélhetünk. Ebből következik, hogy elutasította a Szent Szövetség hátterét alkotó elveket, és amellett érvelt, hogy az államok és a

nemzetek közti kapcsolatokat az önérdek mentén kell kialakítani. „A politikában nem létezhet más szabály, mint a szemet szemért, fogat fogért – ugyanazzal a mércével kell mérnünk másokat, mint amivel ők mérnek bennünket."

Danyilevszkij az egyetemes értékek létét alapvetően sajátos történelemfilozófiája miatt tagadja, amely a kulturális-történeti civilizációtípusok osztályozásán alapul. Számára a történelem nem egyetlen, egyetemes civilizáció fejlődését jelenti. Az általa elővezetett modell szerint a történelem egymástól különálló, zárt kulturális-történeti civilizációk váltakozása mentén bontakozik ki, és fejlődésre és haladásra csak az egyes civilizációkon *belül* kerülhet sor. Emiatt aztán nincs értelme az emberiség egészére vonatkozó állításokba és teóriákba bocsátkozni, annál is inkább, minthogy az ilyen elképzelések az emberiséget hajlamosak Nyugat-Európával azonosítani.

Danyilevszkij a civilizáció összesen tíz típusát különbözteti meg egymástól, az egyiptomitól a germán-latinig. Ezeket a civilizációkat vallási, kulturális, politikai, szociológiai és gazdasági alapon is el lehet határolni egymástól. A legtöbb civilizáció monokulturális: a héber vallásos, a görög kulturális, a római politikai. Az európai (germán-latin) viszont egyszerre rendelkezik kulturális és politikai aspektussal, továbbá képes arra, hogy külső elemeket is magába integráljon.

A tíz civilizációtípus közül kilenc a múlthoz tartozik, a tizedik – a germán-latin – pedig annak küszöbén áll, hogy csatlakozzon az elődjeihez. A nyu-

gati civilizáció három nagy korszakot élt át, amelyek közül az utolsó a 18. századra esett. Ez az időszak vezetett el a feudalizmus halálához, illetve hozta el a technikai és ipari korszakot, ugyanakkor olyan erők is megjelentek a színen, amelyek egy napon el fogják pusztítani a civilizációnak ezt a típusát – ennek jelei világosan tetten érhetőek az 1848-as forradalmakban, továbbá az 1870–71-es párizsi kommünben, amely Danyilevszkij értelmezésében már egyenesen „a vég kezdetét" jelentette.

Danyilevszkij szerint ugyanakkor az utolsó civilizáció alkonya nem lesz hatással Oroszországra, minthogy az soha nem is volt része Európának. Oroszország és Európa mindig is a civilizáció eltérő típusait testesítette meg, és a kettő között sosem volt valódi interakció. *Oroszország és Európa – Elmélkedések a szláv és a germán-latin világ közti kulturális és politikai kapcsolatokról* című művében a következőképpen fogalmaz:

> „Minthogy idegenként áll az európai világgal és annak belső struktúrájával szemben, egyúttal túlságosan erős és hatalmas ahhoz, hogy elfoglalhatná helyét az európai család tagjai között, és egyike legyen a nagy európai államoknak, Oroszországnak azáltal kell kivívnia a helyét a történelemben, amely méltónak bizonyul a nevéhez és a szláv népekhez, hogy az államok független politikai rendszerének vezetőjévé, egyúttal minden tekintetben Európa ellensúlyává válik."

Oroszország örömmel magára veszi annak feladatát, hogy felgyorsítsa a germán-latin civilizáció bukását, ugyanakkor Danyilevszkij nem megy el odáig, hogy nyíltan propagálja a háborút. Helyette úgy véli, hogy Oroszországnak Európa helyett Konstantinápolyra kellene függesztenie a tekintetét, el kellene foglalnia a várost, és fel kellene szabadítania szláv hittestvéreit. Ezzel megszületne a tizenegyedik, szláv típusú civilizáció, amely a szláv népek tehetségéből adódóan végre mind a négy kulturális elemet magába foglalná, és ezzel a legközelebb volna ahhoz, amit egyetemes kultúrának nevezhetünk.

Danyilevszkij *Oroszország és Európa* című műve közvetlen támadást jelentett a nyugatosokkal, illetve általában a liberálisokkal szemben, és hamarosan a pánszlávizmus bibliájává vált. Csakhogy amikor a mű 1869-ben megjelent, Oroszország éppen fejlődésének nyugatos szakaszában tartott, így aztán nem igazán keltett túl nagy feltűnést azoknak a körén kívül, akik már egyébként is a pánszlávizmus hívei voltak. Ekkoriban az ideológiai demarkációs vonalak sem voltak olyan világosak, mint I. Miklós idején: a szlavofilizmus a pánszlávizmus irányába fejlődött tovább, a nyugatosok pedig, akik sosem alkottak homogén csoportot, és leginkább a szlavofilekkel szemben gyakorolt kritika kapcsolta őket össze egymással, liberális és szocialista táborokra váltak szét.

A liberalizmusra és a liberálisokra még visszatérünk. Ami az „orosz szocializmust" illeti, az a szla-

vofilek számos elképzelését is magába olvasztotta. Tekintve, hogy ezt az áramlatot olyan figurák hívták életre, akik alapvetően nyugatosként tekintettek magukra, itt nyilvánvalóan egy paradoxonnal van dolgunk – ez a paradoxon ugyanakkor annál világosabban megmutatja, hogy milyen vonzerővel bírhatott az „orosz eszme", vagyis az elképzelés, miszerint Oroszországnak önálló, az összes többi nemzettől eltérő történelmi úton kell járnia.

Az „orosz szocializmus" legfontosabb képviselője Alekszandr Herzen volt, akinek még diákként el kellett hagynia Moszkvát, miután közreadott néhány, a hatalom számára kellemetlennek bizonyult gondolatot. 1847-ben véglegesen távozott Oroszországból. Herzen célja a szabad orosz sajtó megteremtése volt, amit sikerült is elérnie. A *Kolokol (Harang)* című, 1857–67 között kiadott lap óriási hatást gyakorolt a korabeli nyilvánosságra; Oroszországban betiltották ugyan, ám külföldről ugyanúgy becsempészték az országba, és még maga a cár is nagy érdeklődéssel olvasta, aki minden tőle telhetőt megtett azért, hogy kövesse az országában zajló eseményeket, és tisztában legyen a közhangulattal. A *Kolokol* volt az első azoknak az emigráns orosz kiadványoknak a hosszú sorában, amelyek nagy hatással voltak az ország intellektuális diskurzusaira.

Herzen egy franciaországi és svájci kitérő után 1852-ben telepedett át Londonba, és a *Kolokolt* is itt adták ki. Személyes találkozása Nyugat-Európával, amely után már ifjúkora óta sóvárgott, és amelyet pozitív példaként szegezett szembe a szlavofilek elképzeléseivel, mély csalódást keltett benne. Herzen azonnal és ösztönösen irtózni kezdett a burzsoá Európától, a „kereskedők kontinensétől", amelyben nyomát sem fedezte fel a spiritualitásnak – annak tehát, amelynek Oroszország nyilvánvalóan sosem volt híján. A burzsoázia, így Herzen, sem múlttal, sem pedig jövővel nem rendelkezik. A jogaiért való harc során egyedül egy történelmi funkciót tölt be mint tagadás, mint ellenerő, mint a jövő felé vezető híd.

A hatalommal szemben folytatott küzdelem nem sokat köszönhet az új „társadalmi vallásaként" fellépő burzsoáziának. Ezt a harcot a szocializmusnak kell megvívnia. Csakhogy az 1848–49-es forradalmak idején az európai szocialisták bebizonyították, hogy képtelenek a valódi cselekvésre, így aztán ezekből a küzdelmekből a burzsoázia került ki győztesen. Herzen szerint ennek oka abban rejlett, hogy az európai szocialisták valójában a burzsoázia tagjaivá váltak – és ez komoly kétségeket ébresztett benne azzal kapcsolatban, hogy lehetséges-e egyáltalán az eszméit Nyugat-Európában megvalósítani. A csalódást követően a szlávokban kezdett bízni, akik, akárcsak a barbárok a Római Birodalom végnapjainak idején, képesek lehetnek elpusztítani a fennálló rendet, és ezzel hozzájárulhatnak valami újnak a létrejöttéhez. „Eljött a szláv világ ideje", jelentette be Herzen, hozzátéve, hogy Konstantinápolyt kell megtenni e világ fővárosának. Oroszország anélkül is elérheti a szocializmust, hogy keresztül kellene mennie a nyugat-európaihoz hasonló történelmi fejlődésen – mivel Oroszországban nincs burzsoázia, nincs középosz-

tály, így aztán a történelem „burzsoázia" című fejezetét egyszerűen át lehet ugrani.

Herzen Oroszország fejlődéséről alkotott elképzeléseiből az is következett, hogy egyetértett a szlavofilek történelemszemléletével. Ugyanabból az ideológiai húsosfazékból merítette a falusi közösség gondolatát, illetve abbéli meggyőződését, miszerint a kollektivizmus és a kollektív tulajdon az orosz nép természetes adottsága: „A jövő embere Oroszországban a *paraszt,* éppúgy, ahogy Franciaországban a *munkás.*" A nyugat-európaiaktól eltérően az oroszokat nem rontotta meg a római jog és az annak nyomában megszülető, individualisztikusan értelmezett tulajdonfelfogás. A falusi közösség életét nem törvények és szabályok, hanem a tagok közt természettől fogva meglévő kötelékek irányítják. Herzen a szlavofilekhez hasonlóan az ortodox hitet hűségesebbnek tekintette a keresztény evangéliumok szelleméhez, mint a katolicizmust. Oroszország annak idején a kereszténység bizánci útját választotta, és ennek a vallási elszigetelődésnek megvolt az a pozitív hozadéka, hogy az oroszoknak nem kellett kapcsolatba lépniük a beteg és hanyatló Nyugat-Európával.

Az elképzeléssel, miszerint a történelem burzsoá szakaszát egyszerűen át is lehet ugrani, Herzen csatlakozott azokhoz, akik szerint az a körülmény, hogy Oroszország nem rendelkezik történelmi holtsúllyal, valójában áldást jelent, hiszen emiatt az országot nem kötik gúzsba a hagyományok és a törvények. Mint korábban láttuk, ebben az elképzelésben nemcsak a szlavofilek, de még Leibniz és Diderot is osztoztak.

Herzen Nagy Péter megítélésében ugyanakkor gyökeresen különbözött a többiektől. Álláspontja szerint Péter reformjainak volt köszönhető annak a művelt orosz rétegnek a kialakulása, amely már nem ápolt érdemi kapcsolatot a Péter előtti Oroszországgal. „A gondolkodó orosz a világ legszabadabb embere. Mi állíthatná meg? A múlt iránti tisztelet? – tette fel a kérdést Herzen, hogy aztán a következő választ adja rá: – Azért vagyunk szabadok, mert az elejéről kezdjük az életet. Azért vagyunk függetlenek, mert semmink sincsen."

A „művelt oroszok" fontos szerepet töltenek be Herzen koncepciójában. A szendergő, konzervatív orosz parasztság „veleszületett" kommunizmusa nem bizonyult elegendőnek a társadalmi változás előidézéséhez. Ehhez ugyanis külső ösztönzésre van szükség, amely életre hívja a tömegeket, olyan erőre, amely tisztában van az elvégzendő feladatok természetével. Herzen szerint ezt az erőt azok az egyének jelentik, akik „a nép érdekében" már végigjárták a kulturálatlanság és a nincstelenség hosszú és fáradságos útját, és eljutottak a változás szükségességének felismeréséig, és akik ezért „vérpaddal, börtönnel, száműzetéssel, nyomorral és egy egész, elviselhetetlen élettel" voltak kénytelenek fizetni.

Ezeket az egyéneket az új társadalmi réteg tagjai között lelhetjük fel, amelynek megszületése még a „kivételes évtizedre" megy vissza. Értelmiség természetesen más országokban is létezett, ám az *intyelligencija* mint társadalmi jelenség egyedül Oroszországra jellemző. Az orosz történelemben az *intyelli-*

gencija az elnyomó állam ellensúlyaként, illetve az önálló hanggal nem rendelkező nép szószólójaként speciális szerepet tölt be – lényegében benne testesül meg az a civil társadalom, amely mint olyan politikai okokból kifolyólag sosem jöhetett létre az országban.

Az *intyelligencija* az, amely Herzen szerint meggyőzheti az orosz parasztságot a cárista hatalom megdöntésének szükségességéről, illetve a szocializmus nagyszerűségéről. Csakhogy az értelmiség szereplői meglehetősen tájékozatlan és olykor megbocsáthatatlanul naiv elképzeléseket dédelgettek az orosz népről. Amikor a diákok és a többi értelmiségi kimentek a falvakba, hogy a gyakorlatba is átültessék Herzen elveit, gyakran azzal kellett szembesülniük, hogy ugyanazok a parasztok, akiknek sötétbe borult elméjét felvilágosítani igyekeztek, minden további nélkül feljelentik őket a hatóságoknál. Az értelmiség nép iránti szeretete tehát viszonzatlan maradt, ami fontos elemét képezte önnön, máig tartó tragédiájának.

Alekszandr Herzen szellemi útja ékesen bizonyítja, hogy a többség számára milyen nehéznek bizonyult ellenállni az orosz eszme szirénhangjainak. Az 1850 előtti és utáni évtizedekben egyetlen orosz otthont sem találunk, ahol a vacsoraasztalnál ne vitatkoztak volna az ország történelmi útjáról és a Nyugathoz fűződő viszonyának sajátosságairól. Turgenyev az 1867-ben megjelent *Füst* című regényében úgy fogalmaz, hogy amikor tíz angol összegyűlik, alig néhány percnek kell eltelnie, és máris a víz alatt

futó távíróvezetékek, az adózás, a patkánybőrcserzés, magyarán valami konkrét téma tárgyalásába fognak; amikor tíz német gyűlik össze, akkor a beszélgetés óhatatlanul Schleswig-Holsteinre és Németország egyesítésére fog terelődni; amikor tíz francia találkozik, ott pillanatokon belül előkerülnek a sikamlós témák; amikor viszont tíz orosz találkozik, ott kizárólag egyvalamiről lehet beszélni, mégpedig végelátható tatlanul: Oroszország jelentőségéről és jövőjéről.

Turgenyev az élete nagy részét Franciaországban és Németországban töltötte, és meggyőződéses liberális volt – egyike a keveseknek a 19. századi orosz Parnasszusról. Habár maga is tisztában volt „a Nyugat komikus és bárdolatlan oldalával", attól még „makacs, javíthatatlan *zapadnyik*nak" nevezte magát. Turgenyev szerint Oroszország kizárólag azzal emelkedhet ki történelmi sötétségéből, ha magáévá teszi az Európa által képviselt egyetemes emberi értékeket.

Alekszandr Herzen eredetileg Turgenyev szövetségesének számított, de amikor az előbbi a parasztszocializmusról kezdett szónokolni, szembekerültek egymással. Amikor Herzen kijelentette, hogy Oroszország az európai országok távoli unokatestvére, kiegészülve némi „rusztikus bájjal, amely egészségesebbé és tiszteletreméltóbbá tette a többi unokatestvérnél"; Turgenyev azzal felelt, hogy Oroszország „ugyanolyan leány, mint a nővérei, csak a hátsója környékén egy kissé szélesebb". Turgenyev számára a Nyugatról alkotott népszerű elképzelés, miszerint „a felszínen szépséges, de a belseje rút", míg a Kelet

„a felszínen csúnya, ám belülről gyönyörű", nem volt több mint hamisan csengő közhely.

Legalább ilyen súlyos volt a konfliktus az elkötelezetten nyugatos Turgenyev és Dosztojevszkij között. Az Oroszországgal és Európával kapcsolatos vitáikban a két nagy író egymással tökéletesen ellentétes álláspontot képviselt.

Dosztojevszkij már azelőtt kétkedéssel viszonyult Nyugat-Európához, hogy 1862-ben először odautazott volna. Akárcsak Herzennél, úgy a Franciaországgal és Angliával való testközeli megismerkedés belőle is erőteljes undort váltott ki. Dosztojevszkij szerint ezeknek az országoknak a lakóit kizárólag a kapzsiság és a birtoklás vágya motiválja, és minden tekintetben az álnokság, a lelketlenség és a túlzott racionalitás határozza meg jellemüket. Milyen hatalmas is volt az ellentét a „szabadság, egyenlőség, testvériség" büszke szlogenjeihez képest, nem is beszélve az Oroszországot valóban jellemző testvériségről és humanitásról.

A Nyugat-Európát uraló racionalizmus konkrét jelképe az acélból és üvegből emelt, hatalmas londoni Crystal Palace volt, amelyet az 1851-es világkiállításra építettek. Dosztojevszkij szemében ez a monstrum vált az Oroszország és a Nyugat közti ellentét végső kifejeződésévé, amelynek láttán a *Feljegyzések az egérlyukból* című művében a következő, rá felettébb jellemző megfogalmazással élt:

> „A zenés bohózatokban nincs helye a szenvedésnek, ezt tudom. A kristálypalotában pedig elképzelhetetlen. A szenvedés: kétség, tagadás,

> márpedig mit ér az olyan kristálypalota, amelyben megférhet a kétség? Holott szent meggyőződésem, hogy az ember sohasem mond le az igazi szenvedésről, vagyis a rombolásról és a káoszról. A szenvedés – hiszen ez a tudat egyetlen oka."*

Londoni tartózkodása során Dosztojevszkij felkereste Herzent. Mivel Herzen nevét nem lehetett leírni Oroszországban, így aztán Dosztojevszkij naplóiban és leveleiben nem találjuk nyomát kettejük találkozójának. Az viszont, hogy a találkozó jól sikerült, egyértelműen kiderül Herzen egy másik barátjának írt leveléből: „Dosztojevszkij naiv, és nem mindig fogalmaz világosan, de amúgy nagyon kedves ember. Szenvedélyes hittel viseltetik az orosz nép felé."

Dosztojevszkij szerint a keresztény népek közül az orosz az egyedüli „istenhordozó". A katolikus ideál, vagyis „az egyház mint állam" helyett Dosztojevszkij „az állam mint egyház" formulát javasolta. A szlavofilekhez hasonlóan ő is úgy vélte, hogy Oroszország történelmi küldetése a szlávok orosz uralom alatti egyesítésében, majd ezt követően Európa megmentésében áll:

> „Oroszország egész értelme az ortodoxiában rejlik, *a Keletről jövő fényben*, amely beragyogja majd a Nyugat megvakított, Krisztusát veszített népeit. Európa balsorsa teljes egészében, kivétel nélkül

* Fjodor M. Dosztojevszkij: *Feljegyzések az egérlyukból*. Makai Imre fordítása, Helikon Kiadó, 2021, 47. o.

azon alapszik, hogy a római egyházzal egyetemben elveszítették Krisztust, és arra jutottak, hogy Krisztus nélkül is boldogulhatnak."

Ugyanakkor Dosztojevszkij Oroszországról és Európáról alkotott elképzelései nem voltak olyan egyoldalúan programszerűek, mint a szlavofileké. A naplóiban szörnyűséges támadásokat intéz a haldokló Európa, annak „parlamentjei, bankjai és zsidói" ellen, a nyugatos oroszokat pedig minden további nélkül Oroszország ellenségeinek bélyegzi. Ugyanakkor Dosztojevszkij úgy vélte, hogy az oroszoknak két hazájuk van: Oroszország és Európa, „még akkor is, ha szlavofilnek hívjuk magunkat". Mint arra Iver B. Neumann norvég politológus is felhívja a figyelmet, ez a koncepció Vaszilij Zsukovszkij azon elképzeléséhez is köthető, miszerint Oroszország kivételessége abban rejlik, hogy egyszerre képes két dolog lenni. Oroszország ugyanis egyfelől egyike az európai államoknak, és ebből adódóan Európa alkotja Oroszország egyik hazáját. Másfelől Oroszország szent küldetéssel rendelkező nemzet, amelynek feladata az emberiség megmentése.

Habár Danyilevszkijhez és a pánszlávizmus többi képviselőjéhez hasonlóan Dosztojevszkij is alig várta a napot, amikor Oroszország meghódítja Konstantinápolyt, tőlük eltérően úgy vélte, hogy Oroszország történelmi küldetését csak spirituálisan lehet megvalósítani. A keresztény perspektíva teljességgel meghatározza az Oroszország és a Nyugat kapcsolatáról szőtt elképzeléseit. Számára Oroszország pásztor,

aki összetereli a nyáját, és visszavezeti Krisztust Európába. 1861-ben azt írta: „talán az orosz eszme válik minden olyan korábbi eszme szintézisévé, amelyek oly állhatatosan bontakoztak ki az európai nemzetek körében". Ez az első alkalom, hogy „az orosz eszme" formulájával foglalták össze az Oroszország nemzeti identitásának megtalálására irányuló törekvéseket.

Élete vége felé Dosztojevszkij már egy messianizmustól kevésbé fűtött, szerényebb szerepet szánt Oroszországnak. A Puskin-emlékmű 1880-as moszkvai felavatásakor tartott beszéde a szlavofilek és nyugatosok közti megbékélést célozta, és az Oroszország és az Európa közti kapcsolatot hangsúlyozta. Dosztojevszkij az elhíresült beszédben Oroszországnak „az európai népek családjában betöltendő jövőbeli, önálló rendeltetéséről" szól: „Mert mi más lenne az orosz népiség szellemének ereje, ha nem az a törekvése, amely az egyetemes és az összemberi felé irányul végső célját tekintve?"* Nincs már szó tehát a haldokló Nyugat-Európáról és az ortodox civilizáció feljebbvalóságáról; egyedül a keresztény közösség elérésének témája marad:

„Igen, az orosz ember rendeltetése minden kétséget kizáróan összeurópai és egyetemes. Igazi orosszá, teljesen orosszá válni, lehet, hogy nem jelent mást csupán [...], mint az összes ember testvérévé válni. [...] Az igazi orosz számára Európa,

* Fjodor M. Dosztojevszkij: *Puskin.* In: *A történelem utópikus értelmezése.* Sisák Gábor fordítása, Osiris, 1998, 137., 140. o.

valamint az egész nagy árja törzs sorsa ugyanolyan drága, mint maga Oroszország, mint saját szülőföldjének sorsa, mert a mi sorsunk nem más, mint az egyetemesség, és méghozzá nem a karddal, hanem a testvériség erejével és az emberek újraegyesítését célul kitűző testvéri törekvésünk erejével megszerzett egyetemesség."*.

Ezen szavak hallatán még Dosztojevszkij ideológiai ellenfele, Ivan Turgenyev is könnyekre fakadt, és a pódiumhoz lépett, hogy átölelje az írót.

A II. Sándor cár uralkodása alatt életbe léptetett hazai reformokat az orosz társadalom döntő többsége üdvözölte, habár akadtak, akik elégtelennek, mások pedig túlzónak tartották őket. A legfontosabb reform, vagyis a jobbágyság eltörlése mind a szlavofilek, mind a nyugatosok, illetve általában véve a liberális beállítottságúak egyetértését is kiváltotta. Egy további nagyszabású reform az egyetemeket érintette, amelyek immár jelentősebb számú diák előtt is nyitva álltak, akik szabadon választhatták meg, hogy milyen tárgyakat kívánnak tanulni. A történelem különösen népszerűnek bizonyult, nem utolsósorban azért, mert a professzorok közül jó néhányan I. Miklós cár halála után külföldről hazatelepedve tértek vissza az oktatáshoz, és a szocializmusról és más eretnek tanokról prédikáltak. Ugyanakkor a di-

* Uo. 141. o.

ákok széles körű tiltakozását követően a felsőoktatás feltételein ismét szigorítottak a hatóságok.

A II. Sándor idején kibontakozó „mérsékelt önkényuralom" legnagyobb kihívása Lengyelország felől érkezett, ahol harminc évvel a legutóbbi felkelés után újból eluralkodott a forradalmi hevület – a lengyelek ismét az Orosz Birodalomtól való elszakadást követelték. Az uralkodó ezt már nem tűrhette, hiszen egy ilyen változás veszedelmes precedenst teremtett volna. I. Miklós a halálos ágyán a fia lelkére kötötte, hogy igyekezzen „mindent kézben tartani". Sándor nem tagadhatta meg az apjának tett ígéretét, és nem hagyhatta, hogy a birodalom darabjaira hulljon. Másrészt viszont nem volt kellőképpen eltökélt; egész uralkodását meghatározta a saját bizonytalan jelleme és az apja, illetve a korábbi uralkodók irányában érzett felelősség közti ellentét. Ám amikor 1863-ban sor került a lengyelországi felkelésre, és kikiáltották a „nemzeti kormányt", Sándor nem látott más lehetőséget, mint a fegyveres közbeavatkozást. A felkelés leverése után több ezer lengyelt végeztek ki vagy küldtek Szibériába, és megkezdődött a Lengyel Királyság általános eloroszosítása: a közigazgatás hivatalos nyelve az orosz lett, a vallási és adminisztratív feladatokat pedig a szentpétervári kormányzatnak rendelték alá. Hasonló intézkedésekre került sor Litvániában is, amelynek a felkelők szerint az új, szabad Lengyelország részévé kellett volna válnia.

Sándor tisztában volt vele, hogy csak azzal vívhatja ki a nemzetközi közösség elismerését és tiszteletét, ha elengedi Lengyelországot. Ugyanakkor azt is pon-

tosan értette, hogy a saját hazájában ugyanez a lépés komoly ellenállásba ütközne, sőt jó néhányan egyenesen hazaárulást kiáltanának. Miután a felkelést eltiporták, Sándort komoly kritika érte külföldről, elsősorban Franciaországból, amely nyíltan a lengyel forradalmárok oldalára állt. Oroszországban ugyanakkor üdvözölték a kemény és hatékony fellépést, különösen a pánszlávok örvendtek a fejleményeknek. Az oroszok közt is akadtak azonban kivételek, többek közt Herzen, aki támogatta a lengyel felkelést. Bátor kiállása nem is maradt következmények nélkül: mind ő maga, mind pedig a *Kolokol* folyóirat elvesztette oroszországi jó hírnevét és befolyását.

A lengyel felkelés leverésével Sándor bizonyította, hogy képes „mindent kézben tartani". Nem érte be azonban annyival, hogy pusztán megtartsa az apja után megörökölt területeket, és elszánta magát, hogy keleti és délkeleti irányba fogja kiterjeszteni az Orosz Birodalom határait. Erre a terjeszkedésre vérontás nélkül került sor. Szibéria keleti részére Oroszország a Kínával folytatott tárgyalások útján tett szert, Japántól pedig hasonló módon szerezte meg a Szahalin sziget északi részét. A Kaukázus 1864-ben került orosz felügyelet alá, majd pár évvel később Közép-Ázsiában Taskent, Szamarkand, Hiva és Buhara az Orosz Turkesztánként egyesültek. Az Orosz Birodalom így már Lengyelország nyugati határától egészen a Csendes-óceánig húzódott. Ezzel az oroszok keleti terjeszkedése, amely még a 16. században vette kezdetét, elvileg befejezettnek volt tekinthető.

Egy kérdés azonban Katalin óta megoldatlan maradt: mégpedig a törökké. A hagyomány megkövetelte, hogy az oroszok biztosítsanak védelmet az Oszmán Birodalom területén élő ortodox híveknek. Gyakoriak voltak a törökök által elkövetett atrocitások, és amikor az 1876-os bolgár felkelés során több mint harmincezer embert mészároltak le, Szerbia és Montenegró hadat üzent a szultánnak. A szerb támadás (amelyet egy orosz tábornok vezetett) sikertelennek bizonyult, és a törökök csak azután szüntették be az ellenoffenzívát, hogy Oroszország garanciát adott rá, hogy nem akarja elfoglalni Konstantinápolyt.

Ez a kikötés viszont cseppet sem tetszett az orosz pánszlávizmus híveinek, akik a lengyel felkelés óta most először ismét harci lázban égtek. Olyan írók követelték Oroszország történelmi küldetésének beteljesítését, mint Ivan Akszakov vagy Dosztojevszkij, azonkívül a krími háborút követően számos „szláv bizottság" alakult az országban, amelyek szintúgy támogatták a szlávok törökökkel szemben folytatott szabadságharcát.

A háborús agitátorok meglehetősen zajos és agresszív retorikával éltek. Akárcsak a lengyel válság során, Sándor ezúttal is habozott, de végül engedett a közakaratnak, és 1877 áprilisában hadat üzent az Oszmán Birodalomnak. A háború tíz hónapja alatt fordult a hadiszerencse. A békekötésre végül elsősorban Nagy-Britannia nyomásgyakorlása után került sor; a briteknek a legkevésbé sem állt érdekében, hogy az oroszok erre a régióra is kiterjesszék a fennhatóságukat. Annak ellenére, hogy az orosz csapatok már

veszedelmesen megközelítették Konstantinápolyt, Sándor, alaposan kiváltva a pánszlávisták haragját, az utolsó pillanatban önmérsékletet tanúsított, és nem valósította meg Katalin álmát, aki azt remélte, egy napon majd keresztet állíthat az Hagia Sophia hagymakupolájára.

Konstantinápoly meghódításának elkötelezett hívei közé tartozott a diplomata és filozófus Konsztantyin Leontyev (1831–1891), az orosz filozófiatörténet egyik legeredetibb és legszélsőségesebb szerzője, aki erőteljes burzsoáellenes és elitista pátoszának köszönhetően elnyerte „az orosz Nietzsche" becenevet.

Leontyev osztozott Danyilevszkij azon gondolatában, miszerint Oroszország nem tartozik az európai civilizációhoz, ugyanakkor ő maga sajátos elképzeléseket ápolt azzal kapcsolatban, hogy pontosan miben is áll az orosz identitás. Leontyev szerint Oroszország nem csupán szláv ország; ázsiai elemekkel is rendelkezik, továbbá – és mindenekelőtt – a bizánci civilizáció örökösének tekintendő. Konstantinápoly elfoglalása így aztán egy új típusú kultúra létrejöttéhez vezetne, amely nem csupán szláv, de újbizánci volna. Leontyev szerint a bizánci örökség, amely az ortodoxiában és az autokráciában találta meg kifejezését, az egész orosz történelem szervezőelvét alkotja. Ebben a tekintetben Oroszország különbözik a „szlávoktól", akik amorf, szervezetlen masszaként kóválygognak a történelem színpadán. Az a körülmény, hogy a Balkánon élő déli szlávoknak sikerült

megőrizniük az eredetiségüket, annak köszönhető, hogy a törökök „befagyasztották" a kultúrájukat, és ezáltal megóvták őket a nyugati, liberális határosoktól. Szerinte Oroszországot is „le kell fagyasztani, nehogy megrohadjon".

Leontyev érvelése mögött egy egész evolúcióelmélet húzódott meg, miszerint minden fejlődésnek három szakasza van, amelyek éppúgy megfigyelhetőek a biológiai evolúcióban, mint a művészi stílusok és a társadalmi mechanizmusok fejlődésében. Az első szakaszt a monokróm egyszerűség és homogenitás jellemzi. A másodikat az individualizáció és a formáknak a „despotikus forma" vagy „virágzó összetettség" keretei között kibomló maximális sokfélesége. A harmadik szakasz már a hanyatlás és a romlás ideje, az új monokróm egyszerűségé, amely minden organizmus halálát vetíti előre.

Európa dicsőséges napjai – Leontyev modelljének második szakasza – a reneszánsz és a 18. század közötti időszakra esnek. Ekkor beszélhetünk „virágzó összetettségről", ami többek közt azt jelenti, hogy mindegyik társadalmi osztály elnyerte az Istentől kapott helyét. Ezután következett a felvilágosodás, amely az egyenlőség eszméjére hivatkozva már e sokféleség ellen lépett fel. Ebben az időszakban a kultúra hanyatlásnak indul, ugyanis a kultúrák csakis „a forma zsarnoksága" alatt szökhetnek igazán szárba. Leontyev szerint az egész Európát – és részben Oroszországot is – meghatározó „liberális-egalitárius folyamat" a valódi fejlődés ellentéte, vagyis olyasmi, ami ellen minden lehetséges eszközzel fel kell lépni.

Ebből a szempontból kell értékelnünk azt is, hogy Leontyev negatívan ítéli meg a szlávokat. Az oroszoktól eltérően a többi szláv nép nem rendelkezik valódi szervezőelvvel, vagyis nem rendelkezik „formával", emiatt aztán túlságosan ki vannak téve az ortodoxiától és a bizánci kultúrától olyannyira idegen egalitarianizmus gondolatának. Ebből az érvelésből kiindulva Leontyev levonja a paradox következtetést, miszerint az osztrákoknak és a törököknek továbbra is uralkodniuk kell a szláv alattvalóik felett, hiszen azok csak a politikai szabadság hiányában juthatnak el odáig, hogy ápolni tudják saját kivételes kulturális örökségüket. Felszabadulásról egészen addig nem lehet szó, amíg Oroszország elég éretté és erőssé nem válik történelmi küldetése teljesítéséhez: hogy meghódítsa Konstantinápolyt, és átvezesse a szláv népeket a jövőbe.

Leontyev eredetileg hódolattal viseltetett Danyilevszkij eszméi iránt, ám idővel távolságtartóvá vált azokkal, elsősorban a pánszlávizmussal szemben. Az álláspontja több szempontból a szlavofilekétől is eltért. Nagy Péter zsarnokságát például „progreszszívnek és arisztokratikusnak" tekintette, és Katalin uralkodását is pozitívan értékelte, amiért megerősítette a jobbágyrendszert, és biztosította a nemesség előjogait. Az osztálykülönbségek és a zsarnokság ugyanis formáló és szervező erők, amelyek képesek szembeszegülni az egalitárius törekvések pusztításával. Mindenesetre azzal, hogy viszolygott a liberalizmustól és a hanyatlásnak indult Nyugat-Európától, Leontyev végső soron a szlavofilek és a többi romantikus nacionalista által kitaposott úton járt.

Leontyev magányos gondolkodónak bizonyult, történelemfilozófiai elképzelései szélsőségesnek számítottak, a saját korában kifejtett hatása pedig viszonylag korlátozott volt; akárcsak Danyilevszkij esetében. Mint látni fogjuk, kettejüket más is összefűzi egymással: több mint egy évszázadnyi teljes elfeledettség után az orosz hatalmi elit ma már nagy elődökként és prófétákként ünnepli őket.

Bármilyen különbségek voltak is az egyes ügyekben a szlavofilek, a pánszlávisták és a romantikus nacionalisták között, egyvalami kétségkívül egymáshoz kapcsolta őket: az elképzelés, miszerint Oroszország minden más országtól különbözik, és alapvetően lehetetlen megérteni – különösen a nyugatiaknak, de paradox módon még maguk az orosz sem értik saját hazájukat. Ezt a gondolatot fogalmazta meg aforisztikus tömörséggel Fjodor Tyutcsev, az orosz romantika nagy költője:

Oroszországot, ész, el nem éred;
méter, sing sose méri fel:
külön úton jár ott az élet –
*Oroszországban hinni kell!**

A francia diplomata és író Eugène-Melchior de Vogüéval, az orosz kultúra egyik nagy nyugati propagandistájával folytatott beszélgetés során Dosztojevszkij is hasonlóképpen fejezte ki magát: „Mi

* Szabó Lőrinc fordítása.

minden népek géniuszával rendelkezünk, és mellette még a miénk az orosz géniusz is, vagyis mi meg tudjuk érteni magukat, miközben maguk sosem érthetnek meg bennünket." Számos orosz értelmiségi osztozott a meggyőződésben, miszerint Oroszország oly mértékben kivételes, hogy elvileg még maguk az oroszok sem érthetik meg teljességgel. Ugyanezek az értelmiségiek közben nem haboztak azzal vádolni a Nyugatot, hogy nem képesek vagy nem hajlandóak felismerni Oroszország nagyságát és kivételességét. Az ellentmondás, mely az érthetetlen megértésének megkövetelésében rejlett, sem Tyutcsevet, sem Dosztojevszkijt, sem a követőiket nem zavarta különösebben.

A megértés és a tisztelet hiányára vonatkozó vádtól rövid út vezetett a megállapításhoz, miszerint a nyugati országok valójában egytől egyig Oroszország ellen áskálódnak. Ugyanúgy, ahogy a krími háborúban elszenvedett vereség erős revansista érzülettel töltötte el a szlavofileket, az 1877–78-as orosz–török háború kiaknázatlanul maradt lehetőségei után is hamar megszületett a vád, miszerint a nyugati világ valójában az oroszok és a szlávok ellen konspirál. Ivan Akszakov szerint a nyugat-európai kettős mérce eltérő elveket érvényesített a „germán-latin törzsekkel", valamint az oroszokkal és a többi szlávval szemben: „A humanitás, a civilizáció, a kereszténység és minden efféle dolog jottányit sem számít, amikor Nyugat-Európának a Kelethez és az ortodox világhoz való viszonyáról beszélünk." Akszakov ezzel egy olyan jövőt vizionált, amelyben Európa két nagy táborra oszlik szét: egyfelől Oroszországra és az ortodox, szláv törzsekre, másfelől pedig a „protestáns, katolikus, sőt mohamedán és zsidó Európára". Következtetése szerint Oroszországnak a „saját szláv-ortodox táborát" kell megerősítenie.

Akszakov szerint Nyugat-Európa agressziója a szláv civilizációval szemben arra vezethető vissza, hogy az előbbi így próbál védekezni az ellen, hogy az utóbbi felülkerekedjen rajta – ez illeszkedik Danyilevszkijnek a civilizáció különböző típusairól alkotott elméletéhez. Akszakov álláspontjának megítélése azonban meglehetősen ambivalens volt, és nem csupán az ellenfelei körében. *A nemzeti kérdés Oroszországban* című művében Vlagyimir Szolovjov így fogalmaz:

> „*Oroszország és Európa* című munkájának elején Danyilevszkij a következő kérdést tette fel: Miért viseltetik Európa ilyen ellenszenvvel Oroszországgal szemben? A válasza jól ismert: Danyilevszkij úgy véli, hogy Európa fél tőlünk, fél attól, hogy új és magasabb rendű kulturális-történelmi típust képviselünk, amely a germán-latin civilizáció immár hanyatlásnak indult világát hivatott helyettesíteni. Ezzel egy időben Danyilevszkij könyvének tartalma és saját (illetve a hozzá hasonló gondolkodású követői) későbbi kijelentései is egy ettől eltérő válasz irányába mutatnak. Ennek értelmében a valódi oka, amiért Európa ellenséget lát bennünk, és félelemmel viseltetik az irányunkban, abban keresendő, hogy az orosz

nép sötét és rejtélyes erejének fényében, amely ugyanakkor nem függetleníthető spirituális és kulturális szegénységünktől, a kinyilvánított igényeink valójában meglehetősen súlyosnak tekinthetőek. Európában semmi sem kelt nagyobb feltűnést, mint amikor valaki »nacionalizmust« kiált; az ilyen nemzet ugyanis nyilvánvalóan Törökország eltiprására, Ausztria elpusztítására, Németország kifosztására, Konstantinápoly meghódítására, sőt ha lehetőséget kap, talán még India elfoglalására is törne. Amikor pedig nekünk szegezik a kérdést, hogy mit adtunk az emberiségnek mindezért a hódításért és pusztításért cserébe, hogy milyen spirituális és kulturális javakkal járultunk hozzá a világtörténelemhez, akkor vagy hallgatunk, vagy pedig értelmetlen frázisokkal dobálózunk."

Az idézet olvastán az ember azt hihetné, hogy annak szerzője hithű nyugatos, ez azonban nem felel meg a valóságnak. Vlagyimir Szolovjov (1853–1900) közvetítő szerepet töltött be a szlavofilek és a nyugatosok között. Enciklopédikus műveltségű filozófus és teológus, egyúttal vallási misztikus és költő volt, aki már viszonylag rövid élete során és közvetlenül a halálát követően is jelentős hatást gyakorolt. Két jelentős akadémiai munkája *A nyugati filozófia válsága* és *Az absztrakt elvek bírálata* címet viseli. A filozófián kívül leginkább Szophiáról, az Isteni Bölcsességről, az Örök Nőiségről (a goethei *das ewig Weibliche*) szóló misztikus víziójáról ismert, ami kiemelt jelentőséggel bírt az orosz szimbolista költők – köztük Alekszandr Blok – számára.

Fiatal gondolkodóként Szolovjov a szlavofil eszmék felé fordult, közeli ismeretségbe került Ivan Akszakovval és Dosztojevszkijjel is; utóbbi állítólag róla mintázta Aljosa figuráját *A Karamazov testvérek*ben. Szolovjov azonban fokozatosan elhatárolódott ifjúkori bálványaitól, otthagyta Akszakov lapját, a *Ruszt*, és helyette az inkább nyugatias szemléletű *Vesznyik Jevropi*ban *(Európa hírnöke)* kezdett publikálni.

Szolovjov történelemről alkotott gondolataiban egyszerre találjuk meg az ökumenizmust és a vallási miszticizmust. Csaadajev nyomdokaiba lépve Szolovjov arra jutott, hogy Nyugat-Róma és Kelet-Róma konfliktusában az előbbinek volt igaza. Habár a katolikus egyháznak megvannak a maga vétségei, attól még aktív történelmi erőként kell tekintenünk rá, márpedig ebben különbözik a passzív ortodox egyháztól, ahol az igaz kereszténységet egyedül a kolostorok falain belül találhatjuk meg. Szolovjov utópiájában a keresztény egyházak a római pápa és az orosz cár irányítása alatt egyesülnének.

Ez a jövőkép egyfajta földi mennyország tehát, amely az egyesített kereszténység talaján állva bontakozik ki – mindezek miatt Szolovjov szemben állt a szlavofilekkel, akik idealizálták az ortodox egyházat. Mint korábban láttuk, Szolovjov ugyanebből az okból kifolyólag utasította el a nacionalizmus mindenféle formáját. Ahhoz, hogy kreatív erővé válhasson, a népnek hagynia kell, hogy „megtermékenyítsék a külső hatások, vagyis egyenesen nyitottá kell válnia

ezekre a hatásokra". Ezt a megállapítást a nacionalizmus következményeire vonatkozó figyelmeztetés követi:

> „A nemzeti *öntudat* egy dolog; de amikor a nép öntudata *önérzetességgé* válik, és az önérzetesség *önimádatba* csap át, akkor ennek a folyamatnak a természetes végpontján az *önpusztítást* találjuk; Nárkisszosz meséje nem csupán az egyéneknek, de egész népeknek is tanulságként szolgálhat."

A korábban már idézett történész, Alekszandr Janov szerint a fenti, általa „Szolovjov lajtorjájának" nevezett formula tizennégy évvel a filozófus halála után, az első világháború kitörésekor találta meg igazolását. Az orosz kulturális elit ekkor feladta az igazi hazafiságot a hamis nacionalizmusért, amely azt állítja, hogy Oroszország feljebbvaló a többi országnál. Ezzel azonban kollektív öngyilkosságot követett el, végromlásba hajszolta saját magát.

A szlavofil ideológia pánszlávizmussá, majd reakciós nacionalizmussá fejlődött tovább – bár néhányan ezt a folyamatot inkább hanyatlásként írnák le. A „nyugatos eszme" két különböző ideológiai irányzatként, szocialista és liberális gondolatiságként élt tovább, amelyek közül az első vált dominánssá. Miután hiába igyekeztek meggyőzni a muzsikokat arról, hogy szembeforduljanak a cárista hatalommal, az orosz parasztszocializmus is további frakciókra esett szét, amelyek közül az 1879-ben alapított Narodnaja Volja (Népakarat) bizonyult a legbefolyásosabbnak. Ez a mozgalom „érzületében és eszméiben alapvetően szocialistaként" tekintett az orosz népre, a falusi közösségben pedig működőképes adminisztratív és gazdasági modellt látott. Képviselői Herzenhez hasonlóan úgy vélték, meg kell állítani Oroszország burzsoá-kapitalista irányba történő haladását, az ugyanis csak hátráltatja a forradalmat. Herzen szlavofil színezetű szocializmusától azonban megkülönböztette őket, hogy miként vélték elérhetőnek a céljukat: A Narodnaja Volja ugyanis lényegében egy terrorszervezet volt, amely politikai merényletek sorával igyekezett közelebb jutni ideáljaihoz, és amelynek maga a cár képezte az elsődleges célpontját. 1881. március 1-jén (13-án), két sikertelen merényletkísérletet követően II. Sándorral bombatámadás végzett. Két órával a robbantás előtt a cár arról tájékoztatta Mihail Lorisz-Melikov belügyminisztert, hogy a Minisztertanács négy nap múlva fogja tárgyalni Lorisz-Melikov alkotmánytervezetét. A cár meggyilkolásával Nagy Péter uralkodása után az orosz történelem második nagy reformkora is lezárult.

Sándor halálakor Oroszország tehát karnyújtásnyira volt attól, hogy olyan alkotmányra tegyen szert, amely korlátozta volna a cár hatalmát, és az alkotmányos monarchia irányába mozdította volna el az országot. Helyette Oroszország éppen az ellenkező irányba fejlődött tovább. A II. Sándor ellen elkövetett merénylet ugyanolyan traumatikus hatást gyakorolt a fiára, III. Sándor cárra, mint amennyire a dekab-

risták felkelése letaglózta a nagyapját, I. Miklóst. III. Sándor meg volt győződve róla, hogy a tragédiát az apja uralkodása alatt elfogadott liberális reformok okozták. Az olyan fogalmak tehát, mint a „reform" és a „liberális", amelyek korábban pozitív előjellel bírtak, ettől kezdve szitokszónak számítottak. Néhány nappal a merényletet követően Konsztantyin Pobedonoszcev, a Szent Szinódus fő prokurátora a következőket írta az új cárnak: „Vagy most mentjük meg Oroszországot és saját magunkat, vagy soha. Ha továbbra is azt a sziréndalt énekeljük, amely szerint fontos megállni és eltöprengeni, ha továbbra is a liberális irányba haladunk, és engedünk az úgynevezett közvélemény nyomásának – az Isten szerelmére, Őfelsége, ne higgyen az ilyen botorságoknak, ne hallgasson rájuk! Ez az út a pusztuláshoz vezet. Oroszország és az ön pusztulásához." Pobedonoszcev szerint a cárnak gyorsan és határozottan a másik útra kell térnie: „Sürgősen be kell fejezni a sajtószabadságról, a gyülekezés szabadságáról és a képviselőtestületekről való beszédet, most azonnal, ebben a pillanatban."

Sándor megfogadta Pobedonoszcev tanácsát, és két hónappal az apja elleni merénylet után aláírt egy nyilatkozatot, amelyre a történészek „Az Autokrácia Megingathatatlanságának Kiáltványaként" hivatkoznak. A szöveg „az egyeduralom erejét és igazságát" hangsúlyozta, amelyet a cárnak annak érdekében kell gyakorolnia, hogy „békét teremtsen és megvédje a népet a rá leselkedő veszedelmektől". Arra biztatta alattvalóit, hogy „töröljék el az orosz földet megszentségtelenítő forradalom szellemiségét". Nem sokkal

később a kormány reformpárti minisztereit, köztük Lorisz-Melikovot, az említett alkotmánytervezet szerzőjét is menesztették.

III. Sándor uralkodásának kezdeteit jó orosz hagyomány szerint ezúttal is „ellenreformok" kísérték – maga a fogalom is ebből az időszakból származik. III. Sándort gyakran hasonlítják I. Miklóshoz, és valóban sok párhuzam figyelhető meg aközött, ahogyan az országot irányították, illetve az ellenzéküket kezelték. Kettejük között van azonban egy döntő különbség: amíg Miklós igyekezett európai fejedelemnek mutatkozni, addig Sándornak már nem voltak ilyen ambíciói. Változtak az idők, és huszonöt esztendőnyi reform komoly nyomot hagyott az orosz társadalmon, amelyet már nem volt olyan egyszerű irányítani, mint korábban, vagyis keményebb elnyomó intézkedésekre és eszközökre volt szükség. A politikai alapon eljáró rendőrség teljhatalmat kapott, és bárkit tárgyalás nélkül le lehetett tartóztatni és deportálással lehetett sújtani. A földbirtokos dzsentri réteg a parasztok kárára újfent megerősödött. Ismét bevezették a sajtó cenzúráját, noha az II. Sándor uralkodása alatt egyszer már – elvileg – megszűnt. Az egyetemek önrendelkezését felfüggesztették, az általános iskolák pedig a Szent Szinódus felügyelete alá kerültek. A bíróságok függetlenségét is megnyirbálták. A birodalom perifériáján, Lengyelországban és Finnországban, továbbá a balti tartományokban hozzáláttak a közhivatalok és az oktatás eloroszosításához, ami III. Sándor fia és utódja, II. Miklós alatt válik majd igazán hangsúlyossá. Az eloroszo-

sítás elsődleges áldozatai a zsidók voltak: tízezrével telepítettek át őket erőszakkal a birodalom nyugati részében fekvő zsidó telepekre, a felsőoktatásban pedig az új törvények értelmében a hallgatók legfeljebb 3%-a lehetett zsidó. Az elnyomó belpolitikával együtt járt az ellenzéki hangok elhallgattatása. A politikai indíttatású merényletek száma csökkent, és ezzel az autokrácia, legalábbis ideiglenesen, de biztosítottnak tűnt.

III. Sándor nacionalizmusát még a külső megjelenése is visszatükrözte, vagyis az, hogy milyen képet akart magáról cárként sugározni; imádott ugyanis hagyományos, „egyszerű" orosz viseletben mutatkozni. Ugyanez a divatirányzat uralkodott el a hadseregben is, ahol az európai szabású uniformist felváltották a derékig érő kabátok, a buggyos nadrágok és a bárányból sapkák. III. Sándor volt kétszáz esztendő után az első cár, aki ismét jókora szakállt viselt; Nagy Péter kora óta az arcszőrzet kérdését birodalmi rendeletekben szabályozták. I. Sándor már engedélyezte a bajszot és a pajeszt, I. Miklós idejére pedig a tiszteknek lehetővé tették, hogy állszakállt viseljenek, amennyiben az nem volt kétujjnyinál szélesebb. II. Sándor alatt a kormányzati hivatalnokok is újból szabadon növeszthették az arcszőrzetüket, III. Sándor uralkodásának idején pedig a cár arcszőrzete követendő példaként szolgált mind a közigazgatás, mind a hadsereg szakállasai számára.

III. Sándor uralkodását I. Miklóséhoz hasonlóan a reakciós politika és az elnyomás jellemezte, ugyanakkor a gazdaság terén folytatódott az apja által

megkezdett európaizáció. Szergej Vitte – egy további balti német gyökerekkel rendelkező jelentős orosz államférfi – pénzügyminiszter vezetése mellett az ipar, elsősorban a kohászat hatalmas fellendülésen ment keresztül, és megkezdődött a transzszibériai vasútvonal építése. Az 1890-es évek ipari fejlődése léptékét és tempóját tekintve egyaránt példátlannak számított Európában, és egyedül az Egyesült Államok hasonló ütemű fellendüléséhez hasonlítható. A kettő között azonban volt egy alapvető különbség: Oroszországban, mint arra Kristian Gerner svéd történész is felhívta a figyelmet, „az állam volt a mozgatóerő, illetve a külföldi befektetések hitelezője, miközben a technológiai fejlődés hatalmas ipari vállalatok megszületését tette lehetővé". Más szóval, a posztszovjet orosz államkapitalizmus korántsem előkép nélküli.

III. Sándor a külpolitikájában is sikeresnek bizonyult, már amennyiben sikerként értékeljük, hogy Oroszország az uralkodása idején egyetlen háborút sem vívott meg. Az apját „Felszabadító" cárként emlegették, míg az ő titulusa a „Béketeremtő" lett. Az évszázad végére a legtöbb európai számára Oroszország már nem valamiféle távoli, vadregényes vidéknek tűnt, hanem – Martin Malia eszmetörténész szavaival élve –„saját civilizációjuk egyfajta kiterjesztésének, amely ugyanakkor még mindig a fejlődés egy elmaradottabb fokán áll".

Miután III. Sándor idejekorán, de természetes okok következtében 1894-ben elhunyt, II. Miklós követte a trónon, aki alatt folytatódott a gazdasági fejlődés és az európai integráció. Korábban az ország

elsősorban nyersanyagokat exportált, és a gyárak üzemeltetéséhez szükséges eszközöket, illetve fogyasztási cikkeket importált, az aranystandard 1897-es bevezetése azonban számos külföldi befektetőt vonzott az országba, és ezzel fokozódott az Oroszország és Nyugat-Európa közötti kölcsönös gazdasági függőség. Az orosz gazdaság rekordsebességgel növekedett, és egyre inkább felzárkózott az európaihoz. Az első világháborút megelőző időszakban Oroszország volt Európa leggyorsabb ütemben fejlődő állama.

A politikai és társadalmi progresszió azonban már korántsem tudott lépést tartani a gazdaságival. II. Miklós nem reformer, hanem autokrata uralkodó volt, aki a nyilvánosság előtt is hitet tett az önkényuralom elvei mellett – csakhogy a körülmények őt is rákényszerítettek a reformok elfogadására. Akárcsak fél évszázaddal korábban a krími háborúban elszenvedett vereség, úgy ezúttal is egy katonai kudarc vezetett a kompromisszumokhoz. Az 1904–1905-ös orosz–japán háború katasztrofális orosz vereséggel végződött – a veszteségek mind a katonák számát, mind a hadianyag mennyiségét tekintve súlyosak voltak –, ami után Miklós kénytelen volt beleegyezni a Duma, vagyis a parlament létrehozásába.

A Duma jogkörei ugyanakkor meglehetősen korlátozottak voltak, és a cár kétszer is feloszlatta még a világháború kitörése előtt. Hogy miként fejlődött volna tovább az ország, ha nem tör ki a világháború és utána a forradalom, azt persze nehéz megmondani, de egyvalamí biztosan kijelenthető: ahhoz, hogy az ország stabilabb jövőt tudhasson a magáénak, sokkal szélesebb körű és mélyebb reformokra volt szükség, mint amilyeneket Miklós hajlandó lett volna elfogadni.

Oroszország úgy lépett át a 20. századba, hogy az elmúlt évszázad legsúlyosabb politikai és társadalmi kérdései nagyrészt továbbra is megoldatlanok voltak. Negyven évvel II. Sándor első reformjai után Oroszország még mindig abszolút monarchia volt, amely nem rendelkezett alkotmánnyal, sem működőképes népképviselettel, és ahol a lakosság döntő többsége még mindig nem tudott írni-olvasni.

Az autokráciát ugyanakkor mind szocialista, mind liberális oldalról egyre hevesebb támadások érték. A 20. század első éveiben az oroszországi szocialista mozgalom két táborra vált szét. A reformista, szociáldemokrata szárny – a mensevikek –, amely Karl Marx tanításaival összhangban úgy vélte, hogy Oroszországban először is létre kell jönnie a burzsoáziának, mielőtt megvalósulhatna a szocializmusba való átmenet. A másik szárny – a bolsevikok – ellenben meg volt győződve róla, hogy a fejlett proletariátus megléte nélkül is megvalósítható a szocializmus. Herzenhez hasonlóan ők is amellett érveltek, hogy a történelem burzsoázia által meghatározott szakasza egyszerűen átugorható. A bolsevikok a szocialista átmenetet a politikailag, társadalmilag és gazdaságilag elmaradott Oroszországban forradalmi eszközökkel vélték megvalósíthatónak. A történelem a mensevikek és a bolsevikok közül végül a marxizmus utóbbi értelmezői mellé fog állni.

Az Oroszország történelmi útjával kapcsolatos nézeteltérések tehát nem csupán az orosz értelmiséget

és társadalmat általában, de magát a szocialista mozgalmat is megosztották; ebben a felállásban a mensevikek tekinthetők a nyugatosoknak, a bolsevikok pedig a romantikus nacionalistáknak. A nyugatos táborhoz tartoztak a liberálisok is, akik között ott találjuk az ország legélesebb elméit, például Vladimir Nabokov író apját. Idősebb Nabokov az alkotmányos demokraták (vagy ahogy az orosz iniciálék alapján nevezték őket: a „kadétok") egyik vezetője volt; ez a párt nyugat-európai mintákra támaszkodva az alkotmányos monarchiát és a parlamentarizmust találta volna üdvösnek Oroszország számára. Az 1905-től az első világháborúig tartó évtized jelentette az orosz liberalizmus fénykorát. A burzsoázia hiányában azonban a liberális eszmék sosem fejthettek ki olyan jelentős hatást, mint a szocialista elképzelések, amelyek jóval vonzóbbnak bizonyultak a szélesebb néprétegek számára.

A világháború, akárcsak az előző, Japánnal vívott fegyveres konfliktus, nem alakult túlságosan fényesen Oroszország számára. A helyzet rövid úton olyannyira súlyossá vált, hogy az országban népfelkelésre került sor. 1917-ben II. Miklós cár lemondott, és a cári birodalom összeomlott. Az orosz autokrácia napjai ezzel véget értek. A felfordulás a februári forradalom nevet kapta, és elhozta a politikai és a gyülekezési, továbbá a szólás- és a sajtószabadságot. Úgy is mondhatjuk, hogy a forradalomnak nyugatos éle volt. Ugyanakkor az „Ideiglenes Kormány, amelyet az Alkotmányozó Gyűlés összehívására

készülve hoztak létre, nem tudott olyan politikai irányvonalban megegyezni, amely eleget tett volna a békét és kenyeret követelő nép vágyainak. A helyzetet a bolsevikok használták ki, akik még ugyanazon év októberében puccs útján megszerezték a hatalmat.

A liberális-reformista szocialista erők veresége Oroszország kétszáz éves, Péter által fémjelzett nyugatos korszakának végét, egyúttal a romantikus nacionalizmus diadalát jelentette: végül tehát az a mozgalom győzedelmeskedett, amely szerint Oroszországnak a saját történelmi útját kell járnia, és be kell teljesítenie kivételes történelmi küldetését. A többi országétól jelentősen eltérő társadalmi és gazdasági rendszerek bevezetésével az Oroszország és a burzsoá, materialista, individualista, „hanyatló" és „romlott" Nyugat-Európa közti különbség egy újabb, immár teljes egészében ideológiai dimenzióval, nevezetesen a szocializmus és a kapitalizmus közti ellentéttel is kiegészült.

Habár a bolsevikok sosem ismerték ezt a rokonságot, azon elképzelésük, miszerint Oroszország a szocialista munkások állama, lényegében Nyikolaj Danyilevszkij tizenegyedik típusú civilizációjának megteremtésére irányuló kísérletként is felfogható; ez az új civilizációtípus volt hivatott felváltani a burzsoá germán-latint. Maga Danyilevszkij nem bocsátkozott jóslatokba azzal kapcsolatban, hogy ez a típus ebben a formában valósulna meg – a gondolat, miszerint a kapitalista társadalmat a szocialista követi, amely aztán egy még további és magasabb rendű stádiumba érve kommunizmussá válhat, kortársától, Karl Marxtól

származott. A kommunista Oroszország ettől kezdve nem csupán idegenként, de ideológiailag ellenséges civilizációként tekintett a nyugati világra, amelytől immár semmit sem kívánt tanulni.

Mivel a marxizmus szerint a szocializmus/kommunizmus képezi a történelem végső stádiumát, így aztán az új társadalmi rendszer bevezetése azt jelentette, hogy az orosz lelket már oly régóta gyötrő filozófiai problémák automatikusan megoldottnak tekinthetőek – ezekkel tehát többé nem is kell foglalkozni.

Az 1920-as években a Szovjetunióban a nyilvánosság tere fokozatosan zsugorodott, és az évtized végére majdhogynem teljességgel megszűnt. Szép lassan mindenben a Bolsevik Párt, vagyis az állam által képviselt pozíció vált az egyedül megengedetté és elfogadottá; az Oroszország történelmi szerepével kapcsolatos viták ellehetetlenültek, pontosabban kizárólag a marxizmus, még pontosabban a marxizmus szovjet állam általi értelmezésének keretei között maradtak lehetségesek.

A bolsevik hatalomátvétel és az utána kibontakozó polgárháború következtében Oroszország elveszítette a Lengyel Királyságot, a Finn Nagyhercegséget, továbbá a balti tartományokat. Ami azokat az orosz értelmiségieket illeti, akik 1917 után vagy önszántukból, vagy kényszer hatására elhagyták a hazájukat, a bolsevikok hatalomátvétele és saját száműzetésük ismét felvetette annak szükségességét, hogy alaposabban is szembenézzenek Oroszország történelmi útjával és szerepével. Az a körülmény, hogy az Oszmán és a Habsburg Birodalmak a háború következtében szintúgy összeomlottak, csak fokozta az apokalipszis érzetét, azonkívül sokan személyes szükségét is érezték, hogy megértsék az őket nehéz helyzetbe hozó történelmi erőket, és talán meg is békéljenek velük. Mindebből adódóan a világháború és a forradalom kataklizmáját követően nem Moszkvában vagy Petrográdban (1914 óta Szentpétervár új neve), hanem Bécsben, Párizsban, Szófiában, Berlinben és Prágában került sor az első ízben Csaadajev által vázolt dilemmák továbbgondolására.

Az oroszországi polgárháború 1920-ban ért véget. Ugyanabban az esztendőben egy kis méretű, *Európa és az emberiség* című pamflet látott napvilágot a bolgár fővárosban, Szófiában; szerzője Nyikolaj Trubeckoj (1890–1938) volt, aki nem sokkal előtte hagyta el Oroszországot. Trubeckoj zseniális nyelvész, egyúttal néprajzkutató is volt, aki ez utóbbi minőségében kívánt megbirkózni az Oroszország történelmi rendeltetésével kapcsolatos régi problémával.

A könyv címe a Danyilevszkij-féle *Oroszország és Európa* parafrázisa, amelynek Trubeckoj nyilvánvalóan sokat köszönhetett. Danyilevszkijtől nem csupán a civilizáció típusaira vonatkozó osztályozást, de az európai civilizáció értékelését is átvette (igaz, nála nem „germán-latin", hanem „latin-germán" civilizáció szerepel). Mint azt a pamflet címe is jelzi, Trubeckoj oly módon szélesítette ki elődje perspektíváját, hogy a nevezett civilizációtípusnak nem csupán Oroszországgal, hanem az egész emberiség-

gel való ellentétére fókuszálhasson (Oroszországgal ebben a műben csupán néhány oldal foglalkozik). A pamflet elsődleges témáját az alkotja, hogy milyen pusztító hatást gyakorolt a latin-germán civilizáció mindazokra a népekre, akik maguktól döntöttek az európaizálódás mellett (mint Oroszország), vagy akiket erre erővel kényszerítettek (mint a gyarmatok). „Igazi szembenállás kizárólag a latin-germánok és a világ minden más népe, *Európa és az emberiség között* van."*

A könyv megírásának apropóját a közelmúlt Európát, különösen Oroszországot megrázó eseményei adták, amelyek mind nemzeti, mind személyes szinten önismereti válsághoz vezettek:

> „A nagy háború, és különösen az azt követő »béke«, melyet máig kénytelenek vagyunk idézőjelek közt írni, megingatták a hitet a »civilizált« emberiségben, és sokak szemét felnyitották. Mi, oroszok, természetesen különleges helyzetben vagyunk. Tanúi voltunk, ahogy egy pillanat alatt összeomlott az, amit »orosz kultúrának« hívtunk. Sokakat megdöbbentett, milyen gyorsan és könnyedén zajlott le ez a folyamat, és sokan eltöprengtek e jelenség okain."**

* Nyikolaj Trubeckoj: *Európa és az emberiség.* In: *Dzsingisz kán hagyatéka.* Tempfli Péter és Bazsó Márton fordítása, Attraktor, 2011, 48. o.

** Uo. 5–6. o.

Trubeckoj szerint a latin-germán civilizáció „csupán közös történelemmel rendelkező népek szűk és meghatározott etnikai és etnográfiai csoportjának alkotása",* vagyis korántsem az az „egyetemes" civilizáció, aminek pedig hirdeti magát. Az egyetemesség hirdetése mögött valójában a terjeszkedés és a hegemónia cinikus hajszolása rejlik. Ennek fényében Trubeckoj azon kezd töprengeni, lehetséges-e egyáltalán bármi pozitívat látni az európai kultúra elsajátításában. A válasz határozottan nemleges. Ennek oka részben abban rejlik, hogy egy individualista, materialista és viszályoktól sújtott kultúráról van szó; létezik azonban egy mélyebb indok is, mégpedig az, hogy egy nép nem lehet egy másik nép kultúrájának részese anélkül, hogy a kettő antropológiailag is egyesülne, vagyis ténylegesen eggyé olvadna. (Akár a varégek, akik a 9. században megalapították az első orosz államot, hogy aztán feloldódjanak a szláv törzsekben.)

A gondolatot, miszerint a különböző típusú civilizációk között nem lehetséges érdemi interakció, Danyilevszkijtől már ismerjük. Ugyanakkor, habár régebbi kérdésekről van szó, azokat 1920-ban is ugyanolyan intenzitással vitatták, mint a szlavofilek és a nyugatosok korában, ráadásul egy olyan figura fogalmazta meg őket újra, akinek a neve évszázadokon keresztül szorosan összefonódott az orosz történelemmel: Nyikolaj Trubeckoj ugyanis herceg volt, az ország egyik legrégebbi és legnevesebb, a 14. századig visszakövethető nemesi családjának sarja, felmenői

* Uo. 46. o.

között ott találjuk a dekabrista felkelők egyikét, Szergej Trubeckojt. Ezek a körülmények különös súlyt kölcsönöznek gondolatainak a nemzeti identitást kereső orosz diaszpóra identitáskeresésében.

Azon népek problémája, amelyek ki voltak téve a latin-germán kultúra hatásának, nem más, mint hogy óhatatlanul magukévá kellett tenniük egy idegen pszichológiát és számos olyan értéket, amelyek nem a sajátjaik, sőt éppenséggel ellentétesek saját „nemzeti pszichológiájukkal". Az ilyen népeknek rövid idő leforgása alatt kellett átmenniük azon a fejlődésen, amelyet Európa fokozatosan, jóval lassabban valósított meg – ez a különbség aztán széles körű konfliktusokat és társadalmi feszültségeket generált. Mivel az európaizált népek nem tudnak lépést tartani a latin-germán népekkel, rá vannak kényszerülve, hogy történelmi ugrásokat hajtsanak végre. Trubeckoj szerint az ilyen bakugrások rendre szörnyű következményekkel járnak:

> „Minden egyes ugrás után elkerülhetetlenül a pangás időszaka következik (európai nézőpontból szemlélve), ekkor kell rendbe tenni a kultúrát, összeegyeztetve az ugrás által az élet adott területén elért eredményeket a kultúra többi elemével. A »pangás« idején, érthető módon, a nép ismét és még inkább lemarad. Az európai útra tért népek története a gyors fejlődés rövid szakaszainak és a pangás többé-kevésbé hosszú periódusainak állandó váltakozásaiból áll."*

* Uo. 41. o.

Trubeckoj pamfletje a később eurázsianizmusnak nevezett politikai-filozófiai mozgalom kezdőpontját jelentette. Az áttörést a következő év hozta el, amikor is megjelent az *Iszhod k Vosztoku* (*Kivonulás Keletre;* utalás a bibliai egyiptomi exodusra) című antológia. A négy szerző – Trubeckoj mellett a földrajztudós és közgazdász Pjotr Szavickij, az író és zenekritikus Pjotr Szuvcsinszkij és a teológus Georgij Florovszkij – nem igyekezett közös, összefüggő platformot létrehozni, inkább mindannyian a saját politikai és szakmai hátterük irányából fejtették ki elképzeléseiket. Értekezéseik ugyanakkor egy tőről fakadtak, ugyanis mind a négyükben rendkívül erősen munkált a katasztrófa érzete, azon katasztrófáé, amely a történelmi felfordulások után érte őket és hazájukat, és amely az előszó szerint olyan „meghatározó kulturális-történelmi fordulópontokhoz" hasonlítható, mint Nagy Sándor hódításai vagy a nagy népvándorlások korszaka.

A legtöbb orosz emigránstól eltérően az eurázsianisták elfogadták és befejezett történelmi ténynek tekintették a bolsevikok győzelmét – álláspontjuk szerint szemfényvesztés volna azt gondolni, hogy a bolsevizmus csupán valami átmeneti jelenség, amelyből hamarosan visszatérhetünk egy korábbi állapotba. Az orosz kultúra és az orosz állam túlélésének érdekében fontos megérteni tehát azokat a történelmi folyamatokat, amelyek ehhez az eseményhez vezettek.

Az eurázsianisták osztoztak a szlavofileknek az Oroszország kivételességére vonatkozó elképzelésében, és abban is egyetértettek velük, hogy a Nyugat

rossz hatással van az országukra. A választóvonal azonban számukra nem Oroszország és Európa között húzódott, hanem egyfelől Ázsia és Európa, másfelől pedig Eurázsia között. Az Óvilág tehát nem két, hanem három kontinensből állt, amelyek közül a harmadik és a legnagyobb, Eurázsia adott otthont az „orosz világnak"; Oroszország mellett ide tartozik még Ukrajna és Belarusz, illetve egyes megközelítések szerint Kazahsztán egy része.

Eurázsia hatalmas vidékei Kína nyugati határától egészen a Kárpátokig húzódnak, és tágas sztyeppei térségekből állnak össze, amelyeket hat, a térképen függőlegesen végigfutó folyórendszer tagol. Integratív földrajzi egységről, önálló kontinensről van szó tehát. Azzal, hogy a térség geográfiai adottságait politikai, történelmi, kulturális és éghajlattani elemzésekkel egészítették ki, az eurázsianisták állításuk szerint el tudtak különíteni egy speciális típusú civilizációt a kontinensen, egy olyan típust, amely egyaránt különbözik a nyugat-európai, illetve a tőle délre és délkeletre fekvő országoktól. Miként a téma egyik kutatója fogalmaz: „Az orosz történelem eurázsiai értelmezése elvezetett azon belátáshoz, miszerint Oroszország különálló földrajzi és kulturális-történelmi világot alkot, nem lehet a Keletre vagy a Nyugatra visszavezetni; az eurázsiai civilizációs közösség alapját képezi, amelyet nem csupán az ortodox hit, de a közös fejlődési hely is egyesít."*

* A „fejlődési hely" *(mesztorazvityije)* Pjotr Szavickij terminusa, egyúttal az orosz megfelelője az „élettér" *(Lebensraum)* fogalomnak, amelyet Friedrich Ratzel német geográfus vezetett be a köztudatba 1897-ben.

A szlavofilektől eltérően az eurázsiai eszme szószólói azt is hangsúlyozták, hogy az „orosz világ" nem csupán szlávnak tekintendő, hiszen éppúgy megtalálható benne a mongol, a török és a finnugor elem, illetve számos további olyan etnikum, akik történelmük során kapcsolatba léptek az eurázsiai térségben honos szláv népekkel. Trubeckoj szerint e folyamatok eredményeképpen fokozatosan felépült egy orosz állam, amelynek „nemzeti szubsztrátuma csak az e területet benépesítő népek összessége lehet, amelyet különleges sok nemzetiségű nemzetnek tekinthetünk, s amelynek mint olyannak megvan a maga nacionalizmusa".* Az oroszok se nem európaiak, sem pedig ázsiaiak; sokkal inkább az „orosz világ" népeihez állnak közel, mint az olyan nyugati szlávokhoz, mint például a csehek vagy a lengyelek (akik ráadásul nem is ortodoxok). „Oroszország nem egyetlen nemzet, hanem egy egész világ", írja Georgij Fedotov, az eurázsianista gondolkodókhoz közel álló filozófus. Ha létezik civilizáció, amelyet joggal hívhatunk „Középső Királyságnak", akkor az Eurázsia; a civilizációk és kultúrák közötti híd, amelyen mindkét irányban jelentős a forgalom – a Selyemút ékes példája a kontinens történelmi jelentőségének.

Eurázsia különlegességét az alkotja, hogy mindenkor választhatott az alternatívák közül, és a

* Nyikolaj Trubeckoj: *Az összeurázsiai nacionalizmus.* In: *Dzsingisz kán hagyatéka.* Galambos Csaba fordítása, Attraktor, 2011, 126. o.

történelem során mindig is különböző források hatottak rá. Az eurázsianisták megközelítésének újszerűségét az ázsiai elem hangsúlyozása jelentette az orosz állam létrejöttében. Oroszország jelentős területeit kétszáznegyven éven át (1240–1480) a mongol törzsek alkotta Aranyhorda tartotta az ellenőrzése alatt. Az orosz történelem ezen időszakát általában „mongol igaként" emlegetik, és majdnem egyöntetűen negatívan szólnak róla. Az eurázsianisták azonban úgy vélték, Oroszország valójában szerencsésnek bizonyult, hogy éppen egy olyan időszakban jutott a mongolok kezére, amikor az orosz fejedelemségek a belső viszályok miatt már összeomlóban voltak.

A mongol kánok erőteljes hatást gyakoroltak a gazdaságra, a társadalmi életre és az emberek mentalitására, ugyanakkor toleránsak voltak az idegen kultúrákkal és azok vallásával szemben. A hivatalos orosz történetírás szerint az orosz államot a kijevi fejedelmek alapították – Trubeckoj szerint az elismerés valójában a moszkvai fejedelmeket illeti, akik azután, hogy elűzték a mongol hódítókat, átvették az irányítást a vidék felett. Ők „gyűjtötték egybe az orosz földeket". Moszkva, majd később a keleti térségek, többek közt Kazany, Asztrahany és Szibéria felszabadítása után az Aranyhorda hatalmas birodalma immár egy új, ortodox állam formájában éledt újjá – ez volt Moszkóvia. A mongolok hódító háborúival ellentétben ezt az államot békésen alapították, amit az eurázsianisták szerint a benne részt vevő népek közti spirituális kapcsolat tett lehetővé.

Ezt a spirituális kapcsolatot az egyház testesítette meg. Az eurázsianisták szerint az orosz kultúra mindig is bensőséges viszonyt ápolt az ortodox egyházzal. A szlavofilekhez hasonlóan ők is *szobornoszty*ról, vagyis a hitben való lelki közösségről, valamint a világi dolgok és értékek egyháznak történő alávetettségéről beszéltek. Tehát a „kivonulás Keletre", amit az eurázsianisták megjósoltak és támogattak, nem csupán geopolitikai tényezőkön, de legalább annyira az isteni Gondviselésen is alapult.

A *szobornoszty* fogalma alapvető jelentőséggel bírt az eurázsianisták számára, akik egy másik szót, a *szimfóniát* is használták ugyanerre a jelenségre. A bizánci gyökerű „szimfónia" kifejezés eredeti jelentése harmónia, összhang, ami ebben az összefüggésben az egyház és az állam ideális viszonyára utal. Az eurázsianisták számára az állam/társadalom és az egyén, továbbá maguk az egyének közti kapcsolatok maguk is „szimfonikusak". Az egyén csak az egészhez való viszonyában válhat igazi személlyé. Ez ugyanúgy igaz a családra, mint akár egész népekre – minden olyan egységre tehát, amelyek „kollektív személyiséget" alkotnak. Az orosz nép természetéből adódóan „szimfonikus". A személyiségnek ez az elmélete szöges ellentétben áll a nyugatival, amely az eurázsianisták szerint az egyént „önmagának elegendő szociális atomnak" tekinti.

Az eurázsianisták szerint a nyugati individualizmus azért elfogadhatatlan, mert versengéshez, és ezen keresztül a társadalom és az állam meggyengüléséhez vezet. Az egyéni szabadságot nem lehet a közösség

kárára gyakorolni. A „közös szimfonikus személyiségnek" való alávetettség alkotja annak előfeltételét, hogy a közösség egyáltalán működhessen. Ennek köszönhetően az egyéni és a közösségi (illetve társadalmi és állami) érdekek egybeesnek. Ugyanezt az elképzelést már az 1890-es években kifejtette Vlagyimir Szolovjov: „A társadalom egy megnagyobbodott és kiterjedt személy, a személy pedig egy összepréselt és koncentrált társadalom." A szimfonikus személyiség fejlődése az egyházban találja meg legfelsőbb kifejeződését.

Az eurázsianisták ideális állama nyíltan ideokratikus volt, vagyis eszméken alapult. Az állam „vezérlő eszméjének" hordozója az ortodox egyház, amelyben kifejeződnek az Oroszországot a történelem során meghatározó spirituális értékek. Dosztojevszkij szavai juthatnak az eszünkbe: „Oroszország értelme az ortodoxiában rejlik." Az ideális ideokráciában az állam és az egyház szimfonikus összhangban léteznek egymással, a hatóságok pedig organikus, szimfonikus viszonyt ápolnak a néppel. Az állam vezető osztálya a népelitből áll, vagyis automatikusan visszatükrözi a nép saját ideáljait. (Itt gondolhatunk a *narodnoszty* koncepciójára Uvarov hármasából.) Az ideokratikus állam alapvetően különbözik a demokratikus berendezkedéstől. Az utóbbi politikai versengés és szabad választások útján jön létre, emiatt azonban híján van a valódi meggyőződésnek, és csupán az aktuális választás eredménye tükröződik benne. A demokratikus állam valójában nem is kormányoz, és igyekszik nem beavatkozni az emberek életébe, míg az ideokratikus állam ezzel szemben erőteljes ideológiai meggyőződéssel bír, és emiatt aktívan szervezi és ellenőrzi az emberek életét.

Az uralkodó osztály a nép soraiból kiemelkedő elit. Ebből a körülményből származik legitimációja és, amennyiben szükséges, a jogosultsága arra, hogy adott esetben a nép ellen lépjen fel, amely túlságosan könnyen hajlamos átadni magát a spontán és destruktív cselekedeteknek. Ez az elit nem ismeri el a tiltakozás és a politikai ellenzék semmiféle formáját. Annak érdekében, hogy garantálva legyen a káderek ideológiai makulátlansága, sziklaszilárd fegyelemre van szükség. „A népakarat organikusan nyeri el kifejezését, és erős emberekben, egy erős és egységes kisebbségben ölt testet. [...] A »vezető« kisebbség organikus és visszafordíthatatlan módon fejezi ki a nép valódi, noha tudatalatti akaratát, megjeleníti és megvalósítja azt, felismerhető formát kölcsönözve neki."

Más szóval az eurázsianisták ideokratikus állama strukturálisan nem csupán a cárista Oroszországra, de arra az államra is emlékeztetett, amellyel szemben hadat akart viselni – a bolsevik elit által vezetett szovjet kommunista államra, amelynek „vezérlő eszméjét" fanatikus meggyőződéssel, és ha szükség volt rá, fizikai erővel verték a lakosságba. Az eurázsianisták maguk is tisztában voltak ezzel a párhuzammal, és nem is igyekeztek azt elleplezni. A hasonlóságok magyarázatához megkülönböztették egymástól a kommunizmust és a bolsevizmust. Amíg a kommunizmus ateista, nyugati és elfajzott jelenség volt, addig a bolsevik állam – miután visszaszerezte a polgárháború

kezdetekor elveszített területeket – a régi orosz birodalom folytatásaként tűnt fel. A bolsevikok csupán addig jelentettek veszélyt, amíg kommunisták voltak. Amikor az 1920-as évek második felében Sztálin a nemzetközi identitás kárára immár a bolsevizmus nemzeti gyökereit hangsúlyozta, néhány baloldali eurázsianista is kifejezte a támogatását, és feladta a szovjet rezsim megdöntésére vonatkozó elképzeléseit. A remény azonban, miszerint hatással lehetnek a Szovjetunió fejlődésének irányára, hamarosan hamvába halt: az eurázsianista mozgalmat megszállta a szovjet titkosrendőrség, amely ettől kezdve a saját céljaira használta a mozgalom politikailag naiv tagjait.

Nyikolaj Trubeckoj mindenekelőtt tudós volt, és néhány kollégájához, többek közt Szavickijhez képest kevéssé foglalkoztatta az eurázsianista eszmék gyakorlati megvalósítása. Ennek egyaránt voltak ideológiai és szakmai okai. Az 1920-as évek vége felé Trubeckoj megtagadta az eurázsianistákkal való kapcsolatát, minthogy ekkor már kevéssé vette komolyan annak meghatározó szereplőit. Kijelentette, hogy „utóbb rendkívül rossz érzésekkel töltenek el az eurázsianizmusra, illetve mindenekelőtt a saját, témával kapcsolatos írásaimra olyannyira jellemző átfogó és elhamarkodott általánosítások". Sajnálta az európai kultúra elleni kirohanásait, és meg volt róla győződve, hogy a Szovjetunió korántsem testesíti meg azt az ideális társadalmat, amelynek néhány eurázsianista szeretné látni. „Kiváló diagnózisokat állítottunk fel, elfogadható próféták voltunk, de gyatra ideológusnak bizonyultunk – írta. – Előre láttuk az

új eurázsiai kultúra megjelenését. Ez a kultúra immár valóban létezik, csakhogy színtiszta rémálommá vált, amely mérhetetlen riadtsággal tölt el bennünket, mégpedig azért, mert olyan megvetéssel viseltetik az európai kultúra hagyományai iránt."

Ehhez az ideológiai önvizsgálathoz kapcsolódik a felismerés, miszerint az eurázsianizmus akadályozta meg Trubeckojt abban, hogy felismerje saját igazi tehetségét, és „azzá váljon, aki lehetett volna". Ebben azonban minden jel szerint tévedett: élete hátralévő tíz évében nagyon is sikerült „azzá válnia, aki lehetett volna", ugyanis a világ egyik vezető nyelvésze lett belőle: Roman Jakobsonnal együtt Trubeckoj fektette le a strukturális lingvisztika, illetve az irodalmi strukturalizmus alapjait.

Trubeckoj szakítása az eurázsianistákkal lényegében a mozgalom végét jelentette, még ha névleg a második világháború végéig fennmaradt is. Az eurázsianista ideológia problémáira ellenfelei éppúgy felhívták a figyelmet, mint egykori szimpatizánsai. Miként is rendelkezhetne az ortodox hit ilyen különleges státusszal egy kifejezetten többnemzetiségű államban, amelyben a keresztények mellett muszlimok, buddhisták és még számos más vallási irányzat hívei is megtalálhatóak? Nem lehetséges, hogy az „ideokratikus állam", amelyet egyetlen „vezérlő eszme" irányít, valójában a szovjet pártállam és az annak vezető ideológiájaként szolgáló marxizmus–leninizmus közvetlen kifejeződése? És nem lehet, hogy az állam alávetése ennek az eszmének – az ortodox hitnek – magának a vallásnak a megszűnéséhez vezet,

minthogy az ettől kezdve nem lesz több az eurázsiai birodalmi politika puszta eszközénél?

Nyikolaj Bergyajev számára, aki kezdetben rokonszenvezett a mozgalommal, ám idővel fokozatosan eltávolodott attól, az eurázsianizmus kétségkívül rendelkezett egy jelentős pozitívummal: ez volt ugyanis az első komolyan vehető filozófiai eszme, amely 1917 után jelent meg a színen. De vajon milyen jelentőséggel bírt? A mozgalom valójában még a legaktívabbnak tekinthető időszakában – az 1920-as években – sem nagyon érdekelt másokat az orosz értelmiségi diaszpóra egy kicsiny, noha kétségkívül erőteljesen elkötelezett csoportján kívül. Írásaik a Szovjetunióban tiltólistán voltak, így aztán a hazájukban lényegében semmiféle hatást nem fejtettek ki.

1985-ben Mihail Gorbacsovot tették meg a Szovjetunió Kommunista Pártja főtitkárává. Megválasztása az 1922-ben megalakult állam, vagyis a Szovjetunió végének kezdetét jelentette. Gorbacsov vezetése alatt az óvatos kezdeteket követően hamarosan egy ideológiai hógolyó indult növekedésnek, amely a marxista dogmák lazítása, továbbá az Európával és az európai értékekkel való megbékélés irányába tartott. „Európaiak vagyunk", jelentette ki Gorbacsov 1988-ban, ugyanabban az esztendőben, amikor Oroszország a nemzet kereszténnyé válásának ezeréves évfordulóját ünnepelte; a Szovjetunió korábbi vezetői részéről elképzelhetetlen lett volna egy ilyen jubileum. „A Régi Oroszországot a kereszténység kapcsolta össze Európával – folytatta. – Oroszország

történelme Európa nagy történetének organikus részét alkotja."

Az Európához fűződő viszony feszültségmentesebbé tételének érdekében Gorbacsov „közös európai otthonról" beszélt, ahol a két politikai rendszer, a kapitalista és a szocialista békésen és egy fedél alatt megférhetnek egymás mellett. A Szovjetunió és a Nyugat közti ideológiai különbségeknek nem kell feltétlenül nyílt konfrontációhoz vezetniük, különösen úgy nem, hogy Gorbacsov hozzálátott a szovjet rendszer megreformálásához. Az ország jelentős lépéseket tett a liberális irányba, elsősorban a kultúra és a tömegmédia terén. A cenzúrát eltörölték, a korábban betiltott irodalom kiadhatóvá vált, az újságok és a televízió pedig olyan tartalmakat is közzétehettek, amelyek kétségbe vonták a régi dogmákat. A reformokat a *peresztrojka* (szó szerint: újjáépítés) és a *glasznoszty* (nyitottság, átláthatóság) szlogenjei mellett vezették be – az utóbbit egy korábbi reformkorból, II. Sándor idejéből kölcsönözték.

A gazdaság és a politika területén már jóval lassabbnak bizonyultak a reformok, noha a legtöbb szovjet közgazdász (és néhány politikus számára is) nyilvánvaló volt, hogy a rendszer valóban rászorul az alapoktól történő megújításra: a szovjet gazdaság ugyanis már hosszú ideje hanyatlott, technológia és tudományos téren pedig jócskán elmaradt a kapitalista országok teljesítménye mögött.

Különböző gazdasági modellek jöttek szóba, kezdve az 1920-as évek Új Gazdaságpolitikájától (NEP) a „harmadik utas kapitalizmus" jugoszláv és skandináv

variánsáig, ám ezek a viták nem vezettek egyértelmű eredményekre. Egyfelől ott volt a rendszer tehetetlenségi ereje, másfelől befolyásos körökben továbbra is kitartott a meggyőződés, miszerint a kommunizmus felsőbbrendű ahhoz a társadalmi berendezkedéshez képest, amely a marxizmus tanításai szerint immár végérvényesen a múlthoz tartozik. Ugyanakkor mégis valami másban rejlett az elsődleges oka annak, hogy lényegében semmi nem történt: a gazdasági rendszer radikális megújítása nyilvánvaló fenyegetést jelentett volna az egypártrendszerre, vagyis a Kommunista Párt hatalmára és az elit előjogaira.

Mindez ismerős lehet az orosz történelemből: ha az állam alapjai kerülnek veszélybe, azonnal visszavonulót kell fújni. Ugyanez volt a helyzet Nagy Katalin idején, és ugyanez történt II. Miklóssal, aki azzal, hogy nem volt hajlandó megreformálni az orosz társadalmat, előkészítette a cári birodalom bukását. Hasonlóképpen a szovjet hatóságok döntésképtelensége is néhány éven belül elvezetett a rendszer szétesésséhez. Amikor 1991 decemberében a Szovjetunió ténylegesen is megszűnt, az Oroszország és a Nyugat, vagyis a szocializmus és a kapitalizmus közti ellentét is szertefoszlott. Az ország rátért a kapitalista útra, ami automatikusan magával hozta a Nyugattal, illetve a nyugati értékekkel való megbékélést. A politikai diktatúra, a szabadsághiány és a tervgazdaság évtizedei után az országnak mindent a semmiből kellett újrakezdenie. A helyzet erőteljesen emlékeztetett a 18. század kezdeteire és Nagy Péter reformjaira.

A Szovjetunió összeomlása a birodalom területének még az 1917-ben bekövetkezettnél is drámaibb zsugorodásával járt együtt. Nem csupán a kelet-európai vazallusállamok szakadtak el az országtól, de a szovjet köztársaságok is önálló állammá lettek. Ezek közül a legnagyobb, az Orosz Föderáció vált a Szovjetunió örökösévé. Akárcsak a cári birodalom összeomlásakor, az orosz értelmiség a Szovjetunió megszűnését követően is óriási szükségét érezte a történelmi folyamatok alaposabb felülvizsgálatának és megértésének.

A szovjet állam eltűnéséből fakadó geopolitikai változások lehetővé tették az úgynevezett „weimari Oroszország" megjelenését, egy olyan országét, amely nem rendelkezik markáns ideológiai alapokkal: a kommunista projekt kifulladt, a marxizmus–leninizmus pedig már régen elvesztette vonzerejét a lakosság szemében. Vajon milyen új gondolati áramlat képes betölteni az új, posztszovjet társadalomban keletkezett űrt?

A kommunizmus bukását követő első években az „ideológiamentesség" vált az egyik vezető szlogenné. A kifejezést idézőjelek között kell használnunk, az új vezetők ugyanis valójában egy új ideológia, nevezetesen a liberalizmus felé mozdították el az országot, amelyről azt hirdették, hogy egyedüliként nyújt megoldást Oroszország gazdasági, szellemi és politikai válságára. Az ideológiai irányt tehát a nyugatosok, liberális gondolkodók és közgazdászok diktálták – lényegében elkerülhetetlennek tűnt Oroszország „európaizálódása". Tekintve, hogy a szovjet időszakban a

liberális eszmék nem jelenhettek meg a nyilvánosság előtt, figyelemre méltó, hogy ebben a megváltozott környezetben milyen hamar teret tudtak nyerni.

A korszak legjelentősebb ideológusa a közgazdász Jegor Gajdar volt, aki Borisz Jelcin elnökségének első évében több fontos kormányzati posztot is betöltött, többek közt pénzügyminiszter és miniszterelnök-helyettes volt. Gajdar és a kollégái a klasszikus közgazdaságtan és a politikai liberalizmus hívei voltak, és erőteljesen szemben álltak az állammal, nem utolsósorban a történelmi orosz/szovjet állammal, amely számukra Oroszország ázsiai oldalát testesítette meg. Ha Oroszország a fejlődés útjára kíván lépni, akkor az egyedüli életképes alternatívát a Nyugathoz való közeledés és a nyugati gazdasági-politikai modell, vagyis a piacgazdaság és a parlamentarizmus átvétele jelenti. Gajdar szerint az orosz államnak meg kell változtatnia „társadalmi, gazdasági, sőt egész történelmi orientációját, és nyugati típusú köztársasággá kell válnia".

De bármennyire is kívánatosnak tűnt Oroszország „nyugati típusú" köztársasággá való átalakulása, a projekt előtt leküzdhetetlennek tűnő akadályok magasodtak. „Hogyan válhatnánk európaivá három ötéves terven keresztül?" – tette fel a kérdést egy fiatal újságíró. – Hogyan járhatnánk be ilyen rövid idő alatt azt az utat, amelynek megtétele Európának ötszáz évébe került? A válasz nyilvánvaló: sehogy. Amennyiben a liberális tudat nem tudott gyökeret verni a 19. században, úgy miért gondoljuk, hogy most majd képes lehet? Márpedig ha nincs liberális tudat, hogyan is volnának lehetségesek a liberális intézmények?"

A fiatalembernek igaza volt. A korábbi történelmi korszakokban a nyugatos szemlélet nem sok támogatásra talált a szélesebb néprétegek körében, de még a politikai elit berkeiben sem. Ennek számos történelmi magyarázata lehetséges, amelyek közül a legfontosabb az orosz középosztály majdhogynem teljes hiánya. A probléma további oka, hogy a nyugatosok nem túlságosan érdeklődtek – vagy egyenesen megvetéssel viseltettek – azon kérdések iránt, amelyek a társadalom nem liberális erői, illetve általában az orosz nép többsége számára meghatározóak voltak: ezek közé tartozott Oroszország és az oroszok nemzeti önazonosságának kérdése is. Alekszandr Herzen már százötven évvel korábban figyelmeztetett erre a mulasztásra: amíg a nyugatosok fittyet hánynak ezekre az ügyekre, addig óhatatlanul el lesznek szigetelve az orosz néptől.

Úgyhogy nem telt bele sok idő, és a nyugatosok, ahogyan az már a 19. században is történt, ezúttal is szembe kerültek azokkal az erőkkel, amelyek Oroszország történelmi identitását hangsúlyozták, és elutasították az „áldásos" nyugati civilizációba helyezett vakbuzgó hitet. Az orosz liberálisokkal szembeni felzúdulás meglehetősen agresszívnek bizonyult. A vita egyik visszafogottabb résztvevője Alekszandr Szolzsenyicin volt, aki a *Hogyan mentsük meg Oroszországot?* című művében vázolta a posztszovjet orosz társadalommal kapcsolatos vízióját.

Szolzsenyicin Oroszország jövőjéről alkotott elképzelése egyszerre tekinthető mérsékeltnek és

konstruktívnak. Álláspontja szerint a borzalmasra sikeredett kommunista kísérlet után nem lehetséges a nyugati típusú demokrácia közvetlen bevezetése, minthogy a lakosság egyszerűen nem áll rá készen; többek közt azért nem, mert a civil társadalom, amelyen ez a fajta demokrácia alapul, Oroszországban nem létezik. Szolzsenyicin szerint a történelem megtanított rá, hogy ha túlságosan elhamarkodottan akarjuk bevezetni a politikai szabadságot egy olyan országban, amely még nem érett meg rá, az óhatatlanul katasztrófához vezet – ez történt Franciaországban 1789-ben és Oroszországban az 1917-es februári forradalmat követően. A nyugati demokrácia ráadásul lényegi gyengeségekkel is küzd. John Stuart Millre és Alexis de Tocqueville-re hivatkozva Szolzsenyicin úgy véli, hogy a demokrácia magában hordozza annak veszélyét, hogy a középszerűség győzelmévé, „a többség zsarnokságává" válik. Ezzel együtt Szolzsenyicin egyetért azzal, hogy Oroszországnak demokráciává kell válnia, ám annak a nyugatitól egy eltérő típusát kell megvalósítania. Szolzsenyicin közvetlen választásokat javasol, amelyeknek egyelőre helyi szinten kell megvalósulniuk, és amelyek majd később, amikor a civil társadalom már kellőképpen megerősödött, lesznek alkalmazhatóak a magasabb adminisztratív szinteken is.

Szolzsenyicin pamfletje a szerzőt övező tisztelet ellenére sem gyakorolt számottevő hatást a közvéleményre – amennyiben egyáltalán tudomást vettek róla, úgy jellemzően erős kritikával illették. A liberálisok azzal vádolták, hogy nem eléggé demokratikus,

a politikai elitet pedig megriasztotta az elképzelés, hogy Oroszországnak az „orosz" köztársaságokon, vagyis Oroszországon, Belaruszon és Ukrajnán kívül az összes többi szabadságát biztosítani kellene. Szolzsenyicin azon gondolata, miszerint az egyházat is meg kell szabadítani „az állam igájától", szintúgy kevés elfogadásra talált. A független köztársaságok koncepciója mindenesetre egy évvel később – akár akarták a hatóságok, akár nem – valóban megvalósult, az egyház önállóságára vonatkozó kívánalom azonban beváltatlan maradt, minthogy az egész egyszerűen ellentétes volt az „orosz eszmével", vagyis egyház és állam „szimfonikus" egységének gondolatával.

Ezekben az esztendőkben a liberális eszmék dominanciájával szembeni ellenállás ideológiai és elméleti síkon zajlott, ugyanakkor nagyon is kézzelfogható eredményekkel járt. 1993 októberében a Legfelsőbb Tanács, amelynek tagjai erőteljesen kritikusak voltak Gajdar reformjaival szemben, megkísérelték megbuktatni Jelcin elnököt, aki szerintük visszaélt az alkotmányban rögzített jogaival. A felkelést leverték, ugyanakkor a két hónappal későbbi parlamenti választásokon a Nyugat-ellenesek erőre kaptak, és így a liberálisok és a hazafiak, a nyugatosok és a szlavofilek közti erőviszonyok megfordultak. Annak érdekében, hogy hatalomban maradhasson, Jelcin rákényszerült, hogy politikáját a megváltozott közhangulathoz igazítsa: többek közt feltámasztotta az 1991-ben az Orosz Föderáció, Ukrajna és Belarusz tagságával létrejött Független Államok Közösségét (FÁK), és számos további, a hazafias irányvonalat

erősítő intézkedést hozott. Ezek egyikeként újjáépítették a még 1931-ben felrobbantott moszkvai Megváltó Krisztus-székesegyházat, amelynek helyén a Hruscsov-érában egy hatalmas úszómedence állt.

„Civilizált demokráciának ebben az országban soha nem volt esélye", jelentette ki Lilija Sevcova, meghatározó liberális politológus a Szovjetunió összeomlása előtt egy évvel; az állítás a későbbiekben is érvényesnek bizonyult. A nyugatos periódus kevesebb mint három évig tartott, az új Oroszország 1991-es születésétől az 1993-as országgyűlési választásokig. Ezzel együtt mégiscsak különleges időszakról beszélhetünk, hiszen a liberális, nyugatos szemlélet ezekben az években történetesen egybeesett a hivatalos állami álláspontal.

A liberálisok nem voltak egyedül a Szovjetunió kései éveiben keletkezett ideológiai vákuum betöltésére irányuló szándékaikban, ugyanis a nacionalisták különböző csoportjaiban komoly kihívókra akadtak. Ezek közül kezdetben az 1979-ben alapított Pamjaty (Emlékezet) mozgalom volt a legmarkánsabb; a Pamjaty eredetileg a történelmi emlékművek megóvásának legitim célját tűzte ki maga elé, hogy aztán a *peresztrojka* idején kriptofasiszta és nyíltan antiszemita szervezetté alakuljon át, amelynek tagjai a „feketeszázasokra", egy extrém, a cári korszakban az ország zsidósága ellen véres pogromokat indító nacionalista csoportra emlékeztető uniformist kezdtek hordani.

A Pamjaty nem a semmiből született meg. Az 1960-as évek végén számos olyan könyv és irodalmi lap jelent meg, amelyek hasábjain a szlavofilek nyelvhasználatát idézve magasztalták az orosz nemzeti eszméket. Az orosz vidékről nosztalgikus sóvárgással szóltak, és óvatos kritikát fogalmaztak meg a kollektivizmusnak a paraszti kultúrára gyakorolt káros hatásaival szemben. Ugyanebben a szellemben bírálták a városok és utcák forradalmárok és más „progresszívek" után történő átnevezésének rossz szokását. A regényíró Vlagyimir Szolouhin, az újonnan kibontakozó orosz hazafias mozgalom egyik legmeghatározóbb képviselője például úgy vélte, minden történelmi megnevezést vissza kell állítani, mégpedig lehetőleg minél hamarabb. Más írókkal karöltve Szolouhin odáig ment, hogy még a templomok 1920-as években kezdődő, majd Hruscsov idején is folytatódó széles körű lerombolását is bírálta.

A nemzeti, újhazafias ideológia központja a Kommunista Párt ifjúsági szekciójához, a Komszomolhoz köthető *Molodája Gvargyija (Ifjú gárda)* nevezetű irodalmi lap volt. E körül gyűltek össze azok, akik nyíltan támogatták a szlavofilek elképzeléseit a Nyugattal, valamint Oroszország egyediségével kapcsolatban: „A szent kulcsot Oroszország szívében lelhetjük meg, ott találjuk ugyanis a forrást, amelynek nyomán észrevétlenül, de azonnal és kristályos tisztasággal szárba szöknek az eszmék és az érzelmek, amelyekre olyannyira szükség van a 20. században, amikor is a Nyugatot önnön élettelensége, saját határokat nem ismerő gyűlölete, kispolgári racionalizmusa, tömegkultúrája, a bérsajtó által alakított, immorális közvéleményének terrorja fojtogatja." A 19. századi

visszhang nyilvánvaló; a szöveget akár az Akszakov fivérek egyike, vagy ha már itt tartunk, Dosztojevszkij is írhatta volna. További hasonlóság figyelhető meg abban, hogy az érvelés, mint egykor, komoly ellenállásba ütközött az ország liberális táborának részéről, amely az 1960-as években a *Novij Mir* nevű lap körül csoportosult. A vita éveken át tartott, mindenesetre az, hogy egyáltalán sor kerülhetett rá, önmagában véve tanúsítja, hogy új szelek fújtak.

A Pamjaty volt az első olyan politikai mozgalom a Szovjetunióban, amely a Kommunista Párton kívül jött létre, és az 1987 májusában megtartott demonstrációja a Vörös téren szintúgy az első olyan tüntetés volt a szovjet történelemben, amelyet nem tiltottak be a hatóságok. Több jel mutat rá, hogy a Pamjaty a Kommunista Párt és a KGB nacionalista frakcióinak támogatását élvezte, amely utóbbi a csoportba való beszivárgással igyekezett ellenőrzést szerezni felette. A társadalmi dinamika azonban úgy alakult, hogy a KGB hamarosan elveszítette ellenőrzését a szervezet felett, ami után további, még radikálisabb mozgalmak alakultak. „Lényegében a KGB tette lehetővé az orosz fasizmus létrejöttét", írja Alekszandr Jakovlev, a *peresztrojka* vezető ideológusa.

A nyugatosokkal az ideológiai arénában küzdő nacionalista mozgalmak közül hamarosan az eurázsianizmus bizonyult a legerősebbnek. Az Orosz Föderáció jelentősen kisebb volt a tizenöt köztársaságot összefogó Szovjetuniónál, de ezzel együtt még mindig a sajátjának tudhatta annak az eurázsiai

földterületnek a tetemes részét, amelyet az irányzat gondolkodói még az 1920-as években kijelöltek. Az irodalomtudományban „alvó klasszikusoknak" nevezik azokat a könyveket, amelyeket szerzőjük életében nem nagyon forgattak, ámde a jövő nemzedékei számára már fontosnak bizonyultak. Művek, amelyek feledésbe merültek, hogy aztán újra felfedezzék őket. Az eurázsianizmus is efféle alvó klasszikusnak bizonyult, amelynek ébredése éppolyan váratlanul következett be, mint amilyen mély volt fél évszázados álma.

Más nacionalista eszmékhez hasonlóan az eurázsianizmusnak is megvoltak a maga támogatói – még a *peresztrojka* előtt – a politikai elit és a titkosszolgálatok tagjai között, az ideológia mindenesetre csak Gorbacsov elnökségének idején vált szélesebb körben elterjedtté a társadalom vezető rétegeiben, többek közt a Kommunista Párt nemzetközi részlegében, a vezérkarban, a külügyminisztériumban és a Tudományos Akadémia berkeiben.

A klasszikus eurázsiai ideológia rehabilitálása és népszerűsítése Lev Gumiljov (1912–1992) történésznek és antropológusnak volt köszönhető, akinek a családneve éppolyan jól csengett az orosz irodalomtörténet összefüggésében, mint annak idején Trubeckoj hercegé az orosz arisztokrácia múltjának tekintetében; szülei az orosz kultúra ezüstkorának két legjelentősebb költője, Nyikolaj Gumiljov és Anna Ahmatova – nem mellesleg mindketten szovjet mártírok – voltak. Ahmatova nem közölhette a verseit, és egészen 1966-ban bekövetkezett haláláig

„belső emigrációba" kényszerült, Nyikolaj Gumiljovot pedig még 1921-ben végezték ki a bolsevikok, miután alaptalanul megvádolták egy monarchista összeesküvésben való részvétellel. Lev Gumiljovot négyszer tartóztatták le, és összesen tizenkét évet töltött munkatáborokban.

Gumiljov, az ázsiai sztyeppei népek történetének szakértője egészen a *peresztrojká*ig nem adathatta ki a könyveit – részben családi háttere, de még inkább ellentmondásos történelmi elméletei miatt –, akkor azonban befolyásos támogatóra lelt Anatolij Lukjanov, a Kommunista Párt és a Legfelsőbb Szovjet Központi Bizottsága elnökének személyében. Lukjanov nagy tisztelője volt Anna Ahmatovának, és álnéven maga is szerzett költeményeket. Segített Gumiljovnak megvédeni provokatív doktori disszertációját, és intézkedett róla, hogy *Etnogenezis és a Föld bioszférája* (a doktori értekezésének továbbírt változata), illetve *A Régi Rusz és a Nagy Sztyeppe* című művei 1989-ben nem kevesebb mint 50 000 példányban megjelenhessenek.

Az *etnogenezis* fogalma a nép (ethnosz) születésének folyamatát jelöli. Gumiljov szerint egy nép életerejét a világűrből érkező erők, egyfajta kozmikus energia határozza meg, amelynek a biomasszára gyakorolt hatása következtében az idővel nemzetté vagy ethnosszá alakul. Ezt a történelmi szakaszt az ethnosz kivételes gazdasági és katonai tevékenysége jellemzi; területeket hódít, államokat alapít és leuralja földrajzi régióját, továbbá tudományos, technológiai és másféle áttöréseket ér el.

A népek életében ez a pillanat azzal jellemezhető, amit Gumiljov *passzionarnosztynak* nevez; a nehezen lefordítható kifejezés a kivételes erőfeszítésekre és áldozatokra való öntudatlan hajlandóságot jelenti, amelyet a biokémiai energia bősége tesz lehetővé. A szó a latin *passio* – szenvedés – szóból származik, és nyilvánvalóan Krisztus passiójára is utal. Ez a képesség egyszerre megjelenhet az ethnoszban és az egyénben, illetve egyének egy csoportjában. Efféle történelmi szereplő volt többek közt Hannibál, Nagy Sándor, Napóleon és Jeanne d'Arc. Az ilyen egyéneket egyaránt egy meghatározott cél fanatikus hajszolása és olyasféle kitartó koncentráció és passzionaritás jellemzi, ami egybeesik az egyén passzionaritásával.

Gumiljov világűrbe tett kalandozása, amely jól tükrözi az oroszok ezotéria iránti vonzalmát, azonnal magára vonta a komoly tudósok kritikáját: áltudományos sarlatánnak és fantasztának bélyegezték, akinek a művei nem a tudomány, hanem a fikció területére valók. A bírálat ellenére Gumiljov óriási hatást gyakorolt olvasóira. Ennek egyik magyarázata abban keresendő, hogy számottevő igény mutatkozott az alternatív történelemmagyarázó modellekre, és Gumiljov elképzelései képesek voltak kitölteni ezt a posztmarxista ideológiai vákuumot; a másik oka pedig az volt, hogy az etnogenezis elméletét az orosz történelemre is alkalmazta.

Trubeckoj és Szavickij nyomdokain haladva Gumiljov úgy vélte, hogy Belső-Ázsia, Eurázsia kivételesen jó példát szolgáltat az ethnosz megjelenésére,

vagyis az etnogenezisre. Kétezer év leforgása alatt a hatalmas területet először az ázsiai törzsek – Attila hunjai, Dzsingisz kán mongoljai, majd Timur Lenk türk népei – hajtották uralmuk alá, később pedig megérkeztek az orosz cárok, akik visszaszorították ezeket a törzseket, és sikeresen kiterjesztették az orosz területeket keleti irányba. Gumiljov szerint bizonyos körülmények között két vagy több földrajzilag egymáshoz közel álló ethnosz olykor egyfajta „szuperethnoszban" egyesülhet. Ennek példáját látjuk a „nagyorosz szuperethnoszban", amely a 15. század végén alakult ki az orosz, belarusz, ukrán és türk-mongol népekből, amelyek fokozatosan az Orosz Birodalom részeivé váltak. Gumiljov szerint az oroszok tehát nem az európai kultúrából, hanem az ázsiai sztyeppék népeitől eredeztethetőek. Ebben a gondolatmenetben világosan fellelhetjük Trubeckoj azon elképzelésének nyomait, miszerint a mongolok a szokásos értelmezéstől eltérően pozitív hatást gyakoroltak az orosz történelemre.

Gumiljov szerint az ethnoszok átlagos élettartama 1200 év, ami azt jelenti, hogy a nagyorosz szuperethnosz, amely tehát még mindig csak körülbelül 500 éves, nagyjából történelmi pályafutása derekán jár. A germán-latin civilizáció szintúgy egy szuperethnoszt testesít meg, és a széles körben elterjedt meggyőződéssel ellentétben nem áll különböző népekből. Ez a szuperethnosz azonban már történelmi élettartama határáig jutott, és csak azáltal volna megmenthető, ha beleoltanák egy fiatalabb ethnosz – például a nagyorosz – energiájával. Ebben

a konstrukcióban Danyilevszkij civilizációtípusainak elmélete visszhangzik (igaz, maga Danyilevszkij nem merészkedett odáig, hogy egzakt lejárati dátumokat is rendeljen az egyes típusokhoz).

Lehetséges ugyan, hogy a passzionaritás, a szuperethnosz és a további Gumiljovtól származó fogalmak az áltudományos képzelet termékei, mindenesetre remekül kielégítették az egyetemes magyarázatok iránt mutatkozó igényt, és alkalmasnak mutatkoztak rá, hogy felváltsák azokat az ideológiai leleményeket, amelyek között a Szovjetunió lakossága hetven éven keresztül élt, és amelyek utóbb kimérának bizonyultak. Gumiljov mindemellett Nyugat-ellenes, elitista és antidemokratikus álláspontot képviselt, amivel szintén sokak tetszését elnyerte, nem utolsósorban a politikai elitét is, akik mindebben saját hatalmuk további legitimációját látták. Elméletei hallatlan népszerűségre tettek szert, többek között annak is köszönhetően, hogy 1992-ben bekövetkezett haláláig számos tévéműsorban megfordult. Ettől kezdve a könyveit hatalmas számban nyomtatták ki újra és újra, a kazah fővárosban, Asztanában lévő Eurázsiai Nemzeti Egyetem pedig az ő nevét viseli. Gumiljov eszméi, melyek harminc éve még alsó hangon is excentrikusnak tűntek, mára a mainstream részévé váltak Oroszországban.

Miután Borisz Jelcin 1993 őszén szembekerült a Dumával, a kétségkívül remek politikai érzékkel rendelkező államfő felismerte, hogy amennyiben meg akarja nyerni a nép támogatását a reformtörekvéseihez, úgy ehhez új ideológiai muníciót kell

találnia. Pár hónappal később, a Szövetségi Tanács ülésén mondott felszólalásában figyelmeztetett a kommunizmus összeomlása után létrejött „ideológiai vákuumra". A beszéd „Az orosz állam megerősítéséről" címet viselte. 1996 júniusában Jelcint újból megválasztották az Orosz Föderáció elnökének, majd egy hónappal később megbízta legközelebbi tanácsadóit, hogy találják ki, „melyik nemzeti eszme, nemzeti ideológia volna a legmegfelelőbb Oroszország számára". A felhívást az új társadalmi ideálok iránti sóvárgás indokolta, vagyis a probléma ott volt a levegőben – maga az ügymenet azonban ellentétes volt a Jelcin által három évvel korábban átvitt alkotmánnyal, amely világosan leszögezte, hogy az Orosz Föderációban „egyetlen ideológia sem emelkedhet állami szintre, és nem bírhat kötelező érvénnyel".

Jelcin felhívását egyszerre kísérte egyetértés és bírálat. Emlékszem, hogy a liberális irányultságú újságíró, Arkagyij Vakszberg felhorkant a hallatán – ő maga ugyanis felszabadítónak élte meg, hogy hetvenévnyi marxizmus–leninizmus után végre semmiféle nemzeti ideológiával nem kell foglalkoznia. Ugyanakkor a nemzeti önazonosságra vonatkozó, illetve az ország történelmi létét (és esetleges küldetését) firtató kérdés, ahogy láttuk, az egész orosz történelmen végigvonult. Moszkva mint Harmadik Róma, az I. Miklós cár alatti „ortodoxia, autokrácia, népiség" hármas, a Homjakov-féle *szobornoszty*, az elképzelés, miszerint Oroszország a világforradalom központját alkotja és a többi – mind-mind az orosz önkeresés különböző kifejeződései.

Amikor a 19. század közepén megszületett a „nemzeti eszme" konkrét gondolata, rögtön „orosz eszmének" nevezték el. Minden ilyen „orosz eszme" közös jellemzője, hogy azok sosem önmagukban, hanem mindig a külvilághoz, vagyis a Nyugathoz való relációban találják meg megfogalmazásukat. Az orosz identitáskeresés további fontos jellemzője, hogy a nyugati országok kultúrájával ellentétben sosem helyezi az egyént a középpontba (szemben például az Amerikai Egyesült Államok függetlenségi nyilatkozatával, amelyben tételesen szerepel az egyéni boldogság célja). Az egyén helyett az „orosz eszme" meghatározó eleme valamiféle misztikus kollektíva, amelynek tagjait ráadásul nem is területi, hanem spirituális adottságok fűzik egymáshoz: az „orosz világot" nem az országhatárok, hanem a nyelvi, kulturális és vallási viszonyok jelölik ki, vagyis ebbe a világba minden orosz beletartozik, így azok is, akik történetesen az ország tényleges határain kívül élnek.

„Az orosz történelemben a nemzeti eszme akkor kerül mindig előtérbe, amikor az ország külső fenyegetésekkel néz szembe, illetve civilizációs kihívással találkozik", fogalmaz Igor Orlov orosz eszmetörténész, hangsúlyozva, hogy a nevezett eszme ilyenkor „fontos integrációs és mozgósítási funkciót tölt be". Nagyjából ezzel jellemezhető az 1990-es évek közepe is. Az említett beszédében Jelcin kijelentette, hogy nem kevesebb forog kockán, mint a nemzet léte – és ez nem is volt túlzás. A kommunista tervgazdálkodást ugyanis nem tudta felváltani működőképes piacgazdaság. Egész régiók fontolgatták az elszaka-

dást az Orosz Föderációtól. Számos helyen éhínség fenyegetett, amit csak a nyugati segélyszállítmányoknak köszönhetően sikerült elkerülni. Az orosz nép a jobb életkörülményekkel kapcsolatos várakozásait többé már nem kapcsolta össze a demokratikus reformokkal. A „liberális" és a „liberalizmus", akárcsak III. Sándor idején, szitokszóvá váltak.

A Jelcin által felkért szereplők végül nem álltak elő a keresett nemzeti eszmével. A választ helyettük Alekszandr Dugin adta meg, aki Gumiljov mellett az oroszországi eurázsianizmus reneszánszának vezéralakjává vált. Amíg Gumiljov volt az, aki előásta a klasszikus eurázsianizmust a felejtésből, addig az 1962-ben született Duginnak köszönhető, hogy az áramlat kultikus státuszra tett szert, valamint hogy Trubeckoj és Szavickij nagyjából az új Marx és Engels lett a mozgalom számára. Meglátása szerint abban a pillanatban, hogy az eurázsianizmus az állami ideológia rangjára emelkedik („aminek előbb vagy utóbb feltétlenül be kell következnie"), az első emlékművet Trubeckoj tiszteletére kell majd felállítani. Dugin ugyanakkor az elmélet ideológiai keretrendszerét is kibővítette, és – mind klasszikus, mind kortárs – európai geopolitikai elképzeléseket is átvett. *A geopolitika alapjai* című, 1997-ben, vagyis egy évvel Jelcinnek a nemzeti eszme szükségességére vonatkozó felhívása után közreadott műve nagyobb hatást gyakorolt Oroszország ideológiai fejlődésére, mint bármelyik másik politikai publikáció a Szovjetunió összeomlása óta.

Alekszandr Dugin ideológiai és politikai fejlődése a nagy áttöréséig jól tükrözi a szovjet-orosz társadalomnak a korszakban végbemenő változásait. 1980 körül koravén és karizmatikus másként gondolkodóként mozog a földalatti körökben, ahol veszedelmesen szovjetellenes költeményeket ad elő saját gitárkísérettel. Dugin oly mértékben gyűlölte a szovjet társadalmat, hogy saját elmondása szerint még a kisfiát is magával vitte, hogy köpje le az egyik Lenin-szobrot. Egy ponton letartóztatta a KGB, hogy kihallgassák szovjetellenes nézeteiről és tevékenységéről. Dugin ugyanakkor az ezotéria, számszimbolika, keresztény miszticizmus és fasiszta eszmék iránt fogékony titkos társaságokban is otthonosan mozgott. A felsorolt témákkal kapcsolatos gondolatait *Az abszolútum útjai* és *Az evangélium metafizikája* című, egyaránt 1989-ben megjelent műveiben vázolta; ugyanebben az évben adta közre Gumiljov is a két fő művét. Az a körülmény, hogy ezeket a könyveket irdatlan, százezres példányszámban nyomtatták ki, jelzi, hogy a fiatal és ismeretlen szerző Gumiljovhoz hasonlóan magas szintű politikai protekciót élvezett.

Az eladásokból szerzett bevételnek köszönhetően Dugin Nyugat-Európába utazhatott, ahol találkozott az Új Jobboldal *(La Nouvelle Droite)* képviselőivel, többek közt a francia történész Alain de Benoist-val és a szélsőséges nacionalista belga Jean-François Thiriart-ral. Habár Duginra kedvező hatást tettek a nyugat-európai jobboldali gondolkodók, azt azért nem engedte, hogy bármilyen tekintetben is lenyűgözze Európa vagy az európai civilizáció. Ellenkező-

leg; nem telt el sok idő, és arra a belátásra jutott, hogy valójában „semmi érdemleges nincs errefelé, hiszen minden, ami érdeklődésre tarthat számot, Oroszországban található. Európa történelme véget ért, Oroszország történelme azonban továbbra is nyitott." Ismerős elképzelés.

Miután visszatért Oroszországba, Dugin hozzálátott az európai jobboldali filozófusok műveinek fordításához és népszerűsítéséhez. Nem teljesen világos, hogy saját kezdeményezésére végezte ezt a küldetést, vagy más (politikai vagy katonai) körökből kapott rá megbízást, mindenesetre a következő évtizedekben a nyugatról importált eszméi forradalmasították az oroszországi politikát.

Ifjúkora antikommunizmusától eltávolodva Dugin tehát markánsan nacionalista irányba mozdult el. A *peresztrojka* idején ő volt a Pamjaty egyik meghatározó figurája, az 1990-es évek elején szoros kapcsolatot ápolt a kommunista vezető Gennagyij Zjuganovval, akinek segített kidolgozni saját poszt-szovjet ideológiáját. Ekkorra a romantikus nacionalizmus, vagyis azon elképzelés, hogy Oroszországnak a saját történelmi útján kell járnia, és önnön küldetésének kell eleget tennie, még a korábban nemzetközinek számító Kommunista Pártban is elfogadottá vált. Zjuganov két, szintén az 1990-es években megjelent könyve már a címében is magáért beszél: *Szülőföldem, Oroszország. Az állampárti hazafiasság ideológiája,* valamint *Hit és hűség. Az orosz ortodoxia és Oroszország újjászületésének kihívásai.* A kommunista vezető ezekben a művekben a birodalmat

mint „Oroszország történelmileg és geopolitikailag legadekvátabb formáját" dicsérte, egyúttal „szélsőséges individualizmussal, harcos ateizmussal, vallási közömbösséggel, csordaszellemmel, olcsó tömegkultúrával, a hagyományok megvetésével és a mennyiség minőséggel szemben történő felértékelésével" vádolta a Nyugatot.

Dugin egy másik és alighanem még fontosabb szövetségesre lelt az 1938-as születésű Alekszandr Prohanov, a szélsőséges nacionalista nézeteket valló regényíró személyében. Prohanov 1969-ben szerzett nevet magának, amikor a Szovjetunió és Kína közötti határvita kis híján háborúba torkollt. Riporterként az Usszuri folyó környékére küldték, ahol a halott szovjet katonák és az őket gyászoló anyák látványa ideológiai fordulópontot jelentett a számára. Mint később mesélte, ebben a pillanatban jutott el a felismeréshez, miszerint „az állam mindenekfelett áll", és vált „állampártivá" *(goszudarsztvennyik),* vagyis az erős állam elkötelezettjévé.

Prohanov haditudósítóként végzett tevékenységét nem csupán az olvasói, de a szovjet katonai vezetés is nagyra értékelte, így aztán ettől kezdve védettséget élvezett, és a következő két évtizedben a vezérkarnak dolgozva több nemzetközi válságövezetbe is kiküldték. Az *Egy fa Kabul központjában* (1982) című regénye jelentős sikernek bizonyult. „Úgy írtam a könyv oldalait és fejezeteit, mintha freskókat festenék, csak éppen szentek és angyalok helyett nálam tisztek és katonák szerepeltek", emlékezett vissza utóbb. 1985-ben Prohanovot megválasztották

a Szovjet Írószövetség titkárává. Két évvel később a Szovjet Írók Kongresszusán ebből a pozíciójából intézett heves támadást az orosz liberálisok ellen, akik a Nyugat majmolásával „eltérítenek minket a saját független utunkról, és kisebbségi komplexust plántálnak belénk".

A vezérkari megbízása miatt Prohanov közvetítő szerepet töltött be az értelmiségi körök, a hadsereg nacionalistái és a KGB között, amely utóbbi egyre nagyobb aggodalommal kísérte a növekvő liberális-nyugatos hatást, különösen a tömegmédia kiépülését. 1990 decemberében Prohanov megalapította a *Gyeny (Nap)* című folyóiratot, amely a Szovjet Írószövetségtől kapott anyagi támogatást a működésére. A cél egy olyan újság létrehozása volt, amely kellő ellensúlyként szolgálhat a *Lityeraturnaja Gazetá*val, vagyis azzal a lappal szemben, amit – nem minden ok nélkül – a nyugatos értelmiségiek menedékének tekintettek. A *Gyeny* hasábjait a nacionalizmus, a kommunizmus, a sztálinizmus, a birodalmi nosztalgia, az idegengyűlölet, a Nyugattal szemben intézett kirohanások és természetesen a veszett antiszemitizmus bizarr elegye töltötte meg. Az 1991 augusztusában Gorbacsovval szemben lefolytatott puccskísérlet során a lap az összeesküvők mellé állt.

Dugin is az újság szerzőjévé, majd a szerkesztőbizottság tagjává vált. Prohanov közbenjárásával Dugint az egyik katonai akadémiára is felvették, amely fontos bástyájává nőtte ki magát az először Gorbacsovval, majd Jelcinnel szemben folytatott antiliberális harcnak. Dugin az intézményes tevékenységének köszönhetően professzorrá vált, és a geopolitika, az eurázsianizmus és az Új Jobboldal témáiban adott elő, azonkívül Alain de Benoist-t is meghívatta vendégelőadónak. 1992 márciusában a demoralizált egykori szovjet tisztek, akik alig pár hónappal korábban veszítették el államukat és birodalmukat, egyszer csak megértették: az igazi problémájuk, hogy többé már nincs ellenség a láthatáron. A Szovjetunió és a kommunizmus bukása után – így Dugin – ezek a tisztek „tökéletesen összezavarodtak, fogalmuk sem volt róla, hogy kivel kellene harcolniuk, és sürgősen rászorultak, hogy valaki elmagyarázza nekik, hol rejtőzik az ellenség". Ezt a feladatot tehát Dugin és de Benoist végezte el.

A katonai akadémia tisztjei Dugintól és Prohanovtól már ismerték az Új Jobboldal alapvető eszméit, mindenesetre de Benoist látogatása jelentette az első olyan alkalmat, amikor testközelből is találkozhattak a mozgalom egyik élő képviselőjével. A következő években Dugin rendszeresen előadott az akadémián, és de Benoist, Thiriart és számos további európai szélsőjobboldali figura is gyakran felbukkant Moszkvában, ahol az egyetemi vendégelőadások mellett még az orosz katonai vezetőkkel és politikusokkal való találkozásokra is jutott idejük. Hálás hallgatóságuk közé tartozott Vlagyimir Zsirinovszkij, a Liberális Demokraták vezetője, akinek nacionalista pártja 1991 tavaszán a Szovjetunió első hivatalosan bejegyzett ellenzéki pártja lett.

Mindez tehát nem kis mértékben Alekszandr Dugin érdeme volt, aki a Szovjetunió felbomlása-

kor radikális jobboldali másként gondolkodóként az orosz eszme vezető képviselőjévé vált, és jelentős hatást gyakorolt a katonai vezetés tagjaira, illetve az antiliberális politikai elitre. Dugin tevékenysége ugyanakkor Alekszandr Prohanov közbenjárásával válhatott igazán hatékonnyá.

1993-ban Dugin újabb stratégiai jelentőségű szövetségest talált, ezúttal Eduard Limonov költő, regényíró és hivatásos provokátor személyében. Az 1970-es és 1980-as években Limonov az Egyesült Államokban és Franciaországban élt emigránsként. 1979-ben igazi *succès de scandale*-t mondhatott a magának az *Ez vagyok én, Edicska* című önéletrajzi regényével. A könyvben olyan nyelvezettel és részletekkel írja le New Yorkban töltött, meglehetősen bohém hangulatú éveit (többek közt aprólékosan ábrázol benne homoszexuális aktusokat), hogy a könyvet csak a Szovjetunió bukása után lehetett megjelentetni Oroszországban.

Ami itt érdekes a számunkra, az nem a szabadszájú erotikus tartalom, hanem a sorok között meghúzódó politikai üzenet. A címszereplő Edicska egy igazi punk, aki fejest ugrik a társadalom perifériáján élők világába, kipróbálja a drogokat, segélyekből él, és közben nagyon sajnálja, hogy hátrahagyta a Szovjetuniót. Olyan disszidenseket hibáztat, mint Alekszandr Szolzsenyicin és az atomfizikus Andrej Szaharov, akik a „szovjet világ" ellen hergelték a hozzá hasonló fiatalokat. „Az értelmiség olyan hevesen fordult szembe saját hazájával és annak társadalmi rendjével, hogy a

legerősebbek sem tudtak szembeszegülni ezzel a mozgalommal, őket is elragadta a hév. Így aztán mindannyian rohantunk Nyugatra, amint alkalom adódott. Jöttünk, mint a veszettek, s amikor láttuk, hogy milyen itt az élet, sokan, talán mindannyian szaladtunk volna haza, de nem lehet."* Emigrációja alatt Limonov csatlakozott a trockista alapokon nyugvó amerikai Szocialista Munkáspárthoz, és az orosz emigráns sajtóban intézett támadásokat a nyugati életmóddal szemben. Akárcsak korábban annyi másik orosz esetében, a nyugati civilizációval való közvetlen találkozás Limonovot is kiábrándulással töltötte el.

A kommunizmus bukása után visszatért a Szovjetunióba. Addigra már szélsőséges hazafinak számított, és 1992-ben Boszniába utazott, hogy a szerbek oldalon harcoljon. Jugoszlávia szétesése számos orosz nacionalista számára, kisebb léptékben ugyan, de nagyjából annak felelt meg, ami korábban a Szovjetunióval is történt, így aztán a pánszlávizmus híveiként a sajátjuknak érezték az ortodox szerbek muszlim bosnyákokkal szemben folytatott küzdelmét. Még egy videó is létezik arról, hogy Limonov a szerb vezető Radovan Karadžić társaságában gépfegyverrel lövi Szarajevót.

Az egykori Jugoszláviában töltött ideje alatt, ahol kapcsolatba került a szélsőséges szerb nacionalistákkal, Limonov tovább radikalizálódott, majd 1993 júniusában Duginnal megalapították a Nemzeti

* Eduard Limonov: *Ez vagyok én, Edicska*. M. Nagy Miklós fordítása, Európa Könyvkiadó, 2011, 295–296. o.

Bolsevik Pártot. A párt eredetileg afféle anarchista, avantgárd provokációnak indult – a „művészi provokációk" sosem álltak távol Dugintól –, és a tagjai elsősorban Limonov művészkörökben mozgó, fiatal híveiből kerültek ki. Próbára akarták tenni, hogy meddig lehet elmenni az ilyesmiben az új Oroszországban, úgyhogy szándékosan egy olyan ideológiát tettek a magukévá, amiről tudni lehetett, hogy botrányt okoz, és amely egyszerre számított „abszolút baloldalinak" és „abszolút jobboldalinak". A hivatalos program szerint a Nemzeti Bolsevik Párt „olyan lázadó, akinek célja porig égetni a RENDSZERt".

A provokáció mellett ugyanakkor a párt világos programot is vázolt, amelynek értelmében a nemzeti bolsevizmus velejét „a liberalizmus/demokrácia/kapitalizmus hármasságával fémjelzett, embertelen RENDSZER elleni izzó gyűlölet" alkotja. Ha majd sikerül felégetni ezt a rendszert, akkor a hamvain végre felépülhet egy „tradicionalista és hierarchikus társadalom", amelynek új szervezőelveit a „spirituális merészség, a társadalmi és nemzeti igazságosság" fogják alkotni. A platform külpolitikája nyíltan imperialista szellemiséget hirdetett: „A nemzeti bolsevisták globális célja a Vlagyivosztoktól Gibraltárig terjedő Birodalom létrehozása, amely az orosz civilizáció alapjain fog állni."

Ennek a projektnek értelemszerűen a régi szovjet birodalom helyreállításával kell megkezdődnie. A legnagyobb ellenséget az Egyesült Államok („A Nagy Sátán"), továbbá „az európai globalisták jelentik, akik a NATO és az ENSZ égisze alatt

egyesültek". A Nyugattal való összes megállapodást semmisnek kell tekinteni, és helyette Oroszországnak Kelet, vagyis Kína, Irán és India felé kell fordulnia. A „bojár-bürokraták", az „újoroszok" és a „kozmopolita értelmiség" (értsd: a zsidók) jelentik a belföldi ellenséget. A nemzeti bolsevik államnak „totálissá" kell válnia, és az emberi jogokat alá kell rendelni a nemzet érdekeinek. „Az országon belül szigorú orosz társadalmi rendet kell megvalósítani, a fegyelem, a harci kedv és a tettvágy légkörét kell megteremteni."

A vörös-barna eszmék kotyvalékából kiemelkedik a kulturális program, amelyet úgy szövegeztek, hogy megfeleljen Limonov anarchista-libertárius vérmérsékletének. „A kultúrának úgy kell burjánzania, mint egy vadon növő fának. Nincs szükség rá, hogy visszametsszük. Teljes szabadság! Tegyétek, amit csak akartok! – ez lesz az egyetlen törvény." A nemzeti bolsevizmus kiáll „a jelenért, a modernizációért és az avantgárdért". Összhangban a nemzeti bolsevizmus ideológiai alapjaival, a szerzők ezzel egy időben kijelentik, hogy a „nyugati értékek és a globalista agresszió fanatikus ellenségeiként" tekintenek magukra; ennek fényében olykor mégiscsak vissza kell metszeni azt a bizonyos fát, mindenesetre az efféle ellentmondások és következetlenségek sosem zavarták a nemzeti bolsevikokat. Dugin a párt képviseletében indult az 1995-ös országgyűlési választásokon, de alig néhány szavazatot kapott. Két évvel később szakított Limonovval.

Gumiljov és Dugin neo-eurázsianizmusához hasonlóan a nemzeti bolsevizmus is korábbi források-

hoz nyúlt vissza. Ugyanabban az időben, amikor Trubeckoj és Szavickij az 1920-as években Szófiában és Prágában terjesztették az eszméiket, egy másik orosz filozófus hasonló gondolatokat dolgozott ki a kínai Harbinban, ahol számos orosz emigráns kötött ki a forradalom után. Nyikolaj Usztrjalov (1890–1937) ügyvéd és politikai gondolkodó volt, nagyapjának fivére I. Miklós cár idejének egyik jelentős „dinasztikus nacionalistája", egyúttal hivatalos udvari történésze volt. Habár Usztrjalov száműzetésbe kényszerült, hamarosan már a bolsevizmust tekintette az egyetlen olyan politikai erőnek, amely képes lehet az Orosz Birodalom helyreállítására annak fájdalmas összeomlása után. Oroszországnak erős állammá kell válnia, és Usztrjalov szerint a bolsevikok valójában nem is kommunisták, hanem az orosz birodalom építői – olyanok, mint a retek: kívül vörösek, belül viszont fehérek.

Az orosz állam egységének és erejének megőrzése érdekében el kell tehát fogadni a bolsevik forradalmat és annak következményeit. Ez volt nagyjából a *Szmena veh (Új mérföldkövek)* című, 1921-ben Prágában kiadott antológia üzenete, amelynek szerzői között Usztrjalov is szerepelt. A könyv jelentős hatást gyakorolt számos orosz emigránsra, akik részben emiatt döntöttek a hazatérés mellett – ez az elhatározás sokuk esetében végzetes következményekkel járt. Usztrjalov 1935-ben maga is visszatért szülőföldjére, hogy aztán két évvel később Moszkvában a jól bejáratott vádak alapján – „kémkedés, ellenforradalmi tevékenység és szovjetellenes propaganda terjesztése" – kivégezzék.

A dugini elméletek forrásvidékének részletes feltérképezése túlnőné ezen esszé kereteit, mindenesetre érdemes röviden utalni néhány további elődre, többek közt a svéd politikai gondolkodó és politikus Rudolf Kjellénre (1864–1922), a „geopolitika" fogalmának szülőatyjára. Még nála is fontosabbak voltak az olyan konzervatív, antiliberális német geopolitikusok és filozófusok, mint Karl Haushofer és Carl Schmitt, akiknek az elméletei meglehetősen közel álltak a náci ideológiához, és bizonyos esetekben közvetlenül is hatottak arra. További inspirációt jelentett Dugin számára Halford Mackinder (1861–1947) angol földrajztudós, aki az Oroszországgal szemben táplált ellenszenve ellenére a geopolitika terén ugyanolyan nagyrabecsülésben részesült Dugin részéről, mint Trubeckoj és Szavickij az eurázsianizmus terén.

Mackinder az úgynevezett „Hátország-elmélet" megalkotója, amelyet a következőképp írt le: „Aki Kelet-Európát uralja, az uralja Hátországot; aki a Hátországot uralja, az uralja a Világszigetet; aki a Világszigetet uralja, az uralja a világot." Mackinder szerint a földrajzilag központi helyen elhelyezkedő állam rendelkezik a legelőnyösebb pozícióval. A világ közepét az eurázsiai kontinens alkotja, annak centrumát pedig az egybefüggő hatalmas síkságok – ez tehát a világ Hátországa. Ez a Világsziget legfontosabb része, amely három kontinensből, Ázsiából, Afrikából és Európából áll. Mackinder mindezt térképen is ábrázolta – ennek alapján is elmondható, hogy a Hátország majdhogynem azonos az orosz/szovjet birodalom területével.

Mackinderre és néhány további geopolitikai gondolkodóra támaszkodva Dugin egy „polarizált" világot konstruál, ahol a legfőbb határvonal a „tellurokráciák" [a latin *tellus* (föld) alapján] és a „thalasszokráciák" [a görög *thalassza* (tenger) alapján], vagyis a szárazföldi és a tengeri hatalmak között húzódik. Ilyen ellentétpár volt a történelemben Róma és Karthágó, Spárta és Athén, Németország és Anglia. A tipikus szárazföldi erők megállapodottak, konzervatívak, autoriterek, antiindividualisták, hierarchikusak, antidemokratikusak és híján vannak a vállalkozó szellemnek és a kereskedésnek. Az ellentétüket alkotó tengeri erők ezzel szemben hajóznak, kereskednek, demokratikus berendezkedésűek, dinamikusak, terjeszkednek és kiemelt jelentőséggel bír bennük az individuum. Ezek a civilizációk nyitottak az új eszmékre, képesek a gyors ütemű fejlődésre, és kultúrájukban is változékonyabbak.

A tellurokráciák és a thalasszokráciák között található az, amit Mackinder „Belső Félkörnek", amerikai kortársa, Nicholas John Spykman geopolitikus pedig „Peremvidéknek" nevez, vagyis az országok és kontinensek parti övezete. Ezek a térségek – Európán belül ez Nyugat- és Dél-Európát jelenti – amolyan ütközőzónák, melyeket a tengeri és a szárazföldi hatalmak egyaránt folyamatos nyomás alatt tartanak.

A 17. századtól a második világháborúig Anglia volt a legjelentősebb thalasszokrácia, hogy aztán a világháborút követően ezt a szerepet az Egyesült Államok vegye át. A tellurokráciák sorában Németország volt az első, majd világháborús vereségét követően a

Szovjetunió vette át tőle a stafétát. A szovjet birodalom összeomlásával csupán egy meggyengült Oroszország maradt hátra, amely már nem lehetett méltó vetélytársa nyugati riválisának, ráadásul már nem is volt többé kommunista állam, hiszen a kapitalizmus útjára lépett, és ideológiai tekintetben is megkezdte közeledését a Nyugathoz. Ez volt tehát az oka, hogy a katonai akadémián pallérozódó orosz tisztek olyannyira össze voltak zavarodva a helyzetet illetően.

Dugin és de Benoist azonban megnyugtató válaszokkal szolgált a számukra: az ellenséget továbbra is a katonai és gazdasági fölényben lévő Egyesült Államok jelenti. Annak érdekében, hogy eséllyel szállhassanak szembe ezzel az ellenséggel, Oroszországnak össze kell gyűjtenie az eurázsiai hatóságot az orosz állam körül, vagyis lényegében újra kell építenie az orosz/szovjet birodalmat. Ezzel egy időben az országnak óvakodnia kell a liberális piacgazdaság eszméitől.

Dugin harcos nyelvezettel él, de nem javasol nyílt háborút; a katonai összetűzést leszámítva azonban minden eszköz megengedett, amivel meggyengíthető az ellenség. Oroszországnak „a geopolitikai zűrzavart belpolitikai valósággá kell tennie az Egyesült Államokban azzal, hogy bátorítja a szeparatista törekvéseket, feltüzeli az etnikai, társadalmi és faji konfliktusokat, aktívan támogatja a disszidens mozgalmakat, továbbá a szélsőséges, rasszista és szektás csoportokat". A gázt és az olajat szintén fegyverként kell használni. Támogatni kell az amerikai izolacionista törekvéseket is, hiszen azok megvalósulása végső soron szintén Oroszország érdekeit szolgálja.

Dugin elképzelései szerint amennyiben ezt a destabilizációs projektet sikerül kiterjeszteni Közép- és Dél-Amerikára, úgy az „atlantizmus gigantikus építménye" olyan hirtelen és váratlanul omlik majd össze, mint ahogyan az a Varsói Szerződéssel és a Szovjetunióval történt.

Dugin nagyszabású imperialista tervei három fontos tengely megteremtését feltételezik: Moszkva–Berlin, Moszkva–Tokió és Moszkva–Teherán. Ha ezek a politikai szövetségek létrejönnek, Oroszország a világ urává válhat. Jelen összefüggésben a három tengely közül az első bír a legnagyobb jelentőséggel. Az Egyesült Államok belülről történő destabilizálása ideális esetben párhuzamosan valósul meg azzal, hogy az európai országokat sikerül leválasztani az Egyesült Államokról és a NATO-ról, és ezzel egy olyan egységes Európa jönne létre, amely immár jóval barátságosabban viszonyul Oroszországhoz. Ennek a munkának a legfontosabb eleme a Moszkva és Berlin közötti Nagy Szövetség, amely ráadásul sikeresen megoszthatja a kettő között elterülő országokat.

Dugin terve szerint Németországnak ellenőrzést kell gyakorolnia az egykori Osztrák–Magyar Monarchia túlnyomórészt protestáns és katolikus országai felett. Mindemellett Németországnak vissza kell kapnia a Kalinyingrádi Területet (Königsberget). A német érdekszférába a történelmileg antiatlantista Spanyolország és Olaszország is beletartozik. A francia–német blokk megteremtését a nevezett országokban erősen jelenlévő antiatlantista hagyományok is

indokolják. „Az Európai Birodalomnak nem elnyomnia kell európai nemzeteket, nem alárendelni őket a németeknek vagy az oroszoknak, éppen ellenkezőleg: meg kell szabadítani őket a mennyiségi, fogyasztói és piaci civilizáció béklyóitól, életet kell lehelni fundamentális nemzeti energiáikba, és független, eleven, önálló politikai szubjektumokként kell visszajuttatni őket a történelem kebelére; olyan államokként, amelyek szabadságáért Eurázsia egészének stratégiai ereje szavatol."

Észtország kivételével (amely annak idején a Német Lovagrend, az Ordo Teutonicus gyarmata volt) az egykori szovjet köztársaságoknak, továbbá Lengyelországnak is vissza kell kerülnie az orosz érdekszférába. A szovjet korszakban alapított Karél Köztársaság részeként Finnországnak is integrálódnia kell Oroszországba. Dugin konstrukciójában a Balkán északi részén fekvő ortodox országok, mindenekelőtt a történelmileg oroszbarát Szerbia és Bulgária alkotják majd az „Orosz Délt". Ehhez a térséghez tartozik még Moldova, Ukrajna déli és keleti része, továbbá a Kaukázus, Kazahsztán, Türkmenisztán, Üzbegisztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán és Mongólia. Más szóval, Dugin víziója nagyjából megfelel a régi szovjet birodalomnak, kiegészülve a Balkánnal.

Az új, eurázsiai Oroszország létrehozása előtt tornyosuló legnagyobb akadályt Ukrajna jelenti, amely Dugin szemében nem több egyfajta atlantista *cordon sanitaire*-nél, Oroszország elszigetelését szolgáló „egészségügyi kordonnál"– márpedig az eurázsiai projektben nem lehet helye efféle biztonsági zónák-

nak. „Ukrajnának mint államnak nincs geopolitikai jelentősége, nem rendelkezik kulturális vagy földrajzi egyediséggel, és etnikai összetételét tekintve sem kivételes." Ukrajna történelmi szerepét már a neve is elárulja, ugyanis „peremvidéket" jelent. Független államként Ukrajna „egész Eurázsiára nézve hatalmas veszélyt jelent", minthogy elvágja Oroszországot a Fekete-tengertől, amelynek északi partvidéke hallatlan jelentőséggel bír az orosz geopolitikai törekvések szempontjából. „A Fekete-tenger északi partjának mindenestül eurázsiainak és teljes mértékben Moszkvának alárendeltnek kell lennie." Amennyiben az „ukrán problémára" nem sikerül megoldást találni, úgy Dugin szerint fegyveres konfliktusra is sor kerülhet; sokféleképpen vélekedhetünk Duginról, de nehéz elvitatni, hogy rendelkezik némi profetikus tehetséggel.

Az eurázsiai kontinensen létrehozott államnak egyfajta spirituális arisztokrácia által irányított ideokráciaként kell működnie. Ezt az elképzelést már ismerhetjük a klasszikus eurázsianizmusból, de megtalálható Julius Evola (1898–1974) olasz fasiszta gondolkodó műveiben is, akinek gondolatait Dugin *Az abszolútum útjai* című művében mutatta be és népszerűsítette. Evola a „totális tradicionalizmus", a francia szufi misztikus René Guénon (1886–1951) által alapított filozófiai irányzat híve volt. Guénon szerint minden világvallás egy közös ezoterikus forrásból fakad, amellyel az emberiség isteni közvetítésen keresztül lép kapcsolatba. A modern világ profán kreálmány, a cél pedig az, hogy visszataláljunk az isteni gyökereinkhez.

Guénon számára az isteni eredet az olyan keleti vallásokban visszhangzik a legerősebben, mint a szufizmus vagy a zen buddhizmus. Dugin eszmei világában ez a visszhang éppolyan remekül hallható a görögkeleti ortodox kereszténységben is – erről *Az evangélium metafizikája* című művében értekezett, majd *A geopolitika alapjai*ban is visszatért rá. Szerinte a társadalmi hierarchia koronája az egyház, amely egyúttal a társadalom cementjeként is funkcionál. Az eszmét az egyház és az állam közötti szimfonikus viszony jelenti, amelynek előképe Bizánc, és amelyre már a klasszikus eurázsianizmus szerzői is ideálként tekintettek: Bizánc volt „az Isten országa és a földi királyság közti közvetlen kapcsolat legtökéletesebb és legharmonikusabb megtestesülése". A bizánci állam nem más, mint „az ezeréves királyság, amelyet az Ó- és az Újszövetség prófétái hirdettek" – és Oroszország ennek a királyságnak a közvetlen örököse.

Dugin geopolitikai elemzése és álmai az ezeréves orosz birodalomról minimum bizarrnak hatnak, de nem túlzás azt mondani, hogy az épelméjűség határát súrolják. Mindez azonban nem akadályozta meg, hogy ezek az eszmék szélsebesen elterjedjenek a modern Oroszországban. Amíg a korábbi elméletek elsősorban a biztonsági szervek és a katonaság köreiben váltak népszerűvé, addig *A geopolitika alapjai*ban kifejtett gondolatok már a politika legmagasabb szintjein is meleg fogadtatásra találtak. 2000 őszén Dugint személyesen is bemutatták Vlagyimir Putyinnak, aki ugyanazon év májusában foglalta el az elnöki széket. Hogy Putyinnak egész pontosan meny-

nyire vannak beható ismeretei az eurázsianizmusról, azt nehéz megmondani, mindenesetre a külpolitikai irányvonalat vázoló, 2000-ben közzétett dokumentum elítéli „az Egyesült Államok gazdasági és katonai dominanciája mellett kialakulni látszó egypólusú világrendet"; valamint kijelenti, hogy Oroszország ereje „a legnagyobb eurázsiai államként elfoglalt geopolitikai pozíciójából fakad". A kazah fővárosba tett egyik látogatása alkalmával Putyin előadást tartott az Eurázsiai Nemzeti Egyetemen, ahol Lev Gumiljovtól idézett, és kifejtette, hogy Oroszország „mindig is eurázsiai országnak érezte magát".

Vagyis Oroszország egyszer csak megkapta a hőn áhított állami (és államilag finanszírozott) ideológiáját. A kérdést, hogy miért éppen az eurázsianizmus lett ez az ideológia, egy orosz újságíró a következőképpen válaszolta meg:

> „Olyan eszmékről van szó, amelyek kielégítették a társadalom pszichológiai szükségleteit: alternatívát szolgáltattak a Nyugattal folytatott, kudarcba fulladt flörtre, megfeleltek a hagyományos messianizmusnak és általában annak a túlzásba vitt vallási miszticizmusnak, amelyen Ázsiával osztozunk. Az út jól ismert: a szlavofil gyökerek iránti hódolat. [...] Miután megfosztották korábbi eszméjétől, a nemzet új küldetést keresett magának. Léteznek ugyanakkor ennél konkrétabb okok is. A rezsimnek új ideológiára volt szüksége, amelynek azonban a hagyományokhoz hűen »mindent átfogónak és nagyszabásúnak« is kellett lennie.

> Az eurázsianizmus mindennek nagyszerű kombinációját jelentette."

Putyin kijelentése, miszerint Oroszország mindig is eurázsiai országként tekintett magára, Dugin számára „korszakalkotó, grandiózus, forradalmi felismeréssel" ért fel, amely „mindent alapjaiban megváltoztat", és amely egyúttal meggyőzte róla, hogy az új évezred az eurázsianizmusé lesz.

Hogy Duginnak igaza volt-e a jóslatában, azt majd az idő dönti el. Az mindenesetre tagadhatatlan, hogy Putyinnal Oroszország átlépett egy másik évszázadba – csak éppen nem a 21.-be, hanem a 19.-be, persze nem a technikai vagy a társadalmi fejlődés terén, hanem ideológiájában és filozófiájában. Vlagyimir Putyin elnökként és miniszterelnökként mostanáig több mint húsz évet töltött a hatalomban, amely időszak a szabadpiacba vetett hittől az államkapitalizmusig, az ingatag, nyugati típusú demokráciától a látszatdemokráciáig, a pluralista médiától az államilag vezérelt médiáig, röviden, a nyugatos gondolattól és a liberalizmustól a konzervativizmusig és a nacionalizmusig vezető útként írható le. Hogy továbbra is magáénak tudhassa a tömegek támogatását, Putyin rezsimje olyan régi eszmékbe lehelt életet, amelyekről a többség már azt hitte, hogy rég feledésbe merültek.

Azzal egy időben, hogy az ideológiai inga az évezred fordulójának környékén a hagyományos orosz értékek felé kezdett kilengeni, egyfajta megbékélés is megkezdődött a kommunista korszakkal, amelynek kollektivista és antiindividualista pátosza mé-

lyen gyökerezik az oroszok gondolkodásában. Hát ne lettek volna kollektivizálással létrehozott termelőszövetkezetek a szlavofilek által megálmodott falusi közösségek – igaz, sikertelen – variánsai? Az Orosz Birodalomhoz hasonlóan a Szovjetunió is hatalmas, erős és mindenütt félelmet keltő birodalom volt. A sztálinista bűnöket elítélték ugyan (igaz, nem mindenki), ugyanakkor ezek az események az oroszok szenvedésre való történelmi képességének kontextusában is értelmezhetőek; ennek a passzionaritásnak a legfontosabb példája Putyin szerint a nagy honvédő háború, a második világháborús győzelem, amely teljes mértékig a Szovjetuniónak, a háború egyetlen igazi áldozatának volt köszönhető. Az egyházzal szemben folytatott egykori hadjáratok ellenére az ország vallási vezetői szintén hamar csatlakoztak ehhez a narratívához, és hangsúlyozták, hogy még a kommunista időszak is jóval keresztényibb volt a nyugati világnál, hiszen „a szovjet társadalomnak sikerült megőriznie keresztény gyökereit, és sikeresen elkerülte az Európát és Amerikát fenyegető pusztító folyamatokat".*

Mivel a társadalom jelentős része negatívan élte meg a Szovjetunió összeomlását, így aztán a hatóságok részéről aligha lett volna bölcs döntés minden további nélkül megtagadni a szovjet korszakot. Helyette inkább hozzáláttak, hogy beépítsék az orosz történelembe, és megkeressék a helyét a nemzeti mitológiában. Ezen törekvés tükröződik az állami

* Lásd: https://ria.ru/religion/20160525/1439347404.html

jelképek ügyének megoldásában is. A téma már Jelcin idején is felmerült, de túlságosan érzékenynek bizonyult ahhoz, hogy érdemi döntés szülessen felőle. Putyin viszont 2000 decemberében az egyik első elnöki rendeletében úgy határozott, hogy a nemzeti lobogó és a címer ismét a cári időkben használt trikolór és a kétfejű sas lesz, himnuszként pedig a szovjet korszak 1991-ben lecserélt himnuszát fogják használni. (Szergej Mihalkov, aki 1944-ben szerezte az eredeti mű szövegét, ekkor még életben volt, és szerencsére elegendő ideológiai rugalmasságot mutatott ahhoz, hogy ne emeljen kifogásokat „Lenin" „Isten"-re való lecserélésével szemben.)

Oroszországnak a konzervativizmus irányába való elmozdulása ideiglenesen szünetelt a 2001. szeptember 11-i terrortámadásokat követően, amikor is Putyin elsőként lépett kapcsolatba Bush elnökkel, hogy kifejezze együttérzését és támogatását. A gesztus őszinteségét bizonyítja, hogy később az Egyesült Államok egy kirgizisztáni légibázison keresztül utánpótlással láthatta el az Afganisztánban állomásozó csapatait; Oroszországnak értelemszerűen még mindig szoros kapcsolatai voltak Kirgizisztánnal. További gesztust jelentett a vietnámi és kubai orosz katonai támaszpontok bezárása. Egy 2002 januárjában tett lengyelországi látogatása során Putyin még egy alkalmi geopolitikai hátraarcot is bemutatott, amikor kijelentette, hogy „Oroszország európai, nem pedig eurázsiai ország".

Az orosz kormány alighanem azért mutatott hajlandóságot arra, hogy a World Trade Center elleni

terrortámadásokat követően segítséget nyújtson az Egyesült Államoknak, mert saját maga is keserű tapasztalatokkal rendelkezett a belföldi terrorizmusról (a Kaukázus, elsősorban Csecsenföld területéről); ez a motiváció tehát őszintének értékelhető. Az Egyesült Államok válaszát számos bírálat érte, és nem csupán az ország ellenségeinek részéről. Jack F. Matlock, az Egyesült Államok egykori moszkvai nagykövete szerint Putyin nem kapott mást Bush elnöktől, csak „egy kis vállveregetést", nem is beszélve arról, hogy az amerikai államfő ezt követően „több diplomáciai gyomrost is bevitt kollégájának: a NATO a Baltikumon és a Balkánon is terjeszkedésbe kezdett, és több amerikai támaszpontot is terveztek a térségben; az amerikaiak visszaléptek az 1972-es Antiballisztikus Rakétaegyezménytől (ABMT); az ENSZ Biztonsági Tanácsának jóváhagyása nélkül megkezdték az iraki inváziót; nyíltan szerepet vállaltak az ukrajnai, grúziai és kirgizisztáni »színes forradalmakban«; majd, ha ez nem lett volna elegendő, a grúz és ukrán NATO-csatlakozás felvetésével végképp átlépték a vörös vonalat".*

Így is lehet tekinteni az eseményekre. Egy legalább ennyire indokolt megközelítés szerint viszont a független államoknak jogukban áll dönteni a sorsuk felől, és megválasztani, hogy melyik katonai szövetséghez kívánnak tartozni, Oroszországnak pedig fel kell hagynia azzal, hogy továbbra is a saját érdekszférája

* „Who is the bully? The U.S. has treated Russia like a loser since the end of the Cold War", *The Washington Post*, 2014. 03. 14.

részeként tekint az egykori szovjet köztársaságokra. Bárhogyan is nézzük a dolgot, a politikai realitás az, hogy orosz perspektívából tekintve ezek az országok továbbra is mindannak részét alkotják, amit „közelkülföldnek" szokás hívni; ez az a szürkezóna, amelyhez Oroszországnak jogos (vagy jogosnak vélt) érdekei fűződnek, legyen szó biztonságpolitikai kérdésekről vagy az oroszul beszélő kisebbségek védelméről.

Oroszország erős, már-már a paranoia határát súroló reakciót adott az Egyesült Államok és a NATO lépéseire. A „színes forradalmak", amelyek után Ukrajnában és Grúziában is Nyugat-barát elnökök kerültek hatalomra, olyasféle rettegéssel töltötték el a rezsimet, amit nehéz volna indokoltnak nevezni. Annak érdekében, hogy Oroszországot ne fertőzze meg a ragály, a tömegmédia ontani kezdte a nacionalista és xenofób retorikát, a Nasi (Mieink) névre hallgató – gyakran „Putyinjugendnek" nevezett – „hazafias" ifjúsági szervezet lényegében engedélyt kapott rá, hogy nyíltan zaklasson orosz és külföldi állampolgárokat, beleértve a brit nagykövetet. „Fel kell ismernünk, hogy az ellenség már a kapuknál van", jelentette ki az elnöki adminisztráció egyik vezetője, egyúttal Putyin szürke eminenciása, Vlagyiszlav Szurkov (aki maga félig csecsen, vagyis még a pápánál is katolikusabbnak számít). A gondolatmenet a következőkkel folytatódik:

„A frontvonalak ott húzódnak a városokban, az utcákon, az otthonokban. Ébernek kell lennünk,

szolidaritást kell mutatnunk, segítenünk kell egymást, és egyesíteni kell az állampolgárok és az állam erőfeszítéseit. [...] A hamis liberálisokban és az igazi nácikban több a közös, mint gondolnánk. Ugyanazok a külföldi hatalmak finanszírozzák őket. Ugyanolyan gyűlölet dolgozik bennük. Azt mondják, Putyin Oroszországával van bajuk, de valójában maga Oroszország ellen törnek. Nem meglepő. Már Dosztojevszkij is írt az efféle alakokról."

Az erőteljes reakció mögött az a régi meggyőződés húzódott, miszerint Oroszország vagy megmarad világhatalomnak, vagy el fog tűnni a történelem színpadáról. Egy birodalom nélküli Oroszország a nullával egyenlő. Ezért is nevezhette Putyin a Szovjetunió összeomlását „az évszázad legsúlyosabb geopolitikai katasztrófájának", amelynek következtében „több millió állampolgárunk és honfitársunk került Oroszország határain kívülre". A 2003–2004-es évek eseményei megerősítették abbéli gyanújában, hogy az Egyesült Államok egy egypólusú világrendet igyekszik létrehozni a meggyengült Oroszország kárára.

A Nyugat-ellenes érzület és a nacionalizmus terjedése Putyin 2012 tavaszán megkezdődő harmadik ciklusával csak még jobban felgyorsult. Az előző év őszén komoly tüntetésekre került sor Moszkvában, Szentpéterváron, sőt szerte Oroszországban; a demonstrálók a nyilvánvalóan elcsalt országgyűlési választások ügyében emelték fel a szavukat. Putyint,

aki akkor miniszterelnök volt, érezhetően megrázták az események, és Hillary Clintont, illetve az amerikai külügyet sejtette a tüntetők mögött. A reakcióját nem túlzás hisztérikusnak nevezni: „Nem fogjuk hagyni, hogy bárki is beavatkozzon az országunk belügyeibe! Mi győzedelmes nép vagyunk! A génjeinkben, a genetikai kódunkban van a győzelem." Néhány hónappal később Dugin, Prohanov és néhány további szélsőséges nacionalista vezetésével ellentüntetést szerveztek Moszkvában, ahol az „ötödik hadoszlop" tagjait és a „belföldi ügynököket" vádolták meg azzal, hogy belülről próbálják bomlasztani Oroszországot. Putyin személyesen döntött róla, hogy kik szólalhatnak fel a tüntetésen.

Putyin megválasztását komoly utcai tiltakozások kísérték, elsősorban a Bolotnaja téren – ugyanott tehát, ahol egykor a lázadó Pugacsovot is kivégezték. Ezen a ponton Putyin számára világossá vált, hogy kizárólag az orosz nacionalistákra támaszkodhat, úgyhogy arra jutott, hogy kijátssza a hazafias kártyát. Hogy egyszerre megacélozza Oroszország népnemzeti önbecsülését, egyszersmind felszítsa az idegengyűlöletet, több kétséges intézkedést is hozott: az amerikaiaknak megtiltották, hogy orosz gyerekeket fogadjanak örökbe, korlátozták a külföldi filmek forgalmazását, bevezették az utazási korlátozások lehetőségét az orosz tisztviselőkkel szemben, a katonai költségvetést pedig kibővítették. A „szimfónia" jegyében még egy istenkáromlást (avagy „a vallási érzület megsértését") tiltó törvényt is elfogadtak. Ettől kezdve éppolyan kockázatossá vált az egyház bírála-

ta, mint amennyire a szovjet időkben veszélyes volt annak támogatása; ennek következményeit többek közt a Pussy Riot nevű punkbanda tagjai is a saját bőrükön tapasztalhatták meg.

A nacionalizmus a hivatalos állami ideológia rangjára emelkedett. Az új parancsolatokat az államilag felügyelt tömegmédia propagandaeszközeivel verték a lakosság fejébe.

Vajon a 21. század valóban elhozza az eurázsianizmus évezredét, miként Dugin jósolta Putyin első elnöki ciklusának kezdetén? Kétségkívül voltak jelei, hogy Putyin maga efféle ambíciókat dédelget. Éppúgy, ahogy az első ciklusát annak fejtegetésével kezdte, hogy Oroszország mindig is eurázsiai országként tekintett magára, hat hónappal a harmadik ciklusa megkezdése után már a neo-eurázsianizmus atyját magasztalta. 2012 decemberében a Szövetségi Tanács előtt tartott beszédében így fogalmazott:

> „Szeretném, ha mindenki jól értené: a következő évek döntőek lesznek. Most fog eldőlni, hogy ki áll az élre, és ennek kimenetelét nemcsak az országok gazdasági potenciálja fogja eldönteni, hanem mindenekelőtt az egyes nemzetek akarata és belső energiája, vagyis az, amit Lev Gumiljov passzionaritásnak nevezett – a képesség, amely lehetőséget teremt rá, hogy előrelépjünk, és elfogadjuk a változást."

Mint azt Charles Clover is kiemeli az orosz nacionalizmusról szóló, *Black Wind, White Snow (Fekete szél, fehér hó)* című könyvében, Putyin híveinek többsége valószínűleg nem nagyon tudta hova tenni az utalást Gumiljovra és a passzionaritás fogalmára. Ez a kis betoldás ugyanakkor feltehetően nem a szélesebb publikumnak, hanem inkább a politikai elitnek és a propaganda, elsősorban a tömegmédia felelőseinek szólt – Putyin lényegében ezzel üzente meg, hogy az eurázsianizmus eszméit ettől fogva komolyan kell venni. A Gumiljovra és a passzionaritásra tett hivatkozás valójában csak egyike azoknak a kis szóbeli jelzéseknek, amelyekkel Putyin előszeretettel fűszerezte az elmúlt években a beszédeit, és amelyek világosan visszatükrözik az eurázsiai irányba való elmozdulását. A „nyugati" fogalmát például felváltotta a geopolitikailag pontosabb „atlanti" vagy „euroatlanti", az „államok" és „nemzetállamok" helyett pedig egyre gyakrabban beszélt „civilizációkról". Az orosz civilizáció kulturális és vallási sokféleségének érzékeltetésekor Putyin „virágzó összetettséget" emleget, vagyis a 19. századi reakciós filozófus Konsztantyin Leontyevtől származó fogalomhasználattal él.

Egy további üzenetértékű kezdeményezést jelentett az Eurázsiai Unió létrehozására tett javaslat, amelyet Putyin először a 2012-es elnöki kampányára készülve vázolt egy újságcikkben. A leendő szövetség a 2010-ben létrehozott Oroszország, Belarusz és Kazahsztán közötti vámunió kibővítése volna. Egy

2013 szeptemberében tartott beszédében Putyin a következő prognózist adta a 21. századról:

> „Hatalmas geopolitikai, illetve pénzügyi, gazdasági, kulturális, civilizációs és katonai-politikai zónák kialakulása várható. Ebből fakadóan abszolút prioritásunk a szomszédainkkal való erősebb integráció. [...] Az Eurázsiai Unió az egész posztszovjet térség számára lehetőséget teremt rá, hogy ne csupán Európa és Ázsia perifériája, de a globális fejlődés független központja lehessen."

A projekt az Európa Unióval szemben beharangozott közvetlen kihívásként is értelmezhető, amely ekkor már jó ideje tagsággal csábítgatta az egykori szovjet köztársaságok némelyikét. Az EU tükörképeként Minszkben felállítottak egy eurázsiai bíróságot, és további célként jelölték ki a monetáris unió és a szélesebb körű politikai összefogás megteremtését. Az ambíció nyilvánvalóan nem más volt, mint a régi szovjet birodalom új név alatt történő feltámasztása. Putyin úgy vélte, hogy amennyiben erőfeszítéseit siker koronázza, úgy a 15–16. századi moszkvai fejedelmekhez hasonlóan ő is „az orosz földek egyesítőjeként" vonulhat be a történelembe.

A birodalmi gondolat az egyik olyan történelmi állandó, amely alapvetően meghatározza Oroszország nemzeti önképét. Ez az elképzelés történelmi és geopolitikai tényeken és álmokon, egyúttal azon a meggyőződésen is alapszik, miszerint Oroszország

a civilizáció egy eltérő és magasabb szintjét, Európa jobb változatát képviseli. Ezek szerint Oroszország lényegében nem más, mint az igazi Európa, szemben a hamis Európával, amely már régen feladta saját identitását, elveszítette morális iránytűjét, és többé már fogalma sincs róla, hogy mi helyes és mi helytelen. Lényegében ebben áll tehát „az orosz eszme". Nem véletlen, hogy az elmúlt években a 19. századi szólamok a nyugati civilizáció „rothadásáról" és „hanyatlásáról" újult erővel törtek felszínre. Mindenki kiveszi a részét a kórusból, és senki sem fejezte ki találóbban a hivatalos orosz álláspontot a Nyugat morális összeomlásával kapcsolatban, mint a kórus vezetője:

> „Láthatjuk, hogy hány euroatlanti ország lépett arra az útra, amely gyakorlatilag egyet jelent saját gyökereik, többek közt a nyugati civilizáció alapjait képező keresztény értékek megtagadásával. Ezek az országok a kultúra, a vallás és még a szexualitás terén is hátat fordítottak az erkölcsi elveknek és a hagyományos identitásnak. Olyan elképzelések jelentek meg, amelyek egyenlőségjelet tesznek a nagycsalád és az azonos neműek kapcsolata, az Istenben való hit és Sátán hódolata közé. A szélsőséges politikai korrektség egyes hívei már a pedofíliát népszerűsítő pártok bejegyzését fontolgatják. Az emberek számos európai országban szégyellik a vallásukat, és nem merik azt nyíltan felvállalni. A hétvégéket beszüntetik, vagy átnevezik valami másra, hogy maga a hétvé-

ge, vagyis annak szakrális hátterè észrevétlenné váljék. És ezt a modellt akarják rákényszeríteni az egész világon mindenkire. Meg vagyok győződve róla, hogy mindez az elkorcsosulás és az elsatnyulás útja, és hogy mindez súlyos demográfiai és erkölcsi válsághoz fog vezetni."

Ezek a szavak 2013-ban hangzottak el, ugyanabban a beszédben, amelyben Putyin az Eurázsiai Unióval kapcsolatos elképzeléseit is kifejtette. Annak érdekében, hogy elkerüljék a Nyugatra már lesújtott demográfiai és morális krízist, Oroszországnak – legalábbis az elnöke szerint – egy „új nemzeti eszme" kidolgozására van szüksége. A külső fenyegetés, illetve az Oroszországot a 20. században sújtó katasztrófák szükségessé teszik a nemzeti önazonossággal kapcsolatos vitákat: „Nyilvánvaló, hogy mindaddig nem leszünk képesek a további fejlődésre, amíg nem határozzuk meg magunkat spirituális, kulturális és nemzeti értelemben."

Jelcin 1996-os felvetése óta ez volt az első alkalom, hogy komolyabban is megfogalmazódott a nemzeti eszme igénye. Putyin nem mondta ki egyértelműen, de a hallgatóságának szemernyi kétsége sem lehetett afelől, hogy milyen irányba tartanak az elnök gondolatai. „Oroszország szuverenitása, függetlensége és területi integritása nem képezi vita tárgyát – fogalmazott. – Ezek azok a vörös vonalak, amelyeket senki sem léphet át. Bármilyen nézeteltérésünk is legyen, a nemzet identitásával és jövőjével kapcsolatos diszkussziók megkövetelik, hogy minden résztvevő

hazafias érzülettel álljon ezekhez a kérdésekhez." Azokat tehát, akikből hiányzik a nevezett „hazafias érzület", nem látják szívesen az Oroszország nemzeti eszméjét megvitató beszélgetésekben.

Putyin 2014 áprilisában, a szokásos éves élő televíziós sajtótájékoztatója során újfent arra a „kivételesen erős genetikai kódra" hivatkozott, amely összeköti „az orosz világ népeit", és amely évezredes fejlődést követően „az ország egyik legnagyobb versenyelőnyét jelenti a mai világban". Furcsa beszéd volt, nem utolsósorban a genetikai hablaty és a vérséggel kapcsolatos ködös szólamok miatt. Elsődleges szándéka abban állt, hogy egyszer s mindenkorra világossá tegye mindenki számára, hogy Oroszország történelmileg és kulturálisan is páratlan és kivételes jelenség, egyúttal felhívja rá a figyelmet, hogy az országnak haladéktalanul meg kell kezdenie a mozgósítást a külső fenyegetésekkel szemben.

Putyin elképzelései szerint „az orosz világ emberére" mindenekelőtt „a magasabb morális küldetéstudat, a magasabb erkölcsi mérce" jellemző, és ebből fakadóan „kevésbé fókuszál saját magára". Ebben erőteljesen eltér a nyugati embertől, aki kizárólag magáért él, és aki a boldogság alatt csakis saját sikerességét képes érteni. „Számunkra ez sosem volna elegendő", hangsúlyozta, majd újfent megidézve a passzionaritás fogalmát kiemelte, hogy Oroszország milyen nagyszerűen tűri a szenvedést és a halált:

„Azt hiszem, egyedül Oroszországban születhetett meg a híres mondás, miszerint: »Együtt

még a halál is gyönyörű.« De mit is jelent ez? Micsoda a halál? Bizonyára valami rettenetes dolog. Vagy talán mégsem az, ha együtt vagyunk, hiszen ekkor kiderülhet, hogy még a halál is lehet gyönyörű. Mit jelent együtt lenni? Azt jelenti, hogy készen állunk meghalni a barátainkért, a népünkért, vagy, a modern szóhasználattal élve, a szülőföldért."

Putyin szerint ebben az áldozatkészségben „gyökerezik hazafiságunk":

„Ebből eredeztethető a háborúkban tapasztalt számtalan hősies cselekedet, ebből ered az önfeláldozás megannyi példája a békeidőkből. Innen származik, hogy kart karba öltve vonulunk hadba, és ennek köszönhetjük a családi értékeinket is. Természetesen kevésbé vagyunk gyakorlatiasak, kevésbé vagyunk számítóak más népeknél, másrészt viszont a mi lelkünk tágasabb az övéknél. Talán ebben a végtelen nyitottságban tükröződik országunk nagysága is. A mi lelkünk önzetlenebb."

Nem sokkal később Putyin megtette az első lépéseket a nemzeti eszme megvalósításának irányába. Erre nem közvetlenül került sor, hanem egy Oroszország leendő hivatalos kultúrpolitikáját felvázoló dokumentum képében, amely Putyin fenti kijelentéseiből is idézett (ekkorra már Putyinra a média legalább olyan rendszerességgel hivatkozott, mint egykor a kommunista vezetőkre).

„Az állami kultúrpolitika alapjai" mögött formálisan a megveszekedett antiliberális Vlagyimir Megyinszkij ált; számos nacionalista és revizionista könyv, többek közt a *Mítoszok Oroszországról* szerzője, aki nem mellesleg 2012–2020 között az ország kulturális minisztere volt. A szöveg leginkább megütköztető része az orosz civilizációt tárgyalta. Megyinszkij szerint Oroszországnak el kell határolódnia a „nyugati liberális" elképzelésektől, amelyek szerint kizárólag egyetlen történelmi út, nevezetesen a nyugati járható, amivel szemben minden alternatíva a normától való eltérésként, devianciaként jelenik meg. Ezt a gondolatot már ismerjük Danyilevszkijtől és Gumiljovtól, akikre egyébként a szöveg szintén utal; mellettük említésre kerül még a brit történész Arnold Toynbee, valamint az amerikai politikatudós Samuel P. Huntington is (aki úgy vélte, hogy a jövő háborúit nem országok, hanem civilizációk fogják megvívni).

Az „Alapok" szerint az emberiség számos nagy közösségből – „szuperethnoszokból, civilizációkból, kultúrákból" – áll, amelyek értékrendszerükben és világlátásukban is különböznek egymástól.

„Oroszországot egyedi és különálló civilizációnak kell tekintenünk, amelyet nem lehet elhelyezni sem a »Nyugat« (Európa), sem pedig a »Kelet« keretei között. E megközelítést röviden az »Oroszország nem Európa« formulával lehet leírni, amelyet az ország és a nép egész története, illetve az orosz és a többi kultúra közti számos civilizációs különbség is alátámaszt."

A dokumentum komoly kritikát váltott ki értelmiségi és tudományos körökben. A legkönyörtelenebb felelet az Orosz Tudományos Akadémia filozófiai intézete felől érkezett, amelynek huszonhét tagja is aláírta a hivatalos tiltakozást. A válasz azzal a megállapítással kezdődik, hogy a felvázolt projekt mindenki számára kötelező ideológiát írna elő, ami viszont alkotmányellenes. Az aláírók szerint a javaslat annyi egyoldalú, pontatlan vagy egyenesen hamis állítást tartalmaz, hogy „még egy iskolai dolgozat színvonalát sem éri el". A legerősebb ellenállásba az „Oroszország nem Európa" formula ütközött. Mint az Akadémia tagjai felhívták rá a figyelmet, Oroszország legnagyobb koponyái közül jó néhányan homlokegyenest ellenkező álláspontot képviseltek a kérdésben.

A tervezetet illető bírálatok olyan erőteljesnek bizonyultak, hogy az Oroszországra és Európára vonatkozó kitételt végül törölték belőle – és nem csupán azt. Mire „Az állami kultúrpolitika alapjai" elnöki rendelet révén jogerőre emelkedett 2014 decemberében, az Oroszországgal mint civilizációval kapcsolatos rész teljes egészében eltűnt a szövegből. Csupán néhány általánosító, konzervatív szellemiségű megjegyzés maradt benne, miszerint a kultúra feladata a nép „hazafias szellemben és a nemzeti büszkeség jegyében történő" nevelése, illetve „az orosz társadalomban tradicionálisan elfogadott értékrend és normák" megerősítése, ideértve „a hagyományos családi értékeket". A közoktatásban ezenkívül az ortodox egyháznak is kiemelt szerepet kell szánni.

A végső dokumentum tehát jóval kevésbé volt vitatható, mint az eredeti fogalmazvány. A Kulturális Minisztérium azonban még nem adta fel a harcot, és az elnöki rendelet közzététele mellett még egy kapcsolódó magyarázatot is kiadott arról, hogy miként is kell a szöveget helyesen értelmezni. Ebben a kis kiegészítésben megismételték az Oroszországról mint egyedi civilizációról tett megállapításokat, noha az „Oroszország nem Európa" tétel továbbra sem tért vissza. Túl azon, hogy ez a kijelentés önmagában véve is kétséges, még Nagy Katalin 1767-es *Nakaz*ával is szembement volna, amely büszkén hirdette, hogy „Oroszország európai birodalom".

A közleményben Megyinszkij egy további szövege is szerepelt, amelyben kijelölte az állami kultúrafinanszírozás szabályait. Ennek értelmében mindazon kulturális szereplőknek, akik az állam anyagi hozzájárulásában reménykednek, meg kell felelniük bizonyos értékeknek. Ezek közé tartozik „a szülőföld szolgálata", „Oroszország ezeréves történelmi egységének és folytonosságának" elismerése, „a család és az emberi közösség értékeinek" hangsúlyozása és így tovább. Az állam semmit sem tilt be közvetlenül, támogatásban viszont csak az részesülhet, aki eleget tesz ezeknek a követelményeknek.

Putyin korának hivatalos szótára szerint a „hagyományos/nem hagyományos" ellentétpár hivatott leírni a „normális" és a „deviáns" szociális, kulturális, illetve szexuális magatartásformákat. Megyinszkij szerint a „nem hagyományos" művész éppoly kevéssé számíthat az állam támogatására, mint a nem hagyo-

mányos orvoslás, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy a művészet nem egyéni páciensekkel, hanem „lelkek ezreivel dolgozik". „Ha az emberek javát akarjuk, jó példát kell mutatnunk nekik."

A mai Oroszország éppúgy különbözik a cári birodalomtól, mint a Szovjetuniótól. Nincs például művészeti cenzúra, leszámítva az esetleges szerzői öncenzúrát. Bármilyen formát is öltött azonban az orosz állam, mindvégig változatlan maradt vezetőinek azon meggyőződése, miszerint a kultúrának mindenestül konzervatívnak és népnevelői szellemiségűnek kell lennie. A Kulturális Minisztérium által propagált értékek éppúgy származhatnának 1840-ből vagy 1940-ből – utóbbi esetben azzal a parányi különbséggel, hogy a „hagyományos" szót lecseréljük „kommunistára".

Az orosz történelemben a kultúra mindig is több volt „csak" kultúránál, hiszen a nemzeti identitás szerves részét alkotta. Az állam kultúrpolitikáját meghatározó rendeletben nem véletlenül helyeződik a kultúra az ország túlélésért folytatott küzdelmének kontextusába. „Az állami kultúrpolitika a nemzetbiztonsági stratégia fontos részét alkotja." Avagy Megyinszkij szavaival: „Aki nem táplálja saját kultúráját, majd táplálni fogja más hadseregét."

A kultúrpolitikára vonatkozó határozat nem definiálja a nemzeti eszmét, ám az csírájában megtalálható abban a kitételben, amely szerint a kultúrának „hazafias szellemben és a nemzeti büszkeség jegyében" kell nevelnie a népet. Putyin bő egy évvel később, 2016 februárjában egy orosz üzletemberekkel

tartott megbeszélésen egészen nyíltan fogalmazott: „A hazafiságon kívül nem lehetséges más erő, amely egyesíthetne bennünket. Ez a mi nemzeti eszménk."

Nem kétséges, hogy jelenleg a hazafiság tölti be ezt a szerepet, vagyis ez alkotja az „orosz eszmét". A kérdés csupán az, hogy mindez valóban a hivatalos állami ideológia szintjére emelkedhet-e, ahhoz ugyanis alkotmánymódosításra volna szükség. De Putyin ettől akár el is tekinthet, hiszen pozíciójából adódóan megengedheti magának, hogy egész egyszerűen bejelenti, mostantól a hazafiság lesz a nemzeti eszme, és kész, annál is inkább, minthogy a hazafiság az alkotmány tényleges szövegétől függetlenül is az orosz társadalom minden rétegét átjárja, a közoktatástól kezdve a hadsereg vezetéséig. Az orosz társadalom hazafias mozgósításának egyik jó példája a 2016 őszén megalakult Ifjú Hadsereg *(Junarmija)*. Ez az „összorosz, katonai és hazafias mozgalom" olyan tizenegy–tizennyolc év közötti fiatalokból áll, akik nem csupán hazafias szellemű nevelésben részesülnek, de még a Kalasnyikov használatát is elsajátítják, hogy ha eljön az ideje, megvédhessék Oroszországot az ellenségeitől.

Kijelenthető tehát, hogy Alekszandr Dugin elképzelései – mint azt maga is megjósolta – diadalt arattak, és komoly hatást gyakoroltak a mai Oroszország politikai diskurzusára. A hivatalos hazafiság természetes módon fakad az eurázsianizmus azon meggyőződéséből, miszerint az orosz civilizáció különleges, mi több, felsőbbrendű a nyugatihoz képest. Az oroszok

azon módszere, hogy a gáz, az olaj, a dezinformáció és az antidemokratikus erők támogatásán keresztül igyekeznek destabilizálni az Egyesült Államokat és Európát, mint láttuk, szintúgy egyenesen Dugin boszorkánykonyhájáról származik.

Az eurázsiai mozgalom hidat képez azokhoz a 19. században megfogalmazott eszmékhez, amelyek meglepő reneszánszukat kezdték élni az elmúlt harminc évben. Ezen eszmék közé tartoznak a Nyugattal kapcsolatos lesújtó ítéletek, vagy éppen az egyház fokozott társadalmi szerepvállalásának támogatása. Abban, ahogyan Putyin hátat fordított az 1990-es évek liberális gondolatainak, közvetlenül tükröződik, ahogy a szlavofilek elítélték Nagy Péter és az utódai európaizáló törekvéseit. Hasonlóképpen az egyház, miután a kommunizmus alatt hetven évig elnyomás alatt tengődött, immár újra az orosz állam elidegeníthetetlen részét alkotja.

A mai Oroszország a hagyományos értékek hangsúlyozásával, illetve a szekularizáció és a morális hanyatlás visszautasításával újra magára vette Európa konzervatív védőbástyájának szerepét, amelyet egyszer már felöltött I. Miklós rezsimjének idején. Ha létezik a jelenkor Oroszországának valódi párhuzama, akkor azt Miklós korszakában jelölhetjük meg.

Az efféle történelmi összehasonlítások persze mindig problematikusak, és tüzetesebb vizsgálat esetén természetesen I. Miklós és Putyin Oroszországa is merőben különbözőnek tűnnek egymástól. A hangsúly a mi esetünkben a strukturális hasonlóságokon és a társadalmi közhangulaton van. Mindkét kor antiliberális és konzervatív ideokrácia, ahol olyan elit irányítja az országot, amely egyetlen eszköztől, így az erőszaktól és a törvénytelenségtől sem visszariadva védi az érdekeit és a hatalmát. I. Miklóshoz hasonlóan Putyin is brutálisan letörte a rendszerellenes tüntetéseket. (A 2012-es Bolotnaja téri demonstrációkat tekinthetjük Putyin dekabrista felkelésének is, minthogy ő is ugyanolyan paranoid eltökéltséggel reagált, mint cári elődje.) Mindkét korszak Oroszországa olyan állam, amelynek érdekeit mindenható és brutális erőszakszervezetek felügyelik; Miklós korát kezdetétől a végéig terror jellemezte, Putyin állama pedig fokozatosan vált, illetve válik ilyenné. A hatalom mindkét esetben konzervatív frázisokból nyeri társadalmi legitimációját. Amíg I. Miklós esetében az „autokrácia" volt a jelszó, addig Putyin korában azt felváltja az „irányított demokrácia" és a „vertikális hatalom", a *„narodnoszty"* helyett pedig megjelenik a „hazafiság". Az identitás kialakítását célzó szlogenek és projektek mindkét esetben egy olyan társadalmat tükröznek, amely stabilnak tűnhet ugyan, de valójában korántsem az.

Vlagyimir Putyin végső célja az Orosz/Szovjet Birodalom helyreállítása. Azt akarja, hogy erről ismerje a világ, és így emlékezzen rá az utókor. Habár ezt az ambícióját nem jelentette be a nyilvánosság előtt, de elmondta egy magánbeszélgetésben, amire ugyanazon az őszön került sor, amikor bemutatta az Eurázsiai Unióval kapcsolatos elképzeléseit – ekkor tett ugyanis egy kijelentést, ami világossá tette messianisztikus küldetéstudatát. A 2013-as esetről

egy orosz újságírótól hallottam, aki éppen egy Putyinról szóló dokumentumfilmen dolgozott. Az illető elmondta nekem, hogy miután kikapcsolták a kamerát, a rosszkedvű és bosszús elnök keserű panaszáradatba kezdett az ő orosz népéről, amelyért oly áldozatosan dolgozik szakadatlan, és amely nem képes cserébe némi megértést és hálát mutatni. A litánia egy emlékezetes frázissal ért véget, amit rögtön le kellett jegyeznem: *„Pora mnye vojtyi v isztoriju"* – „Itt az idő, hogy történelmet írjak."

Hat hónappal később, 2014 márciusában annektálták és az Orosz Föderáció részévé tették a Krím félszigetet. Pár hónappal később a kelet-ukrajnai Donbasz régió felett a Kreml által támogatott orosz szeparatisták vették át az irányítást, 2022 februárjában pedig, több évig tartó nacionalista hisztériát és masszív, államilag kontrollált ukránellenes propagandát követően Oroszország rárontott Ukrajnára, a második világháború óta a legsúlyosabb politikai krízist szabadítva Európára.

Könnyen lehet, hogy jelen sorok megjelenésekor még mindig zajlik az ukrajnai háború – az a háború, amelyre nem meglepő módon az orosz ortodox egyház vezetője, Kirill pátriárka is áldását adta, aki szerint „a ruszofóbia hallatlan sebességgel terjed a nyugati világban". Ebből kifolyólag „Oroszország harcának nem fizikai, hanem metafizikai tétje van". Az orosz állam és az egyház egyek, vagyis szimfonikus harmóniában egyesülnek.

Oroszország ukrajnai háborúját az országon kívül élők hajlamosak nem egyszerűen érthetetlennek, de

egyenesen esztelennek tekinteni; sokan még Vlagyimir Putyin mentális épségét is megkérdőjelezik a történtek láttán. Csakhogy Putyin abbéli szándéka, hogy ellenőrzést szerezzen Ukrajna felett, és lehetőség szerint uralma alá hajtsa az országot, valójában logikus következménye az első ízben a szlavofilek és Dosztojevszkij által megfogalmazott ideológiának, amelyet aztán Danyilevszkij, Leontyev, az eurázsianista gondolkodók, Dugin és még sokan mások fejlesztettek tovább – ez volna „az orosz eszme" annak véres valóságában. Nem véletlen, hogy az Ukrajnával tárgyaló orosz delegációt ezen ideológia egyik legbefolyásosabb képviselője, az egykori kulturális miniszter és fanatikus nacionalista Vlagyimir Megyinszkij vezette.

Ami pedig az elnök mentális egészségét illeti, erre a leginkább Polonius szavaival felelhetünk a *Hamlet*-ből: „Őrült beszéd, de van benne rendszer."*

Az, hogy Putyin Oroszországa hátat fordított a külvilágnak, és immár elsősorban befelé fókuszál, alapvetően két dologgal magyarázható: az egyik a civilizációs felsőbbrendűségről való meggyőződés, a másik pedig a félreértettség, sértettség és megalázottság érzése: a NATO, az EU, általában a világ többi része, egyszóval mindazok részéről, akik állítólag nem képesek megérteni Oroszország kivételességét és történelmi küldetését. Márpedig minél sértettebb valaki, annál könnyebben magával ragadják a kiválasztottságával kapcsolatos fantáziák. Az ortodox

* Arany János fordítása.

(igazhitű) harcol a heterodox (hitetlen) ellen, Bizánc Róma ellen, a „Mi" az „Ők" ellen. Ha valaki kiválasztottnak látja magát, és elbukik, akkor a bukásáért szükségszerűen másokat fog okolni, és az orosz történelemben ez a „mások" mindig is a Nyugatot jelentette.

Ez a meggyőződés ugyanakkor az orosz kultúra kettősségéről is árulkodik. A dualizmus mélyen áthatja az orosz tudatot, és alighanem a kereszténység ortodox verziójában lelhetjük meg a magyarázatát. A katolikus egyházban az ember a purgatóriumban lehetőséget kap a megtisztulásra és a bűnbocsánatra. Másként fogalmazva, a földi élet háromféle magatartást tesz lehetővé: a bűnöst, a szentet és a semlegest. Az orosz ortodox egyház tanításában viszont a vezeklésnek nincs alternatívája, és csupán kétféle életmód képzelhető el: a szent és a bűnös, az igazhitű és az eretnek.

Ennek a mélyen gyökerező elképzelésnek komoly hatása volt az orosz társadalom fejlődésére. A semleges viselkedés egyfajta intellektuális és társadalmi tartalék, amelyből a jövő struktúrái kibomlanak; ez garantálja a viszonylag súrlódásmentes átmenetet az egyik történelmi korszakból a következőbe. Ez jellemzi tehát Nyugat-Európát. Oroszországban viszont a társadalom ugrásokon, robbanásokon keresztül fejlődik; a hatalomváltást felfordulások kísérik, és a régi minták kifordulnak. Mint láttuk, gyakorlatilag az összes orosz cár visszavonta az elődje törvényeit és rendelkezéseit, az 1917-es forradalommal pedig az egész társadalom a feje tetejére lett állítva: a feketéből fehér lett, a fehérből pedig fekete. Például a cári társadalom mindent átfogó ideológiájából, a vallásból militáns ateizmus lett, az egyház helyére pedig a párt lépett. A kommunizmus bukásával aztán minden visszatért a régi állapotokhoz. A harmadik út, vagyis a liberalizmus, valójában sosem állt nyitva az orosz politika előtt.

Nyikolaj Bergyajev volt az a filozófus, aki talán a legmélyebben végiggondolta Oroszország identitásának kérdését; tőle már többször is idéztem a korábbiakban. Bergyajevet a bolsevik forradalom után deportálták, majd később Franciaországban élt és dolgozott, és ott is halt meg 1948-ban. Számos orosz emigránshoz hasonlóan ő is komoly erőfeszítéseket tett azért, hogy megpróbálta megérteni és megmagyarázni Oroszország egyediségét. Kifejezetten a külföldi közönség számára írta egyik művét, *Az orosz kommunizmus értelme és eredetét*, amely 1937-ben jelent meg németül, ám oroszul – Párizsban – csak a szerző halála után látott napvilágot.

Az orosz civilizáció alapvető dualista természetének gondolatából kiindulva Bergyajev úgy véli, hogy Oroszország kizárólag kétféle állapotban képes létezni: vagy anarchiaként, vagy diktatúraként. Ezt az elképzelést később egy másik párizsi orosz emigráns, a zseniális Andrej Szinyavszkij is átvette, aki egy általam készített interjúban úgy fogalmazott: „Oroszország egy szorosan összecsomózott zsák, amiben bármi lehet – egyesek szerint arany, mások szerint homok." De bármi is van benne, ha kiszakítjuk a zsákot, kitör a káosz.

Hasonlóképpen Bergyajev szerint az orosz népet az antitézisek mentén lehet a leginkább leírni. Az orosz olyan nép, amely imádja az erős államot és az erőskezű vezetőt, ugyanakkor kényesen félti a szabadságát. Olyan nép, amelynek szülöttei között olyan zsarnokokat találunk, mint Rettegett Iván vagy Nagy Péter, ám egyúttal olyan anarchistákat is, mint Sztyenka Razin vagy Jemeljan Pugacsov, nem is beszélve a számtalan nihilistáról és forradalmárról. Olyan nép, amely kegyetlen, ugyanakkor végtelen jóságra és határtalan együttérzésre is képes.

A szovjet időkben sokan úgy vélték, hogy ha a rendszer összeomlik, Oroszországot minden további nélkül meg lehet majd reformálni, és át lehet vezetni a nyugati, demokratikus közösségek világába. A Szovjetunió bukása után három évtizeddel kijelenthető, hogy ez nem történt meg, és nem csupán azért nem, mert az ilyen folyamatok jóval tovább tartanak, mint szeretnénk, hanem azért, mert számos olyan jelenség, amit a szovjet rendszernek vagyunk hajlamosak tulajdonítani, valójában több száz éve az orosz történelem állandóit alkotja: a zsarnokság, a bürokrácia, a jogi önkény, a korrupció – mindez mindig is jellemző volt az oroszországi politika gyakorlatára. A Szovjetunió összeomlása óta eltelt három évtized arról árulkodik, hogy az oroszok többsége valójában soha nem is akart letérni arról a történelmi útról, amelynek első köveit még Bizánc aranyló kapui előtt fektették le.

Az orosz történelem tehát lényegében körben forog. Az ország hol közeledik, hol ismét távolodni kezd a – Danyilevszkij fogalomhasználatával – „germán-

latin civilizációtól". A mai elnyomó, nacionalista és Nyugat-ellenes rezsim helyére egy napon alighanem egy olyan fog kerülni, amely mind belföldi működését, mind a külvilághoz való viszonyát tekintve jóval toleránsabb lesz. Ez azonban aligha következhet be addig, amíg Vlagyimir Putyin van hatalmon.

A kérdés tehát nem az, hogy megtörténhet-e ismét a Nyugathoz való odafordulás, hanem az, hogy erre mikor kerülhet sor, és hogy ez a fejlemény megszakíthatja-e az orosz történelmet évszázadok óta jellemző körforgást. Másképpen szólva, győzedelmeskedhet-e egy európai stílusú Oroszország, vagy egy-két nemzedékkel később az ország ismét elfordul a Nyugattól, és visszatér saját felsőbbrendűségének hirdetéséhez és az idegengyűlölethez. Egyvalami biztosra vehető: minden olyan törekvés bukásra van ítélve, amely kívülről akar politikai, gazdasági vagy kulturális normákat kényszeríteni Oroszországra. Ugyanez áll azokra a reformokra, amelyeket az országon belül próbálnak meg átvinni, ám amelyek nem élvezik a többség támogatását. Mindezt ékesen bizonyítja a történelem: az ok, amiért Nagy Péter kora óta lényegében az összes reformtörekvés hamvába halt, nem más, mint hogy ezek mindig az elit projektjei voltak, amelyekkel szemben a konzervatív erők könnyedén mozgósíthatták a szélesebb néptömegeket.

Annak érdekében, hogy a ciklikus minta megszakadjon, mélyreható társadalmi, jogi és mentalitásbeli változásokra van szükség. Az államnak fel kell hagynia azzal, hogy a sokféleségben fenyegetést lásson, és olyan szociális funkciókat kell kiépítenie,

amelyek elég erősek és szilárdak ahhoz, hogy egyszer és mindenkorra véget vessenek annak, hogy az elit kezében összpontosuljon minden hatalom. Mindezek a feltételek papíron léteznek ugyan, tényleges megvalósításuktól azonban meglehetősen távol vagyunk: Oroszországban nincs valódi sajtó- és szólásszabadság, nincsenek szabad választások, és nincsenek független bíróságok sem. Márpedig amíg ezek az intézmények nem jönnek létre a gyakorlatban, addig a történelem tapasztalatai szerint továbbra is együtt kell élnünk a külvilágra való nyitottság és a nemzeti köldöknézés egymást váltó időszakainak évszázados körforgásával.

(2017–2022)

OROSZORSZÁG URALKODÓI A 17. SZÁZADTÓL NAPJAINKIG

A Romanov-dinasztia

I. Mihály 1613–1645
Alekszej 1645–1676
III. Fjodor 1676–1682
I. (Nagy) Péter 1682–1725; kezdetben együtt uralkodott féltestvérével, V. Ivánnal 1682 és 1696 között.
I. Katalin 1725–1727
II. Péter 1727–1730
Anna 1730–1740
VI. Iván 1740–1741; meggyilkolták 1764-ben.
Erzsébet 1741–1762
III. Péter (szül. Károly Péter Ulrik holstein-gottorpi herceg) 1762. január–július; meggyilkolták.
II. Katalin 1762–1796
I. Pál 1796–1801; meggyilkolták.
I. Sándor 1801–1825
I. Mihály 1825–1855
II. Sándor 1855–1881; merényletben meggyilkolták.
III. Sándor 1881–1894
II. Miklós 1894–1917; meggyilkolták 1918-ban.

Szovjet-Oroszország és Szovjetunió

Lenin (Vlagyimir Iljics Uljanov) 1917–1924
Sztálin (Joszif Visszarionovics Dzsugasvili) 1924–1953
Nyikita Hruscsov 1953–1964
Leonyid Brezsnyev 1964–1982
Jurij Andropov 1982–1984
Konsztantyin Csernyenko 1984–1985
Mihail Gorbacsov 1985–1991

Orosz Föderáció

Borisz Jelcin 1991–1999
Vlagyimir Putyin 2000–2008
Dmitrij Medvegyev 2008–2012
Vlagyimir Putyin 2012–

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

Bassin, Mark: „Eurasianism »Classical« and »Neo«: The Lines of Continuity". In: Tetsuo Mochizuki (ed.): *Beyond the Empire: Images of Russia in the Eurasian Cultural Context.* Slavic Research Center, Sappuro, 2008.

Bassin, Mark (et al.): *Between Europe and Asia: The Origins, Theories, and Legacies of Russian Eurasianism.* University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2015.

Berlin, Isaiah: *Russian Thinkers.* Penguin Books, London, 1978.

Besançon, Alain: *Sainte Russie.* Éditions de Fallois, Paris, 2012.

Billington, James H.: *The Icon and the Axe: An Interpretative History of Russian Culture.* Vintage Books, New York, 1970.

Chamberlain, Lesley: *Motherland: A Philosophical History of Russia.* Atlantic Books, London, 2004.

Clover, Charles: *Black Wind, White Snow: The Rise of Russia's New Nationalism.* Yale University Press, New Haven/London, 2016.

de Custine, Astolphe: *Lettere dalla Russia.* Adelphi, Milano, 2015.

Dunlop, John B.: „Aleksandr Dugin's Foundations of Geopolitica". *Demokratizatsiya,* 2004/1.

Engelstein, Laura: *Slavophile Empire: Imperial Russia's Illiberal Path.* Cornell University Press, Ithaca, 2009.

Hingley, Ronald: *The Russian Secret Police: Muscovite, Imperial Russian and Soviet Political Security Operations.* Dorset Press, New York, 1970.

Jangfeldt, Bengt: *En rysk historia.* Wahlström & Widstrand, Stockholm, 2015.

Jangfeldt, Bengt: *Svenska vägar till S:t Petersburg.* Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1998.

Kochan, Lionel: *The Making of Modern Russia.* Penguin Books, London, 1962.

Lincoln, W. Bruce: *Nicholas I: Emperor and Autocrat of all the Russias.* Allan Lane, Worcester/London, 1978.

Malia, Martin: *Russia under Western Eyes: From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum.* The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass./London, 1999.

Massie, Robert K.: *Pietro il Grande.* Rizzoli, Milano, 1985.

Neumann, Iver B.: *Russia and the Idea of Europe: A Study in Identity and International Relations.* Routledge, New York/London, 1996.

Pipes, Richard (ed.): *The Russian Intelligentsia.* Columbia University Press, New York, 1961.

Riasanovsky, Nicolas: *Nicholas I and Official Nationality in Russia 1825–1855.* University of California Press, Berkeley/Los Angeles/London, 1959.

Riasanovsky, Nicolas: *Russia and the West in the Teaching of the Slavophiles: A Study of Romantic Ideology.* Peter Smith, Gloucester, Mass., 1965.

Riasanovsky, Nicolas: *Russian Identities: A Historical Survey.* Oxford University Press, Oxford, 2005.

Schmidt, Matthew: „Is Putin pursuing a Policy of Eurasianism?". *Demokratizatsiya,* 2005/1.

Thaden, Edward C.: *Interpreting History: Collective Essays on Russia's Relations with Europe.* Columbia University Press, Boulder, 1990.

Troyat, Henri: *Alexander of Russia: Napoleon's Conqueror.* Fromm, New York, 1986.

Troyat, Henri: *Alexandre II: Le Tsar-Libérateur.* Flammarion, Paris, 1992.

Troyat, Henri: *La grande Catarina.* Bompiani, Milano, 2004.

Tschizewskij, Dmitrij: *Russian Intellectual History.* Ardis, Ann Arbor, 1978.

Walicki, Andrzej: *The flow of ideas: Russian Thought from the Enlightenment to the Religious-Philosophical Renaissance.* Peter Lang Edition, Frankfurt am Main, 2015.

Whittaker, Cynthia H.: *The Origins of Modern Russian Education: An Intellectual Biography of Count Sergei Uvarov, 1786–1855.* Northern Illinois Press, Illinois, 1984.

Wittram, Reinhard: *Russia and Europe.* Thames and Hudson, London, 1973.

Wortman, Richard S.: *Myth and Ceremony in Russian Monarchy from Peter the Great to the Abdication of Nicholas II.* Princeton University Press, Princeton, 2006.

Yasmann, Victor: „Red Religion: An Ideology of Neo-Messianic Russian Fundamentalism". *Demokratizatsiya,* 1993/1.

Young, Sarah: „Russian thought lecture 2: the Slavophiles and Russian communality". http://sarahjyoung.com/

site/2012/10/24/russian-thought-lecture-2-the-slavophiles-andrussian-communality

Zygar, Mikhail: *All the Kremlin's Men: Inside the Court of Vladimir Putin.* Public Affairs, New York, 2016.

Orosz nyelvű források

Agurszkij, Mihail: *Igyeologija nacional-bolsevizma.* YMCA-Press, Parizs, 1980.

Anyiszimov, Jevgenyij: *Isztorija Rosszii ot Rjurika do Putyina.* Pityer, Szankt–Petyerburg, 2016.

Annenkov, Pavel: *Lityeraturnije voszpominanyija.* Goszizdat, Moszkva, 1960.

Bergyajev, Nyikolaj: *Isztoki i szmiszl russzkovo kommunyizma,* YMCA-Press, Parizs, 1955.

Bergyajev, Nyikolaj: *Russzkaja Igyeja.* YMCA-Press, Parizs, 1971 (1946).

Bergyajev, Nyikolaj: *Szugyba Rosszii. Szbornyik sztatyej (1914–1917).* Moszkva, 1918

Csaadajev, Pjotr: *Polnoje szobranyije szocsinyenyij i izbrannije piszma, I–II.* Nauka, Moszkva, 1991.

Danyilevszkij, Nyikolaj: *Rosszija i Jevropa.* Terra, Moszkva, 2008.

Dugin, Alekszandr: *Metafizika Blagoj Vesztyi.* Arktogeja, Moszkva, 1997.

Dugin, Alekszandr: *Osznovi geopolityiki – Geopolityicseszkoje buduscseje Rosszii.* Arktogeja, Moszkva, 1997.

Gorgyin, Jakov (ed.): *Nyikolaj I. bez retusi.* Amfora, Moszkva, 2013.

Herzen, Alekszandr: *Biloje i dumi.* Moszkva, 1976.

Homjakov, Alekszej: *Szocsinyenyija v dvuh tomah.* Medium, Moszkva, 1994.

Janov, Alekszandr: *Russzkaja igyeja ot Nyikolaja I. do Putyina, I–II.* Novij Hronograf, Moszkva, 2014.

Kantor, Vlagyimir: *Russzkij jevropejec kak javlenyije kulturi.* Rosszpen, Moszkva, 2001.

Karamzin, Nyikolaj: *Piszma russzkovo putyesesztvennyika.* Nauka, Leningrad, 1984.

Kirejevszkij, Ivan: *Polnoje szobranyije szocsinyenyij v dvuh tomah.* Moszkva, 1911.

Kljucsevszkij, Vaszilij: *Russzkaja isztorija. Polnij kursz lekcij.* Moszkva, 1993.

Koroljov, Anatolij: „Sztanovlenyije i razvityije jervrazijszkih igyej". *Znanyije. Ponyimanyije. Umenyije,* 2014/4.

Lotman, Jurij; Uszpenszkij, Borisz: „Rol dualnih modelej v gyinamike russzkoj kulturi (do konca XVIII veka)". In: *Trudi po russzkoj i szlavjanszkoj filologii XXVIII: Lityeraturovegyenyije,* Tartu, 1977.

Orlov, Igor: „Nacionalnaja igyeja Rosszii kak mehanyizm duhovnoj mobilizacii i civilizacionnoj igyentyicsnosztyi". *Mir i polityika,* 2010/7.

Szolovjov, Vlagyimir: *Nacionalnij voprosz v Rosszii.* ASZT, Moszkva, 2007.

Trubeckoj, Nyikolaj: *Naszlegyije Csingiszhana: Vzgljad na russzkuju isztoriju nye sz Zapada, a sz Vosztoka.* Ekszmo, Moszkva, 1999.

Uszpenszkij, Borisz: *Russzkaja intyelligencija kak szpecificseszkij fenomen russzkoj kulturi.* In: *Russzkaja intyelligencija i zapadnij intyellektualizm: Isztorija i tyipologija.* OGI, Moszkva, 1999.

Usztrjalov, Nyikolaj: *Nacional-bolsevizm*. Algoritm, Moszkva, 2003.

Vasziljenko, Irina; Panarin, Alekszandr (et al.): *Filoszofija isztorii*. Gardariki, Moszkva, 2001.

Vehi: Szbornyik sztatyej o russzkoj intyelligencii. Moszkva, 1909.

Wortman, Richard: „»Oficialnaja narodnoszty« i nacionalnij mif rosszijszkoj monarhii XIX veka". Rosszija/Russia, OGI, Moszkva, 1999.

Zorin, Andrej: *Kormja dvuglavovo orla: lityeratura i goszudarsztvennaja igyeologija v Rosszii v poszlednyej tretyi XVIII–pervoj tretyi XIX veka*. Novoje lityeraturnoje obozrenyije, Moszkva, 2001.

Zubov, Andrej (ed.): *Isztorija Rosszii. XX vek: 1894–1939*. ASZT, Moszkva, 2011.

SOMOGYI KÖNYVTÁR
1881
SZEGED

A HELIKON ZSEBKÖNYVEK SOROZAT EDDIG MEGJELENT KÖTETEI:

Napóleon: Az uralkodás művészete
Oscar Wilde: A boldog herceg
Edgar Allan Poe: A fekete macska
Antoine de Saint-Exupéry: A kis herceg
Niccolò Machiavelli: A fejedelem
Kahlil Gibran: A próféta
Szun-ce: A háború művészete
Buddha: Beszédei
Friedrich Nietzsche: Bálványok alkonya
Edgar Allan Poe: Az aranybogár
Jane Austen: Szerelem és barátság
Lewis Carroll: Alice Csodaországban
J. D. Salinger: Három korai történet
Jane Austen: Catharine
Tamási Áron: Ábel a rengetegben
Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok 1.
Franz Kafka: A per
Lewis Carroll: Alice Tükörországban
Stefan Zweig: Sakknovella
Márai Sándor: A gyertyák csonkig égnek
Victor Hugo: Egy halálraítélt utolsó napja
Csáth Géza: Egy elmebeteg nő naplója
Arthur Conan Doyle: Sherlock Holmes – Tanulmány vérvörösben
Franz Kafka: Az átváltozás – A fűtő
Charles Dickens: Karácsonyi ének
Alessandro Baricco: Selyem
Lao-ce: Tao te king – Weöres Sándor fordításában
Arthur Conan Doyle: Sherlock Holmes – A négyek jele
Sigmund Freud: Három értekezés a szexualitásról
Hermann Hesse: A pusztai farkas
Nathaniel Hawthorne: A skarlát betű
Szerb Antal: Utas és holdvilág
Jamamoto Cunetomo: Hagakure – A szamurájok kódexe
Szerb Antal: A Pendragon-legenda
Mark Twain: Ádám és Éva naplója
Seneca: A gondviselésről és más írások
Marcus Aurelius: Elmélkedések
Nádas Péter: A Biblia
F. M. Dosztojevszkij: Feljegyzések az egérlyukból

E. T. A. Hoffmann: Az arany virágcserép
Móricz Zsigmond: Légy jó mindhalálig
Friedrich Nietzsche: Az Antikrisztus
Lázár Ervin: A bolond kútásó
Rotterdami Erasmus: A balgaság dicsérete
Sigmund Freud: Pszichoanalízis
Kosztolányi Dezső: Esti Kornél
Jaroslav Hašek: A Balaton partján és más írások
Boris Vian: Tajtékos napok
Kurt Vonnegut: Az ötös számú vágóhíd
Rejtő Jenő: Az elveszett cirkáló
Konfuciusz: Beszélgetések és mondások
Salman Rushdie: Kelet, Nyugat
Konrad Lorenz: Ember és kutya
Karinthy Frigyes: Tanár úr kérem
Arany János: Toldi
William Shakespeare: Szentivánéji álom – Romeo és Júlia
Robert Louis Stevenson: Dr. Jekyll és Mr. Hyde
Arthur Schopenhauer: A szerelem metafizikája
Márai Sándor: Eszter hagyatéka
Martin Luther: Asztali beszélgetések
Mijamoto Muszasi: Az öt elem könyve
Alekszandr Szolzsenyicin: Ivan Gyenyiszovics egy napja
Madách Imre: Az ember tragédiája
Mikszáth Kálmán: Tót atyafiak – A jó palócok
Johann Wolfgang Goethe: Az ifjú Werther szenvedései
Hermann Hesse: Sziddhártha
Virginia Woolf: Mrs. Dalloway
Babits Mihály: A gólyakalifa
Vladimir Nabokov: Meghívás kivégzésre
F. Scott Fitzgerald: A nagy Gatsby
Immanuel Kant: Az örök béke
Edgar Allan Poe: A kút és az inga
Mircea Eliade: A szent és a profán
H. P. Lovecraft: Onnan túlról
Konrad Lorenz: A civilizált emberiség nyolc halálos bűne
Csáth Géza: Ópium
Anthony Burgess: Gépnarancs
Seneca: Erkölcsi levelek
José Ortega y Gasset: A tömegek lázadása
Örkény István: Válogatott egyperces novellák
John Stuart Mill: A szabadságról
Mark Twain: Tom Sawyer kalandjai

Viktor Pelevin: A Sárga Nyíl
George Orwell: 1984
Csáth Géza: A vörös Eszti
Sigmund Freud: A halálösztön és az életösztönök
H. P. Lovecraft: Árnyék Innsmouth fölött
Bohumil Hrabal: Őfelsége pincére voltam
Örkény István: Tóték
E. M. Cioran: A bomlás kézikönyve
Sylvia Plath: Az üvegbúra
Oscar Wilde: Dorian Gray képmása
H. S. Thompson: Félelem és reszketés Las Vegasban
Chuck Palahniuk: Harcosok klubja
José Saramago: Káin
Jack Kerouac: Úton
Mikszáth Kálmán: Szent Péter esernyője
George Orwell: Állatfarm
99 magyar vers
Weöres Sándor: Füves könyv
Rudyard Kipling: A dzsungel első könyve
Rudyard Kipling: A dzsungel második könyve
Kurt Vonnegut: Éj anyánk
József Jolán: A város peremén
Mario Vargas Llosa: Szeretem a mostohámat
Henri Bergson: A nevetés
J. D. Salinger: Zabhegyező
Kazuo Ishiguro: Napok romjai
Albert Camus: Sziszüphosz mítosza
Platón: A lakoma – Szókratész védőbeszéde
François Villon balladái – Faludy György átköltésében
Daniel Defoe: Robinson Crusoe
F. M. Dosztojevszkij: A játékos
Bohumil Hrabal: Sörgyári capriccio
Márai Sándor: Füves könyv
Upanisadok I.: Brihadáranjaka-upanisad
Upanisadok II.: Cshándógja-upanisad
Bohumil Hrabal: Szigorúan ellenőrzött vonatok
Aldoud Huxley: Szép új világ
Platón: Phaidón
Agatha Christie: Gyilkosság az Orient-expresszen
Agatha Christie: Mert többen nincsenek
Hénok apokalipszise – Hamvas Béla fordításában
Misima Jukio: Nap és vas
Hermész Triszmegisztosz: Corpus Hermeticum

Bret Easton Ellis: Nullánál is kevesebb
Robert Merle: Mesterségem a halál
Kosztolányi Dezső: Édes Anna
Móra Ferenc: Aranykoporsó
Kazuo Ishiguro: Ne engedj el...
Cserna-Szabó András: Sömmi.
Márai Sándor: Válás Budán
Mihail Bulgakov: Kutyaszív
Mircea Eliade: Az örök visszatérés mítosza
Susan Sontag: A fényképezésről
Eckhart mester: A Teremtés könyvének magyarázata
Nick Hornby: Fociláz

A megjelenés előtt álló Helikon Zsebkönyvekről
a zsebkonyvek.hu címen tájékozódhat.
Csatlakozzon közösségünkhöz a Facebookon:
https://www.facebook.com/HelikonZsebkonyvek